iorga

Din viitoarele apariții ale «BIBLIOTECII PENTRU TOȚI»

Dimitrie Cantemir
Descrierea Moldovei

Delavrancea
Paraziții

Pompiliu Constantinescu
Studii și cronici literare

Méliusz József
Orașul pierdut în ceață

Lucius Annaeus Seneca
Scrieri filozofice alese

Immanuel Kant
Despre frumos și bine

Edmond și Jules Goncourt
Germinie Lacerteux

Józef Kraszewski
Meșterul Twardowski

Lytton Strachey
Elisabeta și Essex

Konstantin Paustovski
Trandafirul alb

* * *

Proză scurtă elvețiană

editura minerva

Lei 8

1083

iorga

fondată în 1895 bpt serie nouă

iorga

o viață de om
așa cum a fost

★★★★

ACADEMIA ROMANA BUCURESTIENSIS

GRAVISSIMO AFFECTA MAERORE NUNTIAT

DUODETRICESIMO DIE MENSIS NOVEMBRIS ANNI

MCMXL DE VITA EXISSE ILLUSTRISSIMUM SODALEM

PROFESSOREM

NICOLAUM IORGA

INSTITUTI FRANCIAE SOCIUM

COMPLURIUM ACADEMIARUM SODALEM HONORARIUM

DOCTOREM HONORIS CAUSA TOT UNIVERSITATUM

DUM TALIS VIRI INTERITUM NUNTIAT, ACADEMIA

ROMANA BUCURESTIENSIS OB SUMMUM EIUS INGE-

NIUM MIRABILEQUE OPUS, OMNIUM REVERENTIA

DIGNUM, COMMOTO ANIMO DEBITUM ILLI REDDIT

HONOREM

Ilustrația copertei : *Ion Olaru*

n. iorga

orizonturile mele

o viață de om

așa cum a fost

★★

★★

EDIȚIE ÎNGRIJITĂ, NOTE ȘI COMENTARII DE
VALERIU RÂPEANU ȘI SANDA RÂPEANU

INDICE DE MARIANA IOVA

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI ● 1981

EDITURA MINERVA ● BUCUREȘTI

XXVIII

VREMURI POLITICE TULBURI

De fapt, încă de a doua zi putea să se vadă că blocul s-a prefăcut în ţăndări la atingerea cu colţul velinei pe care era scris decretul de dizolvare pus de Ion Brătianu în mînile regelui Ferdinand ca să-l cetească generalul Averescu. Atîţia ardeleni stăteau la picioarele victoriosului, gîndindu-se mai mult la cariera lor decît la orice idei şi la orice amintiri, căci era doar acolo celălalt şef al lor, revoluţionarul, frămîntătorul poftelor tinere, poetul cu ochii aspri de presupus dictator al zilei de mîne, d. Goga, care se bucura, în afară de alte aporturi, de permanenta favoare, trecînd din tată în fiu, a dinastiei. Cînd d. Vaida a debarcat, mazil, din trenul care-l aducea cu toate dosarele unei activităţi spornice pentru ţară, şi cu d. Tillea, interpretul său, am crezut de datoria mea să-l întîmpin, ca aliat politic, dar mai ales ca român recunoscător pentru ce dobîndise. Am înţeles de la cele dintîi încrucişări de priviri că eram zugrăvit ca autorul, prin prezentarea din iniţiativă parlamentară a proiectului agrar al catastrofei, altfel d. Ciceo Pop fiind, fără îndoială, omul care ar fi putut să păstreze primului ministru absent un loc pe deplin asigurat... Din acea zi de lămurire fără cuvinte nu

m-am mai văzut cu prietenii de pînă atunci, ocupați peste măsură cu în curînd celebrele „pertractări" în care, cu aceeași metodă, fiecare aducea alte interese și alte ambiții.

Un moment de lămurire a venit numai cînd, într-o mare întrunire, ținută la Alba-Iulia, devenită Medina retragerilor Profetului și punctul de plecare al răzbunărilor lui, căci Bădăcinul, moșia ancestrală a nemeșului care era d. Maniu, nu-și înscrisese încă modestul nume în istoria neamului, trebuia să se hotărască definitiv, la supărătoarea lumină a zilei și contra tuturor impurelor duhuri ale nopții care agitau și vor agita totdeauna partidul, orientarea în alegeri, care se anunțau violente.

Invitat, am mers acolo, unde d. Mihalache, căruia vădit orice apropiere prea strînsă de vechiul meu naționalism i se părea și puțin practică, dar mai ales plină de risc și de primejdie, a apărut și el — și unul și altul așteptînd să vedem ce iese dintr-o mașină minunată, dar desigur cu prea multe șuruburi, cum era partidul național ardelean. De sus din galerie am ascultat lungul și bunul „expozeu" al șefului, care în Parlament păstrase tăcerea ce trebuie pentru a slăbi guvernarea amicului său Vaida, iar, pe urmă, cum nu era altceva de lucru și, la asemenea adunări, nu strică articole culturale sau exhibiții teatrale și nu era la îndemînă nici un tenor, nici un dănțuitor, deși d. Mihalache avea aparența, precum și nici un „teatralist", nici un vorbitor științific, ni s-a cerut, și șefului țerănesc și mie, să ținem cîte o „vorbire", indicîndu-ni-se chiar subiectul, ca să nu ne rătăcim.

Apoi, după ce fusese vorba și de o legătură cu liberalii, pe care o voiau mulți dintre bătrîni, pe cînd tinerii doreau să meargă împreună cu noile partide din țara veche, a trebuit ca, în casa primitorului primar Sava, să ascult propuneri ale d-lui Maniu din care nu se desfăcea altceva decît nevoia unui modest concurs electoral, de care nu s-ar lega însă nici un angajament. Era, mai mult

decît o discuție politică, un interesant experiment al unei psihologii așa de deosebită de tot ce cunoscusem în vreo patruzeci de ani pînă atunci, încît mă puteam întreba dacă nu e, în fond, mai mult decît o totală deosebire de educație : o diferență de rasă.

Totuși, cum în partid era și mintea românească și neted europeană a d-lui Popovici, om purtat prin lume, căruia nu i s-a recunoscut cît de mult a știut să dreagă și greșelile cui nu-i era nepot, s-a ajuns, dacă nu la o refacere a „blocului", primit la timpul său cu atîta greutate, măcar la un front electoral comun. Mi s-a încredințat sarcina de a mă face ales, pe lîngă candidaturile, care după vechea lege trebuiau să ducă la izbîndă, din regat, în cercul, așa de simpatic mie prin călătoriile ardelene din vremile de robie, al nobilei Săliști țerănești.

Mi-am dat seama foarte răpede ce stătea supt aparenta sacrificare a intereselor părintelui Lupaș [1], fostul protopop al cercului. Guvernarea partidului național supt forma Consiliului Dirigent fusese atît de grea, încît țeranii prinseseră groază de dînsul, și astfel s-a înscenat trecerea aderenților lui sălișteni la partidul naționalist al meu, și aceasta formal, prin actul, frumos caligrafiat și cu îngrijire iscălit, pe care-l posed și acum [2]. Dealtfel, pe unde mă duceam, mi se punea de frumoșii și vrednicii săteni — o comoară, neprețuită îndeajuns, a neamului —, întrebarea, foarte serioasă, dacă nu cumva sînt și eu cu „dirigenții". Părintele Lupaș m-a recomandat o singură dată acasă la dînsul, evitînd prea dese întîlniri cu alegătorii din alte părți ale cercului.

Nu era să ies la Săliște, reunită pentru ocazie cu alte localități, unde adversarul meu d. Bucșan — nu doctorul, mort tînăr de cancer, unul din tinerii ardeleni cari m-au înțeles mai mult și au fost mai aproape de inima mea, ci fratele lui, cumnatul d-lui Goga —, om născut pe acolo, avea legăturile personale cele mai strînse, dar călătoria în Ardeal, prima călătorie cu sco-

puri politice după aceea, pentru cunoașterea și împăcarea naționalităților, ca președinte al Camerii Deputaților, mi-a fost de mare folos pentru a pătrunde și mai mult în sufletul acestui admirabil popor care, din nenorocire, nu și-a căpătat conducători, nu numai vrednici de dînsul, dar măcar asemenea cu dînsul.

Am fost pretutindeni, de obicei singur, ori cu vreun tinerel, care era în stare doar să-mi arate drumul, din sat în sat, timp de mai mult de o săptămînă. M-am suit pînă sus în munte, dincolo de Rod, la „localitatea cea mai ridicată din tot fostul regat al Ungariei", m-am învîrtit prin satele de oieri care, de la Sălișteș, se înfundă în valea îngustă a muntelui, am cercetat așezările de cealaltă parte a Sibiului și noaptea am trecut pe lîngă înaltele case solide ale acelui Amlaș care se ținuse o bucată de vreme, cu sași și români laolaltă, de stăpînirea feudală a vechilor Domni ai Țerii Românești. Cu populația săsească am avut mai puțin a face, oameni perfect disciplinați îi știam demult, de cînd, în Brașov, asistasem la o întrunire a lor, care trebuia să decidă dacă mai merg cu guvernul unguresc ori ba, după ce șeful sașilor „verzi" căpătase un rost de notar și unii îl socoteau deci ca trădător. Sala, în care fiecine era așezat după rangul său bine chibzuit, era vădit contra ungurilor și o atîța apariția frumoasă a pastorului cu barba înflorită, care le amintea că la spatele lor e marele popor german din mijlocul căruia venea el ; „trădătorului" i se aruncă în față, cînd întreba ce a căpătat, că a mîncat un *extrawurst*, un „cîrnaț suplimentar". Mă rog, revoluție și nu altceva, completa răsturnare a conducerii ; dar cînd a fost la vot, toți au mers ca unul singur cu acela care nu avuse o singură aprobare publică. Deci și acuma, cînd am stat să explic, în nemțește, cine sînt și ce vreau, am fost întrerupt ca să mi se spuie : „noi știm", „ni s-a spus". Dar cu ce conștiință politică vorbeau acești țerani, față de care nu se putea între-

buința trucul nerușinat că, „neprezentîndu-se timp de o jumătate de ceas nici un alegător, urna este închisă“ !

La ai noștri nu erau numai primirile ospitaliere, cu călăreții ieșind la margenea satelor, cu covoarele scoase la ferești și florile pe masă, cu poftirile înăuntrul frumoaselor case îmbulzite de mulțimea țesăturilor și ospățul împreună, cu închinările de pahare. Pe alocurea era și cîte cineva care mă știa ; aiurea nu pătrunsese modesta mea notorietate. De obicei se asculta, cu o deosebită cuviință, cum se cade față de un oaspete : undeva, la căderea serii, oamenii au fost adunați de formidabilul glas al crainicului care, ca în vremi depărtate, pitoresc patriarhale, suit pe o dîlmă și punînd mînile la gură, striga, de să se audă pînă în cea mai depărtată margene, că „o vinit un domn de la București, de la dipotați“ și, într-un sfert de ceas, supt streașina bisericii erau strînși bătrîni și tineri, sprijiniți în „bote“, cu mînile supt bărbie, fără a spune nici da, nici ba, ca oameni pățiți, cari au trecut prin multe încercări. Întîmpinam și îndoieli : undeva, în margenea pădurii care duce spre Alba-Iulia, un sătean m-a întrebat, sincer ori mehenghiu, el o fi știut, ce trebuie să facă, de vreme ce unul îi spune azi una și mîni altul îi spune alta, pe cînd odată se știa una și bună (candidatul românesc, se gîndea el, desigur, opus celui străin) și i-am vorbit în parabolă : „D-ta ești însurat ? — Sînt ! — Dar cînd a fost să te însori, multe ți se vor fi îmbiat, și de nici una nu ți s-a fi spus că e chioară, șchioapă, proastă, leneșă și săracă ; însă tot te-ai însurat cu una. Apoi, așa să faci și cînd ți se îmbie mai mulți candidați, fiecare lăudîndu-se, firește, pe sine“. Cei de față și-au dat din coate, iar omul a tăcut.

Într-un singur loc, la Apold, feuda familiei Beu, prieteni ai d-lui Goga, am întîlnit agenți porniți pe gîlceavă, cari strigau îngăimat, și în prezența părintelui Lupaș,

pe care aveau de ce, pesemne, să nu-l sufere, că generalul Averescu e așa și pe dincolo și deci n-aș avea ce să caut pe acolo. Le-am spus scurt că nu-i știam că sînt oameni de nu-și cunosc datoria față de cine-i cercetează și, cu toate protestările multora, mi-am urmat drumul către Amlaș. Îmi aduc aminte și de singuratece drumuri prin păduri, mult timp după miezul nopții, într-o biată căruță trasă de o iapă cu mînz, care se oprea în desișul nestrăbătut cu ochii pînă i se întorcea odrasla șugubeață, curioasă de a ști ce este prin toate cărările. De partea cealaltă, sfîrîiau automobilele oficiale, afișele guvernului se lipeau, și la Sălișteu, pe ușa bisericii, preoții se ascundeau, banii și făgăduielile de pămînt, de pășune, se uneau pentru încă una din falsificările cu care se ține „democrația" zilelor noastre.

Rezultatul era de așteptat. Unde ajungeam, una se închisese, și înainte de amiazi. La Sălișteu, unde adversarul nu cutezase a se înfățișa măcar, biletele erau transparente și ofițerul, luat într-ales, știa bine ce trebuie să facă. D. Bucșan a fost proclamat deputat și, cînd metodele alegerii sale au fost aduse în Cameră, n-a știut cum să se furișeze de la o răspundere pe care așa de ușor o primise conștiința sa de om tînăr și cult.

În țara veche, încaltea se lucra mai pe față, supt conducerea operațiilor de un fost socialist, un „prieten al poporului", un „democrat" convins și ireductibil, d. Atanasiu de la Galați, campionul cel mai fanatic al sufragiului universal. La Brăila am putut cunoaște toată brutalitatea, gata să meargă pînă la vărsarea de sînge, a metodelor puse în serviciul idolului popular, al părintelui nației, și în același timp am descoperit și cîtă vitejie se cuprinde în rezervele sufletești ale oamenilor de stînga, cu revoluția pe buze.

Eram acolo, cum lupta se ducea în numele unei „federații", de fapt tot așa de sinceră ca și „blocul" dispărut, lîngă domnii dr. Lupu și Mihalache și, într-o sală micuță,

plină de lume, vorbea un doctor de acolo, om pașnic și prin totala sa insuficiență oratorică. Deodată o ploaie de pietre s-a abătut asupra noastră, fără a ne putea clinti din loc. Cei chemați din cîrciumele portului și din prăvăliile lor de parlagii ca să ne spargă întrunirea nu s-au dat însă, cum se poate înțelege, cu una, cu două, și într-o clipă a fost smulsă stinghia din marginea scenei. M-am uitat în jur : șefii „democrației" plecaseră, lăsîndu-mă singur cu d. Melic, secretarul partidului meu. Mîni furioase manevrau acuma stinghia și sfărîmau păharul, sticla cu apă. Înainte de război, prin cîte alegeri trecusem, așa ceva îmi era cu totul necunoscut. Am trecut în curte și acolo, urlînd, un cetățean mă apucă de mînă, pe cînd cealaltă căuta în brîu ce trebuia ca să mă spintece : dintre ai mei, unul s-a și ales cu pantalonul sfîșiat. Un gest al d-lui Melic a venit tocmai la timp ca să nu simt în carnea mea ce înseamnă prima dictatură populară în România, după care erau să urmeze și alte dictaturi, mai puțin populare, dar cu aceleași năravuri, pînă ce, ca stare morală, țara a ajuns unde este. Și, cum românul e un om spiritual, d. Atanasiu observa că omul de la Brăila nu voia altceva decît „să-mi scurteze barba".

Sforțările regelui Ferdinand de a aduce imposibila grupare a tuturora în jurul unui Minister care avea în sarcină terminarea problemei agrare, marea și neapărata preocupare, strîns legată de inima lui, nu puteau decît să rămîie vane. Peste orice altă preocupare se impunea răsturnarea, cît mai curînd, a regimului care nu numai debutase astfel, dar era să continue cu atacuri personale, cu insulte, ca acelea pe care mi le striga, ca un lunatec, în rîsetele confraților, un energumen *, inginer de profesiune, după ce un altul mă înhățase cu injuriile încă din

* Energumen — om exaltat. (N. ed.).

secțiunile de verificare, împiedicîndu-se astfel orice înțelegere care, cu alte temperamente și cu altă pregătire, și atunci ar fi fost cu putință.

Supt cele mai rele auspicii a început astfel noua legislatură. Un președinte de Consiliu, om de mari merite, dar care în Parlament se pierdea cu totul, spunînd cu glas încet lucruri mai mult banale ; un președinte de Cameră, scriitorul de mult talent care era Duiliu Zamfirescu, totuși un diplomat de carieră, roșu, nervos, gata să se arunce, luînd atitudini de campion, care trezeau la fiecare moment un imens scandal (o dată a promis unui deputat o regulare de socoteli îndată ce va termina de vorbit, și mi-am permis să-i observ momentul cînd trebuia să-și țină cuvîntul...) ; o majoritate de devotați, cari nu văzuseră în viața lor ce e o Adunare și cari credeau că datoria lor e să strige și să se arunce la orice provocare ; un ministru de interne, d. Argetoianu, care cheltuia în zadar mijloace de îngrozire, incapabil să impuie, și credea că prin vorbe groase se poate dovedi geniul politic ; un ministru ca d. Goga, care se și credea călare pe ducipalul dictaturii visate și se lua de păr cu oricine ; un ministru al muncii, d. Trancu-Iași, a cărui jovialitate nu dezarma ; iar, de partea cealaltă, o minoritate, unită ca „Opoziție Națională" care, cu perfecta disciplină pe care o realizasem, pornea metodic la dărîmarea unui regim socotit ca uzurpator. De la începutul acestei obositoare sesiuni de vară, cineva care putea judeca împrejurările observa marea superioritate a acestei opoziții, și n-au trecut cîteva săptămîni fără ca ridiculul să se reverse larg asupra acelor cari apăruseră ca salvatorii țerii din anarhie și ca marii constructori sprijiniți pe asentimentul fanatic al mulțimilor idolatre. Se dovedea astfel încă o dată, și cu ce elocvență ! că, totuși, oricare ar fi valoarea sentimentelor trecătoare, nu e nimic

puternic, şi nu e nimic durabil, decît ceea ce dă inteligenţa omenească, hrănită de tradiţie şi sfătuită de încercare. Marea experienţă se dezlîna astfel zi de zi, compromiţînd prestigiul, aşa de necesar ţerii, al unui mare general care era şi un om perfect onest, un om de bine în cel mai deplin înţeles al cuvîntului.

La capătul acestei tumultoase sesiuni supt cerul de foc al Bucureştilor nu era alt rezultat decît al învrăjbirilor care, tratate cu aceleaşi apucături de violenţă, trebuiau să ducă peste un an şi ceva la plecarea guvernului şi la dizolvarea celui de al doilea parlament care, totuşi, bine condus, ar fi putut realiza, imediat, foarte multe, al României unite.

Diletantismul elegant al scepticului „marchiz" care era Matei Cantacuzino, minte de o extraordinară fineţă şi de o elocvenţă demnă de Franţa secolului al XVIII-lea, ce putea face în mijlocul acestei turbate vulgarităţi, care a isprăvit prin a-l dezgusta !

Înainte a mă ralia la cei ce vor căuta să lărgească mai mult reforma agrară care a format preocuparea celei de a doua sesiuni, prima ordinară — fără ca în guvernul însuşi, ca un conservator marghilomanist, d. Garoflid, la Agricultură să fie vreo unitate de vedere, vreo siguranţă teoretică, pe care o făcea imposibilă, dealtfel, şi continua flotare între interesele marii proprietăţi în desfacere şi „generozitatea" ţerănească reprezentată prin rotunjimile impozante, de ţeran chiabur, ale d-lui Potîrcă de la Craiova, al cărui nume singur era un întreg program rural —, o invitaţie la Paris, venită încă din vremea cînd prezidam Camera, m-a smuls pentru cîtva timp din acest haos de trivială frămîntare a poftelor, patimilor şi iluziilor fiecăruia despre propria sa valoare. De acum înainte aceste vizite în lumea unde trebuia să întîlnesc interesul pentru idee, simţul pentru formă, tradiţia de politeţă a vremilor mai bune, prietenii de intelectuali care se vor confirma şi spori din an în an, vor

fi marea mea mîngîiere, mijlocul minunat prin care-mi voi recăpăta puterile stoarse în mizeria morală a unei vieți politice convulsionate, cu tot ce puteau aduce fundurile necurate răscolite de sufragiul universal, care e desigur marea dreptate, dar și marea primejdie a epocii noastre.

De la Congresul din Londra nu mai fusesem în străinătate. Reveneam acuma, în circumstanțe așa de onorabile, trebuind să vorbesc la Collège de France îndată după un om de valoarea epocală a unui Einstein, și un loc de membru corespondent la Academia de Inscripții, adunare științifică de mai mare prestigiu în lumea întreagă, se adăugi în același timp.

Mediul îmi era necunoscut. Nu mai trăia, dintre vechii mei profesori, Monod fiind luat de cancer după pierderea fiului său iubit, Bernard, care a fost martirizat în armată, Giry dispărut de mult, iar Roy, Lavisse își încheiaseră rostul înainte de război, decît Thévenin, pe care l-am descoperit complet sfîrșit în odăița sa, apoi încă tînărul Langlois, acum director al Arhivelor care, însurat cu fiica marelui chimist Berthelot, ne-a adunat cu ai lui la masa cu cidru de Normandia, și d. Bémont, a cărui continuă și mișcătoare bunătate întovărășise cu o caldă prefață părintească ediția pariziană, revăzută ca stil de dînsul, a *Relațiilor dintre Franța și români*, pe cînd vechiul meu coleg de la Roncière recomandase, în termeni atît de amicali, articole din ziarul meu, frumos traduse de d-ra Alexandrina Dimitrescu, pe care Berger-Levrault le publicase, în vreme de luptă desperată, supt titlul de *Pages Roumaines*. Am cercetat pe venerabilul meu învățător de pe vremuri în biblioteca lui din Rue Monsieur le Prince și am crezut că pot să-l tulbur fără a mă anunța dinainte — am simțit mai tîr-

ziu greşeala ce făcusem în această societate de îndîrjită muncă, pe cînd la Moscova Ioan Bogdan putea să intre la miezul nopţii pentru un păhar de ceai la profesorii săi, dacă mai vedea lumină la fereastra lor —, pe bătrînul filolog Havet, la care am pătruns străbătînd lungi culoare înţesate de cărţi. Cu acest prilej am cunoscut întîii oameni între cari mă voi aşeza pe urmă la Academia de Inscripţii, ca seninul cercetător al literaturii greceşti, d. Croiset, ca d. Diehl, maestrul studiilor bizantine, şi nu numai în Franţa, de care era să mă lege o caldă prietenie, apoi ca harnicul cercetător minuţios al iconografiei în arta aceluiaşi Bizanţ, d. Millet. O întreagă lume nouă de cunoştinţe, între oameni dintre care unii aveau o vrîstă apropiată de a mea şi cu care trebuiau să mă unească neapărat potrivirea, nu numai în ocupaţii, dar şi în idei şi sentimente.

La Legaţia României am găsit pe d. Dimitrie Ghika, om de o aleasă politeţă şi de o intelectualitate extrem de fină şi de complexă, pe care o împărtăşea cu fratele său, acuma preot catolic, Vladimir, care, în mijlocul ocupaţiilor, cînd îndreptate către o literatură de foarte înzestrat diletant, cînd reţinută de nobila grijă a mizeriilor umane, păstra un mare interes pentru istoria Moldovei supt bunicul său, nobilul Grigore-vodă.

Călăuzul cel mai bun în acest nou Paris, în care mă recunoşteam aşa de greu, mi-a fost d. C. Marinescu, unul dintre cei mai buni elevi ai mei, care, după ce trecuse prin încercările războiului, gustînd şi din neajunsurile, suportate cu demnitate ale prizonieratului în Germania, era acum, cu bursa de stat pe care o căpătase de curînd, ascultător, dincolo de obişnuiţii ani de studiu al profesorilor francezi, şi în special al d-lui Lot, pe care-l cunoscusem de departe ca tînăr luptător şi era, acum, membru al Institutului şi unul din profesorii cei mai respectaţi ai Sorbonei. Cu tînărul meu prieten am cutreierat acest Paris de după război care conserva tot caracterul său de pe vre-

muri, dar în care, a doua zi după izbăvire și biruință, pulsa o întreagă viață nouă, din care nu lipsea, ca la noi, solidaritatea. Tot d. Marinescu îmi găsise adăpostul la scumpul hotel Foyot, locuință cu numai două rînduri, comode pentru bătrînii care în măreţul palat din față, al Ecaterinei de Medicis, puneau la cale rosturile țerii lor dar, căutînd a ne îndestula seara în odaie apetitul, nu îndrăzneam să ne apropiem de restaurantul de jos, pentru oameni mai bogați decît mine, care aveam numai retribuția conferințelor mele.

În Paris am mai găsit însă pe cineva de care, de un timp, și cu toată povestea de la Iași a „cascadei tronurilor", mă lega tot mai mult aceeași apreciere a oamenilor și împrejurărilor, aceeași orientare în ce privește mijloacele de a consolida minunata situație pe care ne-o dăduse sfîrșitul fericit al războiului. Nu văzusem pe Take Ionescu, după îndelungata lui desțerare, în lunile cînd, împreună cu Flondor și cu generalul Averescu, făcea o îndîrjită opoziție liberalilor, pentru ca, la căderea acestora, să nu se prezinte, cu slabele rămășițe ale unui partid evaporat odată cu avantajele bugetare, la alegeri. Dezgustat de adeziunile interesate care, în juru-i, simulaseră iubire și devotament, el intrase în formațiunea Averescu *, deși știa bine ce sentimente-i poartă absorbantul ministru de interne. Cu dînsul se raliase la noul regim, căruia regele voia tot mai mult să-i ia caracterul de partid, ajungînd tot mai mult a-l considera ca un al doilea provizorat, fostul lui adjutant, tînărul care-i datora, cel puțin așa de mult ca talentului său de elocvență, în barou, o pripită și strălucitoare carieră, d. N. Titulescu, profesor de... formă la Universitatea din București. Dar acesta, care nu dorise întoarcerea șefului său și visa de nu știu ce nou partid radical pentru sine însuși, se grăbise a repudia orice le-

* Take Ionescu a fost de la 13 iunie 1920 ministru de externe în guvernul Averescu, iar Nicolae Titulescu ministru de finanțe. (N. ed.)

găturі cu preţiosul patron de odinioară, care i se părea acuma inutil. În ce priveşte popularitatea, pe care Take Ionescu o merita desigur prin frumoasa-i atitudine în timpul războiului, şeful unui partid conservator complect sfărîmat ştia bine ce-l aşteaptă de la alegătorii postbelici, complect dezorientaţi şi uneori de o uimitoare inconştienţă. Astfel el făcu abstracţie desăvîrşită de împrejurările interne, cu nevoile şi pasiunile lor şi, foarte hotărît a nu crea printr-un nou patronaj al său o nouă serie de ingraţi, se consacrase, stînd cît mai mult în străinătate, cînd darul său de vorbire, intact, nu era necesar pentru a drege gafele asociaţilor, servirii intereselor externe ale României.

Încă din vremea petrecerii la Paris, el fusese pentru o înţelegere cu sîrbii, cari doriseră în zadar ca imperiosul Ioan Brătianu, în drumul spre Apus, să se oprească un moment la Belgrad pentru a discuta chestia Banatului. Cu d. Beneş, profesorul ceh care-şi luă de la început un loc de frunte lîngă filozoful creator al statului, d. Masaryk, pe care-l zărisem la Iaşi, el era să se întîlnească într-o complectă potrivire de idei. În alcătuirea pe care regele Ferdinand multă vreme a răspins-o, a unei alianţe pentru apărarea noilor graniţe contra Ungariei, el a jucat fără îndoială un rol de căpetenie, oricît ar fi căutat să i-l scadă mai ales acest bun neam de oameni care sînt românii cu oarecare cultură. Nu uitase relaţiile sale cu Grecia după încheierea primului tratat din Bucureşti şi era, pentru a i le aminti, numele de strada Atenei, dat aceleia în care el locuia după ce-şi refăcuse casa, sălbatec devastată şi spurcată de ocupanţi [...].

Revăzîndu-mă la Paris cu dînsul, el mi-a arătat toată prietenia. Fusese, în negocierile sale, la Londra şi, întors de acolo foarte obosit, ţinuse totuşi să asiste la o conferinţă despre arta românească pe care am făcut-o la Legaţia României. Ba, plecînd în ţară, îi dădu în minte să mă însărcineze cu reprezentarea ţerii la o conferinţă

financiară din Bruxelles, onoare pe care firește că am refuzat-o, rugînd să se trimită un om de competența fostului profesor la Universitatea din Iași, d. Neculce.

Conferințele mele s-au întins asupra întregii vieți a poporului românesc prezentată ca o sinteză, și ele au apărut întîi, în parte, cred, și în ziarul cultural pe care-l scotea la Paris poetul Cincinat Pavelescu, și apoi în broșura *Les Latins d'Orient.* Căutam să învederez că noi nu sîntem numai o națiune latină, ci însăși latinitatea orientală, cîtă și cum a rămas după ce prin atîtea i-a fost dat să treacă. Rezumatul fiecărei conferințe o redactam imediat la hotel.

Mă apropiasem de catedra pariziană, după atîția ani de cînd nu vorbisem franțuzește în public decît, la anume ocazii, pentru scurte manifestări, cu o sfială dureroasă, care a răpit desigur foarte mult din ceea ce, în altă stare de spirit, socot că aș fi putut să dau.

Era, acolo, totul de reluat, și invitarea la Collège de France a fost prilejul pentru începerea unei întregi opere de propagandă, menită să scoată la iveală originalitatea și, prin aceasta, valoarea poporului românesc, asupra căreia, și în Franța ca și oriunde aiurea, se făcuse obișnuința de a trece, în orice domeniu, fără a i se recunoaște rostul în lume.

Am putut vorbi la o societate unde președenția trebuia s-o aibă însuși Poincaré. Fostul președinte de consiliu era însă prins în dificultățile unei crize de guvern. Întîiul contact cu cercurile politice franceze mi-a dat încrederea trebuitoare pentru a încerca și mai departe cu trezirea prieteniilor așa de necesare în vremuri tulburi, cînd totul era răsturnat din ceea ce fusese și, pentru orice popor, chiar pentru cele mai mari, se impunea o revizuire și întregire a legăturilor și amiciților. La mesele colegiale

care mi s-au dat, ca unui oaspete neobișnuit, am putut să întind și să adîncesc relațiile create astfel.

Înaintea unui public foarte numeros, în sala Richelieu a Sorbonei, am căutat să prezint apoi farmecul peisajelor și monumentelor noastre : conferința a apărut supt titlul de *Voyage en Roumanie*. Verva mi-o tăiaseră însă două personaje solemne, care păreau că-mi cîntăresc fiecare cuvînt și că se opresc asupra fiecărei nuanțe de stil, refuzîndu-mi orice zîmbet la glumele pe care le riscam. Nu puțină mi-a fost surprinderea cînd am aflat prin prezentarea lor că presupușii nemiloși critici, pe cari nu i-aș fi putut satisface, nu erau decît consulul român Ghiță Ioan, nepotul lui Take Ionescu, și bătrînul profesor grec de la Iași, un coleg și amic de pe vremuri al marelui bizantinolog german Krumbacher, d. N. Dosios, care pe vremuri îmi solicitase un articol de recunoaștere în *Epoca*.

Între profesorii francezi mai tineri, cunoscusem la București, cu ocazia venirii misiunii franceze, pe acela care, elev al lui Gaston Paris și al lui Paul Meyer, se ocupa de mult cu limba românească, pe care o cunoaște ca un român, și cu literatura noastră, care-l interesa ca filolog, d. Mario Roques. În convorbirea cu acest om așa de vioi și de întreprinzător, care a devenit apoi și mîna dreaptă a lui Albert Thomas în opera de organizare economică a acestuia, mi-a răsărit ideea unor cursuri la Sorbona despre subiecte interesînd pe români și mediul în care i-a pus soarta. Încă de atunci am făcut cîteva conferințe cu cuprins românesc și, ceea ce cred că nu s-a mai întîmplat în sălile ilustrei universități, d. Roques singur izbutind a o face, am dat studenților români, plecați în mare parte fără a-și cunoaște țara și trecutul ei, cîteva lecții de istorie *în românește*.

Puțini le-au ascultat. Încă de la această primă vizită mi-am putut da sama cît lipsește acestui tineret, venit la Paris pentru a-și pregăti o carieră ori numai pentru a urma o modă, aceea ce leagă pe un om pe toată viața

de țara de unde se trage, de neamul din care face parte. Pe cînd studenții de altă origine caută orice posibilitate de a se afirma ca grup național, la ai noștri pare că le-ar fi rușine să arate ce sînt, ce înțeleg a rămînea în străinătate. În ciuda celor cîteva întîlniri cu mai multe serii dintre dînșii, căutînd să le învedereze singura și marea datorie, pe care o afirmau cu o așa de elocventă mîndrie înaintașii lor de pe la 1848 : aceea de a strînge cît mai multe cunoștințe și cît mai multă experiență pentru patria lor, am păstrat continuu această impresie : că o rea creștere în școlile de acasă îi trimete cruzi într-o lume uriașă, așa de impresionantă, în care șubrezimea lor sufletească nu le poate păstra bruma de individualitate venită mai mult din instinct.

O dată, la un An nou, înaintea unor ascultători între care era bunul general Berthelot și d-ra Văcărescu, rămasă lîngă bătrîna sa maică, o boieroaică din vremile vechi, româncă pînă într-atîta încît, și vorbind cu străinii prieteni, printre cari și-a creat un așa de mare loc, amestecă vorbe românești, s-a prezentat ce e mai acru și amar în criticile lui Caragiale, întovărășind o asemenea lectură pentru o zi mare, încunjurată de așa de frumoase datini, și de alte manifestări nepotrivite, în sunetul viorilor țigănești gîdilite la ureche ; n-am putut răbda și, ca semn de adîncă indignare, am părăsit sala. Era aceeași stare de spirit, de o așa de completă inconștiență, pe care o puteam constata cu același prilej la legație — care, de altfel, continua vechea tradiție de indiferență față de ce se petrecea în colonie și mai ales în această studențime —, unde grija unică era asaltul sălbatec asupra bufetului, un fel de inițiere la viitoarea pradă a bugetului. Cîtă deosebire față de vremea, cu atîtea decenii în urmă, cînd secția din Paris a Ligii făcea așa de mult pentru popularizarea cauzei românești în străinătate ! Și, chiar atunci, cîtă deosebire față de sîrbi cari, în jurul omului cu inimă caldă care e d. Spalaicovici, se adunau la hramurile lor,

observînd și cel mai neînsemnat din riturile lor populare, bărbați și femei, de toate vrîstele, stînd ca la biserică în sala plină de o mulțime așa de mult cu gîndul la vetrele ei, încît ochii li se umpleau de lacrimi !

Și erau mulți români de la Paris — nu numai studenți, bucuroși unii dintre dînșii să rămînă acolo pentru totdeauna, ca marele învățat de laborator, d. Livaditi [3] din Iași, însurat cu una din fiicele d-rului Istrate, naționalistul înflăcărat venit să moară la Paris, descendența lor topindu-se cu totul în mediul francez. Pensionari, ca un Cosmovici de la căile ferate, aventurieri cu un trecut detestabil la noi, petrecători de toate nuanțele, oameni comozi, cari nu înțelegeau să participe la greaua muncă de reconstrucție după război, se îngrămădiseră prin toate colțurile imensului oraș, fiecare trăind pentru sine, între ai săi, fără să caute contactul, socotit compromițător, cu alți români. Cîteva bătrîne singure se vedeau la capela românească, pe lîngă care se păstra o tradiție muzicală care făcea ca multă lume străină să alerge la producțiile corului ; o bibliotecă de mult părăsită a trebuit să fie cernută pentru a se pune la adăpost ce era mai rar și mai de preț într-însa.

Așa de mare fusese asaltul la închipuitele plăceri continue ale Parisului, care ar fi să se ofere gratuit aliaților români, încît, îndată după încetarea ostilităților, la Legația Franței, unde era însărcinat de afaceri spiritualul de Flers, pe care apoi nu l-am putut revedea la Paris, nu se mai răzbea cu vizarea pașapoartelor. I-am spus lui de Flers, că dacă-i mai ajută să plece, „nu vor mai rămînea români în România". „Il y aura", mi-a răspuns el cu un nobil gest, „des Français qui reviendront". Și nu începuse încă emigrarea, pusă la cale și de anume deputați, furioși cînd strigam în Cameră că, decît oamenii noștri să umple străinătatea, mai bine să crape de foame în țara lor, a țeranilor de peste munți, gospodari împovărați de datorii, cari înțelegeau a face în Franța, țară cu sala-

riile mari, ceea ce înaintaşi de-ai lor făcuseră, nu fără folos, în America şi cari, după ce-şi vînduseră pe nimic strămoşeasca moşie, debarcau fără sprijin şi fără sfat în acest furnicar uman, în care foarte adeseori erau întrebuinţaţi la un lucru pe care-l despreţuiau arabii şi cei din urmă dintre oameni, puşi la curăţitul gunoaielor. Unii şi-ar fi dat ani din viaţă ca să-şi revadă brazda şi să şi-o ştie iarăşi a lor ; rareori îi întovărăşeau femei, fete, care se pierdeau, în cazul cel mai bun, prin slugăritul parizian. Şi erau nişte oameni aşa de buni, de curaţi, de crestini în suflet ! Unul, dăunăzi, căruia îi vorbeam de scăderea şi amînarea datoriilor, îmi răspundea, el, care de ani de zile trăia ca rîndaş fără să-şi dea un ceas de distracţie şi mîngîiere : „Am luat la nevoia mea de la un om de omenie, ruda mea, şi, ca un om de omenie, trebuie să-i dau banii înapoi la nevoia lui". Pe cînd polonii îşi au şefii lor fireşti, recunoscuţi de statul francez, preoţii şi bisericile lor, şcolile lor, şi ambasada polonă nu-i pierde o clipă din ochi, ai noştri sînt părăsiţi nu numai mizeriei materiale care-i ating la ceasul crizelor de şomaj, cînd ei sînt îndată atinşi, dar şi desperării morale, care-i aruncă în categoria duşmanilor oricărei societăţi şi în rîndul întîi ai aceleia care a ţinut aşa de puţin samă de dînşii.

În această călătorie la Paris am căutat să învederez şi altfel decît prin cuvînt ce poate să înfăţişeze în domeniul culturii naţia noastră. Adusesem cu mine schiţele lui Stoica, marele desenator, pe urmă harnicul pictor, descoperit de mine întîmplător, cînd, aproape copil, dădea prin arta sa corespunzătorul *Sămănătorului* în literatură, un timid, expus prin acest simpatic defect al său tuturor tăgăduirilor şi nedreptăţilor în ţara sa, precum şi documente originale din colecţia pe care o putusem aduna ; şi fotografii se adăugau la aceste mărturii ale unui suflet naţional aproape complect necunoscut. Nişte

odăi închiriate de legație pentru scopuri de propagandă, de pe vremea cînd d. Vaida apăruse cu o suită de magnat și cînd d. Pelivan, reprezentînd Basarabia sa încă primejduită, se lupta mai mult cu cocoanele solicitatoare de împrumuturi și subvenții — uneia care nu voia să creadă că „nu e acasă", a apărut însuși ca să i-o confirme : „cine poate s-o știe mai bine ?" [...] —, îmi stăteau la dispoziție, și în ele, cu ajutorul a doi funcționari, dintre cari unul va sta ani întregi lîngă mine în opera întreprinsă în capitala Franței și-mi va fi un prețios colaborator și un bun prieten, tînărul jurist ieșean Victor Ianculescu, am alcătuit o mică expoziție, care a fost cercetată și ținută în samă.

Va lipsi însă, mai ales după ce propaganda oficială, foarte costisitoare, va fi lichidată, un centru al acestor sforțări, pînă ce voi putea să creez „Școala românească în Franța", a cărei istorie, legată de a școlii surori de la Roma, e de intercalat aici, deși punerea în picioare a acestor două așezăminte va trebui, dar tot supt regimul Averescu, să zăbovească o bucată de vreme.

Admirabilele și atît de periculoasele silințe ale ungurilor, nerăbdători de a reveni la ceea ce fuseseră, iscodiseră și ideea, sprijinită pe amintiri revoluționare comune, de pe vremea lui Kossuth, de o parte, a lui Garibaldi și Mazzini, de alta, a unei școli maghiare la Roma. Această afirmație națională trebuia neapărat să întîmpine pe a noastră, sprijinită pe altceva decît pe un episod ideologic : adecă pe comunitatea de rasă, pe potrivirea de suflet. Am prezentat Camerei proiectul de inițiativă parlamentară prin care se creau aceste două focare de studii și de iradiere națională în același timp — eu așa le-am înțeles — din cele două mari capitale latine.

Duiliu Zamfirescu a îmbrățișat cu căldură ideea și, fără să mai cerem părerea finului cugetător filozofic, icoană

a maestrului său Maiorescu pînă și la cel mai mărunt dintre gesturi, dar mult mai personal în idei și mai stilist în formă, care era ministrul de Instrucție Publică, profesorul P. P. Negulescu [5], proiectul, care va merge răpede și la Senat, a trecut la un obosit sfîrșit de ședință, în care calculul voturilor se face, uneori și cu scopuri bune, mai mult aproximativ. Dar ministrul jignit n-a arătat o deosebită căldură pentru legea astfel votată și Pangrati se și grăbise să alerge cu gîndul de a preface școala de istorie, filologie și artă din Franța într-un mai mare institut, și pentru științe, ceea ce i-ar fi permis amestecul pe care-l dorea.

Astfel numai cu multă trudă s-a ajuns la o înfăptuire ale cărei foloase nu eu le voi supune, și aici. Mă îngrijisem ca ambele așezăminte să scape de jocul de partide care domină statul, și astfel directorii, pe viață, vor fi numiți de Academia Română ; regulamentul a fost elaborat de mine, de Vasile Pârvan și de căldurosul nostru prieten Ramiro Ortiz. Eu însumi am propus pentru Roma pe Pârvan, a cărui faimă de arheolog era larg răspîndită în străinătate și cu care relațiile, întrerupte un timp, de pe urma ambiției lui de a domina, nemărginită, erau atunci cele mai bune. El a luat cu chirie un modest apartament pe care numai după mulți ani era să-l înlocuiască măreața clădire ridicată din sacrificiul Băncii Naționale. Eu, gospodar moldovean, n-am voit să încep într-o trecătoare casă străină. D. Ghica îmi propunea înțelegerea cu un liceu francez care ar fi adăpostit pe ai noștri : mi se părea supt demnitatea unui institut național. Și, astfel, cu prilejul unei vizite la d. Lot, care trebuia să-mi ajungă un așa de bun prieten, m-am apucat să cercetez casele de vînzare din minunatul mic centru de *banlieue* al Parisului care e Fontenay-aux-Roses, plin de grădini și lipsit de fumul uzinelor : a doua pe care am văzut-o era ca făcută pentru noi. Avînd la spate două livezi întinse, o

clădire cu patru rînduri alcătuite din odăi ca pentru un hotel sau un sanatoriu, se ridica în fața unor atenanse potrivite pentru orice destinație : o bătrînă văduvă ocupa un colț din acest modest castel din care așa de greu s-a hotărît să plece. Halul de infecție în care se aflau acele atenanse, pline de familii muncitorești, cu bătrîne oarbe, pisici favorite și colonii de ploșnițe, nu ne-a dezgustat ; gospodarul din naștere care e d. Ianculescu, instalat ca subdirector, a știut să aducă lumină, curățenie, mulțămire. Am smuls lui Take Ionescu suma necesară cumpărării, pe care ministrul de Finanțe, d. Titulescu, o promisese, dar uitase a o plăti, am mobilat cum am putut cele douăsprezece odăițe, și, în frunte cu d. C. Marinescu, pictorul Catul Bogdan-Duică [6], fiu de alsaciană, și cîțiva alții, puțini, am început ceea ce consider ca una din cele mai mari opere ale vieții mele.

Lucrul literar și științific mergea mai încet și în acest an, în mijlocul unui mediu îndreptat aproape exclusiv către problemele politice și sociale. Comemorarea lui Tudor Vladimirescu la o sută de ani după o încercare lipsită și de orientarea necesară și de neapărata solidaritate națională m-a îndemnat, pe de o parte, a strînge izvoarele, așa de risipite, și prin ziare, ale mișcării lui neizbutite, și aceasta a dat volumul *Izvoarele contemporane asupra mișcării lui Tudor Vladimirescu* și, pe de alta, a căuta într-o formă populară din colecția „Steaua", pe care o păstra încă rîvna d-lui P. Gîrboviceanu, explicarea acestei cariere tragice, cu privire la care erau să se adauge în curînd, printr-o descoperire în șura unei familii boierești din Craiova, neașteptate revelații, și astfel am adaus, pe lîngă broșura despre Mihai Viteazul și aceea despre îngerescul mitropolit moldovean Veniamin Costachi, cărticica *Un apărător al săracilor : «Domnul Tudor» din Vlădimiri.* Pentru aniversarea lui Dante am

reunit cu discursul la Academie înfățișarea dramatică a suferinții și a speranțelor magului poetic al Italiei medievale.

Viața în Franța îmi dădu, dealtfel, putința de a cerceta țara în provinciile ei care, cu tot îndelungatul timp pe care-l petrecusem la Paris ca student, îmi rămăseseră cu totul necunoscute.

Am luat astfel pe rînd Normandia, cu pașnicul Rouen, plin de amintirea Ioanei d'Arc, arsă pe rug, Picardia vechiului meu Philippe de Mézières, cu acel Amiens, mîndru de splendida-i catedrală gotică și plin încă de casele bătrîne, cu coastele de lemn și ascuțiturile din vîrf, pe canalurile mucede strecurîndu-se printre paianta lor. Apoi Bretania unde, la Rennes, așa de curata reședință a ducilor de pe vremuri, am nimerit, pentru numele lui istoric, într-un otel „La Bertrand Duguesclin" unde, pentru o observație a soției mele cu privire la curățenia odăii, am fost pur și simplu dați afară ca *sales métèques* *, în pragul nopții, iar polițaiul, fost jurnalist în ceartă fricoasă cu popii atrași de cumplitul hotelier, era să-mi dea promisa satisfacție publică în această formă aproximativă : „Fostul președinte al Camerei uneia din națiunile care a luptat alături de Franța, părăsind viața politică, face o călătorie de informație în țara noastră și, sosit la Rennes, într-un otel care poartă numele unuia din ostașii eroici ; medievali, pare a fi fost expus la procedări neamabile din partea hotelierului ; pentru care-i arătăm părerile de rău ale populației". În jurul Parisului chiar, am rătăcit prin pustiile străzi acoperite cu iarbă ale încîntătorului Senlis, și el împodobit cu o biserică, din vremile cele mai bune pentru artă, Burgundia am cunoscut-o la Dijon cu catedrala prefațată de gingașe coloane și cu moș-

* Străini murdari. (N. ed.)

tenirea de artă a lui Claus Sluter. Largul, bogatul Lyon mi s-a înfățișat, întins pînă departe pe malurile rîurilor puternice, supt înălțimea de la Fourvières, *Forum Veterem*, cu amintirea lui Traian, ca și pitorescul Avignon al Papilor. Fără a ajunge pînă la Marea de-Miazăzi, m-am găsit, la Nîmes, la Orange, în mijlocul celei mai stăruitoare permanențe a vieții romane și m-am desfătat, cu tot puternicul vînt care mă izbea în pereți, de tot ce e poezie pastorală, mireasmă de cîmpii arse de soare, în Arles, legat de vechea Romă tot așa de mult ca și de cultul inimitabilului poet provensal Frédéric Mistral. Din aceste amintiri, consemnate pe un colț de masă, am scos cartea ilustrată *Din Franța*, care se așază printre cele cu totul neînțelese și aproape necunoscute.

Comemorarea lui Petru Maior la Academia Română mi-a cerut o privire generală asupra rostului învietorului teoretic al drepturilor noastre. Prin conferința *Schimbarea de direcție și caracter a comerțului românesc* întregeam volumul publicat înainte de război.

Vizita la București a prințului Sapieha [7], prin care s-a pregătit, după marea victorie, pe care n-o ajutaserăm prin nici un gest, de la Varșovia, înțelegerea definitivă cu Polonia, mi-a dat prilejul de a publica un studiu asupra relațiilor dintre un strămoș al acestui descendent, prin Vișnovietchi, al Domnilor Moldovei și dintre Mihai Viteazul. Tot atunci am dat, în românește și apoi în limba franceză, un studiu asupra raporturilor dintre polonezi și români. Căsătoria prințesei Elisabeta [8] cu moștenitorul tronului grecesc a prilejuit broșura *Grecs et Roumains* — pe lîngă note asupra relațiilor literare ale acestor două națiuni —, căreia i-a urmat o alta pentru legăturile cu sîrbii, la căsătoria dintre principesa Maria [9] și regele Alexandru al Serbiei, pe care-l văzusem la București și care-mi arătase o deosebită prețuire. O conferință făcuta

la Paris în cercul închis de pe lîngă Curtea de Casaţie a fost tipărită pentru membrii singuri supt titlul de *Spiritul public în România.* Îi răspunse conferinţa bucureşteană despre *Secretul culturii franceze.* O scurtă istorie a românilor pentru sașI a fost tipărită în acelaşi an. *Vrancea şi vrîncenii* vine dintr-o conferinţă la Focşani, dorinţa veche de a asculta literatură şi ştiinţă prin viu grai trezindu-se din nou la poporul care dă cel mai numeros şi simpatic auditoriu pentru astfel de comunicări, căci dorinţa de a se instrui e la dînsul mult mai mare decît priceperea întru a o satisface. Alături îi stă broşura despre originile românimii bihorene.

Dar lucrarea de temei a acestui an a fost cea dintîi mare sinteză a evului mediu în ce priveşte principiile lui conducătoare, întrupate în autorităţile de caracter universal, care, acestea trebuie avute în vedere, iar nu nesfîrşita fărîmiţare locală, aşa de tulburată şi de capricioasă, a feudelor şi cu atît mai puţin aparenţa formaţiunilor aşa-zise naţionale, cărora le lipsea cu totul conştiinţa chiar de unde pot pleca astfel de „State". Deci peste hotarele a căror importanţă e foarte relativă, am grupat toate lucrurile de căpetenie care s-au petrecut în cursul acestui interesant mileniu, plin de vitalitate, bogat în creaţiuni, supt rubricile de unitate ale papalităţii şi imperiului. Mi-a trebuit, pentru a prinde adevăratul sens al acestor fenomene istorice decisive, să mă îndrept, ca odinioară pentru *Mica istorie a Imperiului bizantin,* la izvoare care mai aveau secrete de destăinuit. De aici a rezultat o carte întinsă, care n-a avut nevoie de o reeditare pentru folosul studenţilor numai pentru că ea a intrat, cu legături şi mai întinse, coborîndu-se pînă la regalităţile subordonate şi la formaţiunile organice ale cetăţilor şi „Romaniilor" autonome, în volumul consacrat evului mediu din sinteza mea a dezvoltării omenirii.

Mi s-a oferit atunci de editura „Ramuri" publicarea unei părţi întinse din lucrările mele de mult uitate sau

neapărute în formă de volum. Astfel s-au adunat scrierile din prima tinereţă — şi cu largul studiu asupra începuturilor romantísmului, mizerabil tipărit în *Arhiva* de la Iaşi —, s-au reunit articolele din *Neamul românesc* pe vremea războiului, supt titlul de *Războiul nostru în note zilnice* (trei volume), s-au reeditat poeziile mele şi li s-au adăugat numeroase traduceri — dar pînă astăzi nu mi-am putut îndeplini vechiul plan de a prezenta în traduceri, vechi şi noi, făcute de deosebiţi versificatori, comoara poetică a omenirii întregi, ceea ce ar forma un admirabil mijloc pentru cultivarea şi educaţia nu/ numai a tineretului, ci şi a întregului public românesc. Frumoasele volume de la „Minerva" cuprinzînd *Istoria românilor în chipuri şi icoane* au dobîndit însă o formă dezagreabilă şi incomodă în volumul unic, cu literă neadmisibil de mărunţă, în aceastălaltă editură.

Sesiunea generală a Parlamentului averescan, dacă nu fusese mai liniştită, căci spaima de masele populare produsese o adevărată goană sălbatecă împotriva celor cari vorbeau în numele lor, dăduse măcar ceva mai multă siguranţă, noii veniţi ajungînd a cunoaşte din practica bătăioasă realităţi politice de care erau, la început, cu totul străini, ceea ce dăduse în vară, zilnic, scene cu totul ridicule, într-o atmosferă de război civil. Se pregătea cu oarecare seriozitate, dar cu acea lipsă de direcţie unică pe care am semnalat-o mai sus, neapărata reformă agrară, pe care liberalii, pentru a nu supăra pe nimeni, prefereau să o lase îndeplinită de aceşti „oameni în loc", pe cari ştiau că-i pot înlocui uşor şi a căror operă se pregăteau s-o prefacă, supt forma discretă a acelui regulament de aplicare ale cărui meşteşuguri vor ieşi din imaginaţia fecundă şi marea subtilitate vicleană a lui Al. Constantinescu.

Din partea opoziției nu se putea înregistra la sfîrșitul anului nici un progres în ce privește organizarea. Era evident că ardelenii urmăreau un singur scop : înstăpînirea, asociindu-și elemente din „Vechiul regat", cîștigate mai curînd unul cîte unul pentru ca să nu poată manifesta pretenții, și clienții n-au lipsit, deși numărul lor nu putea satisface ambiția d-lui Maniu, care era absolut indiferent, în visurile sale de autocrație, în ce privește calitatea lor. Țerăniștii, pe cari insuficiența lor culturală și lipsa lor de experiență, ca și fanatismul d-lui Madgearu, devenit secretarul general al inocenței d-lui Mihalache, îi făcea bănuitori, negociau și în dreapta și în stînga, și cu șeful guvernului, care a isprăvit spunîndu-le limpede că înțelege să rămîie „ciobanul turmei". Cei cîțiva oameni din jurul meu cari, în vederea unei veniri la putere, fierbeau de nerăbdare, gata să intre în orice combinație — cît de mult își samănă, în ciuda „doctrinelor" și devotamentelor, adesea interesate, oamenii aceleiași societăți ! —, ajunseseră a lua atitudini de dizidență și a-mi trimite adevărate somații pentru ca și eu să intru în „pertractările" — termenul se încetățănise de umorul românesc — care făceau confuză și fără orizont drama politică în care protagoniștii erau, din nenorocire, doar cu excepția atitudinii de mîndrie desprețuitoare a lui Ion Brătianu, așa de inferiori și supt raportul intelectual și, mai ales, supt acela moral. „Opoziția unită" nu mai oferea astfel nici un singur mijloc de luptă azi, nici o viitoare bază de guvernare mîne.

Am încercat cu Vintilă Brătianu, întîlnit întîmplător pe stradă — și omul, așa de dur în aparență, cu luciri ciudoase în lucitorii ochi de șoricuț, avea sentimentalități duioase, pe care le ascundea cu îngrijire — o coaliție a partidelor care au făcut războiul", ceea ce ar fi exclus grupările de aventură și alcătuirile pe baza luptei de clasă, și ar fi plăcut poate și gîndului de colaborare între partide pe care-l torcea necontenit îndărătnica minte a

regelui Ferdinand. Se adăugea pentru a împiedeca orice normalizare a vieții politice, pe care n-o avem nici pînă acum, despretul — uneori manifestat brutal de cîte o mentalitate așa de primitivă ca a d-rului Aurel Dobrescu din Brașov, de trebuia să intervin public, oricare ar fi fost să fie consecințele —, al grupului ardelean față de această lume de dincoace de Carpați, care nu trebuie cunoscută numai în exploatatorii ei și a cărei discretă valoare nu se deschide decît înaintea unor ochi în adevăr inteligenți și în care tremură o luminiță de iubire.

În guvernul generalului se afla un om a cărui supremă ambiție era să pară acela în care se concentrează totul, de la care pleacă totul, acela a cărui presupusă energie face să tremure carnea pe oameni și care pentru aceasta punea — și continuă, va continua pînă la sfîrșit, a pune — peste bune tradiții de familie, peste o creștere îngrijită, peste un lung stagiu între oamenii subțiri ai diplomației, peste unele posibilități „refulate" chiar, o urîtă mască de provocare și brutalitate. Pentru aceasta cel care putea face apel numai la mijloacele distinse ale inteligenței, culturii și unui talent pe care o curioasă timiditate, tăgăduită cu înverșunare, l-a împiedicat totdeauna de a se manifesta, a recurs la îndemînările de dibăcie ordinară care sînt semnul oamenilor cu totul inferiori. D. Constantin Argetoianu voia două lucruri : înlăturarea lui Take Ionescu, colegul intrus, față de care întrebuința, sperînd să-l scadă astfel, cele mai drastice elemente ale unui vocabular cules de la clienții nelipsiți ai trezirilor sale, și împiedecarea unirii elementelor de opoziție.

Necunoscîndu-mă îndeajuns, ministrul de interne credea că ajunge să mi se arate un „pumn" de care, după ce înfruntasem, în suferințele tinereții mele pumnul, mult mai adevărat, al unei soarte vitrege, de sărăcie și umilință, n-aveam să mă las impresionat — și nu e pumn care să poată atinge o viață de muncă și de onestitate ! — pentru a mă aduce la capitulare și, astfel, am trecut

și pe lîngă această dovadă a moravurilor politice din societatea noastră. Cînd atentatul de la Senat, cu morții pe care i-a lăsat pe scînduri, a venit tocmai la timp ca să îndreptățească o politică de teroare care, pentru a fi efectivă, cere altfel de „pumni" și, la spatele lor, altfel de minți și altfel de merite, cînd am fost întîmpinat de urletele majorității, care aveau aerul că vrea să se arunce asupra mea pentru că indicasem între vinovățiile pentru crimă politica de sfidare și de prigonire în care totdeauna clocesc comploturile, cînd, apoi, ziarul meu a fost tîrît la cenzură ca un organ al anarhiei și supus tăieturilor de condei ale unui neînțelegător pătimaș, dornic de a-și crea merite față de stăpîn, s-a văzut din nou că, față de ce ajunsesem a fi prin ostenelile mele, astfel de metode, care nici măcar nu jignesc, căci și în politică orice lovire are puterea înălțimii de la care pleacă, nu pot avea nici un efect asupra unei acțiuni de opoziție în care, cum s-a văzut din atitudinea mea ulterioară față de aceiași oameni, nu aduceam ură, ci numai pasiunea de a împiedeca răul ce s-ar putea face țerii. Atunci mi se scoase înainte, pentru a mă îndepărta de țerăniști, indiferenți la sensibilitățile naționale și la delicatețele morale, și chiar de ardeleni, cari contau pe cine știe ce raporturi posibile în viitor și cu cei mai pătați dintre oameni stafia sinistră a lui Constantin Stere, pe care o popularitate basarabeană unită cu toleranța administrației l-a suscitat deputat, a doua oară, al României unite, în martie al anului 1921, la întoarcerea mea de la Paris.

De acuma eram, cu prietenii mei cîți nu fuseseră încă smomiți, lăsîndu-i lîngă mine, dar fără nimic din acea credință, care face valoarea unei aderențe politice, un om izolat. Un om izolat, dar întrucît poate fi izolat cineva care nu are decît să se coboare în fundul sufletului său ca să găsească rezerve de rezistență și posibilități de avînt

care fac mai mult decît o liotă întreagă de salariaţi şi decît mii de naivi şi de iluzionaţi cari se iau totdeauna după un crez de ideologie pe care în fond nu sînt capabili să-l înţeleagă, oricît de des l-ar repeta şi în orice colori l-ar scrie ei pe steaguri de vană fluturare.

Discutarea reformei agrare a dovedit toată incoerenţa care era stăpînă pe sufletele felurite ale oamenilor adunaţi în jurul unei legende şi închinaţi unei simple idolatrii, văzînd în vrednicul general ceea ce nu era şi nevăzînd, din nenorocire pentru ei şi cu pagubă pentru dînsul însuşi, ceea ce era în adevăr. Am intervenit de cîteva ori pentru ceea ce mi se părea o dreptate elementară pe care interese conservatoare inavuabile se pregăteau să o calce în picioare, dar trecuse vremea cînd logica şi sentimentul puteau să mai aibă o influenţă asupra intereselor trezite şi a patimilor dezlănţuite. Între recunoştinţa pentru luptătorii războiului unirii şi necesitatea economică de a da pămînt celor cari vor şi pot să-l lucreze, sprijinind numai pe cei cari de la sine pot să aibă mijloacele necesare era de găsit un drum, dar pentru aceasta trebuia sau o neînduplecată voinţă a şefului amestecat în toate şi impunînd tuturora voinţa sa, sau pornirea furtunoasă a unui entuziasm general, trecînd peste toate nesiguranţele egoismului. Şi una lipsea însă, şi cealaltă. O operă hibridă se întruchipa astfel, şi condiţiile de realizare erau aşa de tumultuoase şi de confuze încît descurajau şi dezgustau pe oricine.

A doua zi după „marea reformă" veniră zilele micilor afaceri, şi „naţionalizarea" mănoaselor uzine de la Reşiţa, cu distribuirea, ca o răsplată politică, a acţiunilor, creea poftе şi deştepta invidii între membrii, cari se cereau recompensaţi cu toţii, ca într-o adevărată „democraţie", ai majorităţii. Enervarea cuprinsese şi banca ministerială şi, dacă admirabila stăpînire de sine a generalului Averescu rezista, principalul său acolit, d. Argetoianu, nu putu să se sustragă influenţei acestui mediu

de continuă iritație, adăugindu-se probabil și tot ce putea să rezulte pentru temperamentul său dominator din greutatea relațiilor personale cu un șef pe care trebuia să-l suporte și de a cărui hotărîre, cu sclipiri reci de ghilotină, avea motivul să se teamă.

Astfel veni ziua cînd, în frigurile Reșiței, caracterul, sîcîitor pînă la exasperare, al rostirii d-lui Madgearu, cu necontenita întoarcere, de o încăpățînare fără pereche, asupra aceloraşi învinuiri, fără să se amestece un pic din acea umanitate, din acea generozitate și poezie care e în stare să dezarmeze toate dușmăniile și să aducă o clipă de cugetare senină și la cine a greșit mai mult, acele accente de iacobinism sec și plin de ură smulseră buzelor, care nu se refuzau la nici o cruditate, ale d-lui Argetoianu, o insultă de ultimă treaptă care desigur că nu s-a mai auzit de la locul unde miniștrii reprezintă pe suveran.

Am auzit-o, am semnalat-o și am subliniat-o, după ce, puțintel jenat, cum era și natural, cel vizat confirmase aceea ce prinsese firește mai bine decît oricare altul, și în jurul acestui meprizabil incident al unei vieți politice degenerate am strîns, împreună cu pofte care simțeau că le-a venit ceasul, și tot ce mai era bună-cuviință și demnitate la oamenii care de un an de zile nu făceau decît să-și piardă timpul în hărțuieli de orbi cari nu văd drumul cel drept deschis înaintea tuturora.

Deci, cu liberalii împreună, cari-și așteptau succesiunea, ne-am dus la Palat pentru a semnala în scris regelui Ferdinand de ce oameni e servit și în ce formă. Peste cîteva zile am putut vorbi și direct Suveranului, care trăise însă o lungă tinerețe între oameni a căror fire orientală găsea cea mai aleasă distracție în gesturi și cuvinte care nu se depărtau prea mult de ceea ce se oferise oratorului țerănist. Nu arăta deci că ia lucrul prea tragic și, în orice caz, pe dreptate îngrijat, și chiar nu atîta cît trebuia, de starea sănătății sale. [...]

La întoarcere însă * măsurile făgăduite nu s-au luat : momentul paraliziei unei timidități așa de înduioșătoare venise. Supt ochii șefului guvernului, deciziunea din vară se evaporase și, de altă parte, regele simțea ațintiți de departe asupră-i alți ochi, aceia ai omului care a avut mai multă influență asupra slăbiciunii lui și care, fără a vorbi, fără a apărea, fără a dori să-l vadă, absent în Cameră, nezărit de nimeni, părînd ocupat de îmbunătățirile agricole la iubita lui fermă de la Florica, în mijlocul animalelor care-i ziceau mai mult decît teribila menajerie politică, stătea calculînd și așteptînd, cu siguranța că, peste atîta prostie, și a oamenilor celor mai inteligenți, peste atîta isterie, și a minților care păreau mai cumpănite, ceasul său, nelipsitul său ceas va veni neapărat.

Pentru a înlocui acea hotărîre regală, în care aveam dreptul să sperăm, nu erau decît două mijloace. De o parte, înțelegerea, nu cu dînsul, cu care de la Iași nu mă mai văzusem niciodată, ci cu oamenii prin care lucra : auxiliarul, de resurse nesfîrșite, care părea anume făcut pentru un astfel de mediu și pentru astfel de situații, Al. Constantinescu, și cumnatul șefului liberal, stăpînul unor legături de natură privată cu locul de unde se putea rosti sentința mult așteptată, tăcutul domn Barbu Știrbei, ai cărui pași fără zgomot, a cărui catifelată acțiune cu efecte sigure se simțea tot mai mult în tot ce privea politica românească. De altă parte, întrebuințarea revoltei, de atîtea ori și cu atîta durere înăbușită, a lui Take Ionescu, care, în mijlocul celor mai nesuferite jigniri, în fața celor mai grele piedici, fusese silit a părăsi orice amestec în politica internă, orice legături cu cei cari o determinau, pentru a se consacra exclusiv grijilor acelei politici externe a României căreia i-a dat, ca bază sta-

* Se referă la întoarcerea din străinătate a regelui Ferdinand. (N. ed.)

tornică și solidă, raporturile, de comună defensivă, cu cehoslovacii și iugoslavii.

Fostul șef conservator, asupra căruia se cobora parcă umbra tot mai deasă a unei morți apropiate și ai cărui șaizeci de ani trecuți nu mai păstrau vioiciunea, veselia, vitalitatea radiantă care-l făcuseră așa de simpatic atîtora în tinerețele sale, ajungînd să formeze, fără nume, fără avere, fără sprijin, un numeros partid în jurul său, a putut fi adus însă numai cu greutate la un rol pe care el însuși îl simțea trecător, lunga lui experiență ajutîndu-l să prevadă ce i se pregătește din partea nesfîrșitei dibăcii, superioară aceleia cu care odinioară el însuși se mîndrise, a liberalilor.

Regele dorise totdeauna un Minister de coaliție. În chiar regimul d-lui Averescu se introduseseră elemente care nu se dădeau la fuziunea pe care o propunea cu stăruință generalul, în credința, care s-a dovedit justificată, că o acțiune de hotărîtă îndreptare nu se poate face decît cu oameni deprinși a lucra împreună și supuși fără rezervă influenței unui singur șef. Ce era deci mai natural decît să i se aducă aminte, într-un moment de incontestabile greutăți, de îndatorirea pe care, într-o formă sau în alta, o va fi luat în momentul chemării la putere ? Se putea închipui însă că un spirit așa de autoritar ca al fostului comandant de armată și o dorință de a se impune așa de cumplită ca a ajutătorului său, căruia i se părea că și blîndețea lui Take Ionescu îi face umbră și-i pune piedecă, nu vor putea să se împace nici într-un chip cu o astfel de împărțire de drepturi. Fraza care trebuia să provoace conflictul a fost introdusă deci, după o înțelegere la mine acasă, în răspunsul regelui la adresă și totodată m-am arătat gata să iscălesc împreună cu Ion Brătianu o declarație de neparticipare la lucrările Parlamentului, a cărei redactare a rămas în sama căpeteniei liberalilor.

Se știe ce a urmat ; unele detalii pe care le-am aflat îndată nu pot să fie dezvăluite nici acuma, deși în lumea

politică ele sînt demult cunoscute. Șeful guvernului s-a proptit pentru o rezistență care se arăta gata de a merge pînă la capăt. Dar cine cunoaște pe generalul Averescu știe că doi oameni se luptă în această neobișnuită și atît de complexă personalitate : o deciziune promptă, necruțătoare, fără considerații și fără milă sfidînd toate riscurile dar, în momentul executării, care nu se prezintă în condițiile, perfect calculabile, ale unei acțiuni militare, comandantul deprins să fie ascultat fără șovăire face loc omului care numai prin atîta inteligență și muncă și-a cîștigat cu greu locul în lume, omului care e deprins să asculte, să se supuie. Și în alte împrejurări se va putea observa aceeași dualitate, catastrofală pentru cine vrea să îndeplinească un rost de dictatură națională. Retragerea d-sale de la Ministerul de Interne în Cabinetul Vaida, unde ar fi putut să dea lovitura ce ar fi voit-o, era o presimțire a ceea ce trebuia să se întîmple acum, la sfîrșitul anului 1921.

Astfel, după cîteva zile de șovăire, în care s-ar fi putut crede că împotriva voinței, neted manifestate, a regelui, se va ridica aceea a primului său ministru, sprijinit pe Parlament și pe o popularitate care era măcar foarte mult scăzută, s-a văzut, de fapt, după încercări de a se pune de acord cu Suveranul, demisia de care Ion Brătianu, care cunoștea mai bine psihologia fostului său asociat în umbră, părea să fi fost sigur de la început.

Take Ionescu era el sigur că i se va acorda dizolvarea ? A fost el înșelat de cuvinte nesigure, de atitudini îngăimate, cum nu erau rare la sufletul, disputat între multe considerații și sentimente, al regelui Ferdinand ? El n-a spus-o niciodată, și ce se putea vedea la dînsul era numai temerea de a primi puterea pe care de atîta vreme o dorise ca șef de guvern, neîncrederea, îndreptățită, în oameni și, ce era mai periculos, neîncrederea în el însuși.

Au trebuit multe rugăminți, mîngîieri și asigurări pentru ca el să se decidă a primi o așa de insidioasă misi-

une, lipsit fiind, demult, de sprijinul acelora cari atîta vreme îl încunjuraseră. Știa bine ce-i pregătește dorința de răzbunare a celor pe cari-i înlocuia și mai ales a d-lui Argetoianu care, pe lîngă o manifestă ură, își atribuia dreptul de a despreţui pe acest om de mare talent și de netăgăduite merite. Simțea la spatele său dogoritoarea patimă de stăpînire a lui Ion Brătianu. Sigur de sprijinul meu, pentru care, cum se va vedea, am trecut prin momente deosebit de neplăcute cu șeful liberal, și avînd lîngă dînsul prieteni pe cari îi pusesem la îndemînă, ca vechiul meu coleg din liceul de la Iași, Constantin Cihodariu, inginer, care aducea cu dînsul o perfectă onestitate, o mare putere de muncă și un spirit de gospodar, noul președinte de consiliu nu știa ce poate să aștepte de la ardeleni, cari ei înșiși, uitînd vremea cînd lupta lor se împărtășea de neprecupeţitul ajutor al ministrului dinaintea războiului, nu știau de fapt ei singuri, în interminabilele lor discuții, ce au de gînd să facă. Țeraniștii vor fi mai încrezători într-însul.

S-a crezut că în timpul pe care-l lăsa liber o prorogare ca aceea de care beneficiase la început generalul Averescu, Take Ionescu va izbuti să cîștige prin avantaje personale o majoritate care să-i permită a termina sesiunea. De fapt se pare că mulți au primit de la dînsul ce voiau, rezervîndu-și ca apoi să voteze contra lui. La sfîrșitul acestor lungi și urîte tratative primul ministru el însuși nu se arăta deloc asigurat în ce privește soarta guvernării sale.

Ce era în capul parlamentarilor regimului averescan o arăta, dealtfel, vizita pe care mi-au făcut-o d. I. Petrovici, fostul elev și colegul de la Iași, vechiul colaborator al foii mele, împreună cu basarabeanul Bogos, autorul unei folositoare cărți despre unirea provinciei sale, care-mi propuneau să mă ridice pe mine la locul ocupat, după sfatul meu, după insistențele mele, de Take Ionescu, făcîndu-se garanți că, pentru a nu avea neplăceri, gene-

ralul ar primi președinția Senatului, iar d. Argetoianu ar face o călătorie de plăcere în străinătate, ...acest om bun și blînd fiind, firește, capabil de toate sacrificiile. Își poate închipui cineva cum am primit asemenea propuneri, a căror sinceritate rămîne foarte dubioasă.

În ajunul acelei zile, din ianuarie 1922, în care Ministerul, compus din oameni onorabili, cărora nu le lipsea capacitatea, trebuia să se înfățișeze înaintea necunoscutului, Take Ionescu a venit la mine. Era foarte enervat: ochii îi clipeau și bărbia, ca în momentele grele, îi tremura. Credea că ar fi bine să nu fie de față la ciocnirea care trebuia să se producă. L-am rugat să înfrunte o dușmănie pe care o prevedeam — și i-am spus-o — manifestată prin grobieniile unui om ce nu ar avea nimic de pierdut. Dar să nu dea nici un răspuns, ci să ceară pur și simplu votul, oricare ar fi el.

Așa s-a și făcut. Vorbitorul în numele majorității a fost pamfletarul N. D. Cocea, care n-a cruțat primului ministru nici o ofensă, în mijlocul rîsetelor insultătoare ale majorității, care dovedea o perfectă, și puțintel neașteptată, disciplină. Ardelenii, cari păstrau speranțe de participare importantă la noul regim liberal, n-au venit la urnă, țeraniștii avînd atitudinea contrară. La proclamarea rezultatului, calm, fără a arăta vreo emoție după atîta suferință a mîndriei sale, Take Ionescu s-a ridicat ca să declare că va informa Coroana.

Regele Ferdinand era pregătit pentru situația nouă care se crease prin această înfrîngere a primului său sfetnic. Refuzînd dizolvarea, el i-a primit demisia. La orizont apărea, după înțelegerea prealabilă, Ion Brătianu [10]. Se pare chiar că el fusese recomandat, în interesul țerii, de acela care pleca.

Dar și de data aceasta, Brătianu avea de la Suveran sarcina de a încerca necontenit dorita și necontenit escamotata concentrare de partide și de puteri. Și, ca și în 1918, el a făcut tot ce i-a stat prin putință — iar mijloa-

cele lui erau mari și felurite — ca să înlăture orice tovărășie, și în special aceea, care-i fusese recomandată, a ardelenilor, și ca să facă imposibilă orice plată față de mine a datoriei contractate în lupta comună. Din nou ingineria politică a lui, cu neapăratul calcul al rezistențelor, era să intre în joc.

Se aștepta desigur ca d. Maniu și ai săi să manifeste cele mai lacome pretenții și să se întindă asupra lor la „pertractări", care, dată fiind situația, cu tot ce fierbea la averescanii înlăturați, cu tot ce putea să pregătească îndemînarea d-lui Argetoianu, pentru care ispita puterii e irezistibilă, nu se puteau prelungi fără termen. Mulți dintre liberali, ca Al. Constantinescu, ca d. C. Banu, care m-a cercetat acasă pentru a-și arăta temerea că nu se va ajunge la capăt, erau pentru o înțelegere. În jurul a vreo trei mandate de senatori în Ardeal, căci țesătura de interese permanente e acolo așa de strînsă încît nici un ochi nu poate să scape dintr-însa, s-a produs neînțelegerea, pe care manierele dictatoriale ale șefului liberal nu erau potrivite ca s-o împace. În cîteva zile, el părea furios împotriva intransigenței transilvane pe care n-ar fi știut cum s-o înlăture mai mult.

Cu mine s-a făcut teatrul pentru care Ion Brătianu avea mari aptitudini. Era indignat că-i prefer pe acești ardeleni gata de gîlceavă și nesățioși, dar nu-l mira aceasta din partea unui om care ține așa de puțin la considerațiile de moralitate încît „s-a pupat cu Take Ionescu". M-am îngălbenit înaintea neașteptatei și nemeritatei insulte, dar mi-am dat samă îndeajuns că trebuie să îndur multe de la cine se află în casa mea ca să nu-i răspund altceva decît că, în materie de pupat cu Take Ionescu, a făcut-o și el o dată, și nu pentru interesul țerii, ca mine, ci pentru un interes personal, și anume unul de ordine materială, în chestia tramvaielor. Dar, ca de obicei cînd sînt silit a jigni pe cineva, mi-a părut rău, și la

ieșire am vorbit viitorului prim-ministru de fiul său la studii, pe care știam că-l iubește, și chiar de ajutarea acestuia, pentru care tatăl declara, foarte convins, că n-are destule mijloace.

De atunci n-am mai vorbit cu Ion Brătianu, care în asemenea împrejurări își începea, fără să aibă nimic înaintea ochilor decît bucuria de a stăpîni, o nouă guvernare ce trebuia să fie lungă.

Peste cîteva zile plecam la Paris pentru conferințele mele la Sorbona, în care am tratat despre caracterul medieval al formelor bizantine întinse asupra Peninsulei Balcanice, din a căror autonomie, tolerată de Imperiu, trebuiau să se desfacă mult mai tîrziu conștiințele naționale ; ele au fost adunate îndată supt acest titlu : *Forme bizantine și realități balcanice.*

La întoarcerea din această lume în care, de acum, în fiecare an mă voi întări în schimbul viu al ideilor, în atmosfera de intelectualitate harnică, în mijlocul simpatiilor care se dobîndesc greu, dar pe care nu le mai pierzi niciodată, am găsit furia alegerilor, în care nu mai putea fi vorba de o înțelegere între partidele în opoziție, căci țerăniștii porniseră pe drumul lor de clasă, iar ardelenii se gîndeau la mijloace pe care conștiința mea nu le-ar fi putut primi niciodată, ca redactarea unui memoriu către străinătate — cum, mai tîrziu, contra liberalilor, îl vor face țerăniștii, îndemnați de d. Madgearu, și cum și ei, ardelenii, vor încerca-o, într-o formă oarecum deosebită, încă mai tîrziu — și pregătirea unei mișcări revoluționare în Ardeal, unde voiau să se închidă pentru o rezistență pînă la cuțite. Prin masele de peste munți și prin democrația de peste hotare ei credeau că vor putea să dărîme un regim care devenise de uzurpare din moment ce nu le putuse satisface toate pretențiile.

Cu toată slăbiciunea materială a grupării mele, puțină și lipsită de bani, voi putea să mă fac ales și de această dată, cu un singur prieten care, de fapt, cum s-a dovedit îndată, nu făcea politica mea, ci a lui proprie. Prezentasem o listă comună cu Take Ionescu, care părea că simte și el nevoia unui partid al centrului burghez și național, și lupta împreună a întărit încă sentimentele care ne legau.

În adevăr fostul prim-ministru a fost față de mine de cea mai delicată atenție. Îmi aduc aminte că, odată la o adunare la Ploiești, unde candida și d. Stelian Popescu [11], alături de vechiul meu prieten Munteanu-Rîmnic [12], *Universul* făcînd tot ce putea pentru un succes care nu s-a cîștigat, am fost așteptat vreo două ceasuri să mă întorc din călătoria în județ. Ales și în București, cu mai multe voturi decît cine avea, ca dînsul, un așa de lung trecut politic, dar ajunsese ignorat de straturile electorale ce se ridicau în regimul, deziluzionant, al votului universal, i-am cedat mandatul, pe care l-a trecut fiului lui Nicolae Filipescu, care a intrat astfel pentru întîia oară în Cameră, începînd peste cîtva timp o acțiune personală asupra căreia voi reveni.

Peste cîteva săptămîni, Take Ionescu părăsea țara pentru a se odihni. A trecut pe la mine pentru a-și lua rămas bun. Era perfect sănătos și-i revenise spiritul glumeț: viitorul țerii nu părea să-l îngrijoreze și de pe buze nu i-a căzut un singur cuvînt de regret pentru ce părăsise, de supărare pentru felul cum îl tratase și regele și masele electorale. Rareori am văzut un om în dispoziții așa de senine. Cerul cald al Italiei părea că-i trimete de departe o solie care-l însenina. În treacăt mi-a vorbit de cîți prieteni, de să-i numeri pe degete, îi rămăseseră și, cu aceeași dorință de a rămînea ceva din alianța noastră electorală, îi recomanda sfaturilor mele.

În Franța, unde mă chema congresul de istoria artei, era să aflu neașteptata veste că acel care plecase așa de

vesel şi plin de încredere în viitorul său a fost doborît de o boală ticăloasă care-l pîndise în strălucirea de lumină a Neapolei pentru a-l roade săptămînă de săptămînă, biruindu-l în momentul cînd se putea crede în convalescenţă.

Prietenii lui au încercat legătura cu mine, pe care o doream şi eu, căci ei reprezentau o parte preţioasă din experienţa unei ţeri asupra căreia se aruncau acum, aşa de curajos şi de lacom, atîtea nepregătiri ce nu-şi dădeau sama de ce puţine puteri aduc cu dînsele şi de cît va avea să sufere ea, ţara, din orbecăielile lor stîngace şi din încercările unei ignoranţe absolut inconştiente. Păcatele „takismului" erau disparente şi, în orice caz, noii veniţi le întreceau cu mult prin dispoziţiile lor de a exploata, făţiş, fără nici un fel de rezerve, puterea la care rîvneau. Ceva din vechea distincţie a unei vieţi politice dominate de aristocraţia de naştere sau de talent trăia în aceşti oameni rămaşi fără conducător. Şi mai ales şeful dispărut, şi pe care l-au uitat pînă astăzi mult mai puţin decît liberalii pe al doilea Brătianu, căruia-i datorau totul, le lăsase o moştenire pe care n-o puteau părăsi : cultul ideii naţionale, pe care în a doua parte a vieţii sale el o servise cu atîta devotament.

Dar e foarte greu să se alipească grupări de origini şi cu tendinţe deosebite, chiar în această lume politică a României în care asemenea lucruri sînt un baraj ce se dă uşor pe fereastră. Şi, mai ales, cu „organizaţiile" nouă, ca pentru sufragiul universal, adause la vanităţile legate de orice fiinţă omenească, fiecare ţine să-şi păstreze un loc pe care uneori a făcut aşa de puţin ca să-l cîştige şi să-l menţie.

La Galaţi, între dîrzul Ţoni şi prietenul lui Take Ionescu, înzestratul şi simpaticul avocat Caramfil, se trezise o concurenţă duşmănoasă pentru primul loc, care duse şi la urîte discuţii cu privire la dreptul de a întrebuinţa în alegeri semnul comun. Se putea crede, astfel,

că la propunerea formală de fuziune, făcută de d. Grigore Filipescu [13], se va răspunde cu o prietenie sinceră şi caldă ? Unii dintre aderenţii mei au cerut o alegere între takişti, care ar fi primiţi individual şi, aceasta acceptîndu-se de comitet, cei jigniţi astfel s-au îndreptat către d. Maniu, pe care nu-l cîntăriseră bine. Ei au cîştigat prin intrarea în partidul „regnicolor" putinţa de a participa la guvernele viitoare, dar mai ales ardelenii au dobîndit subvenţiile unui Mironescu, unui Mihail Cantacuzino, apoi ziarul aşa de răspîndit al activului Stelian Popescu * şi ceva din acea ştiinţă de a guverna care i-a ferit, în momentele grele, de adevărate catastrofe.

* Se referă la ziarul *Universul*. (N. ed.)

XXIX

SUPT DICTATURA MASCATĂ A LUI ION I. BRĂTIANU

Liberalii biruiseră * numai întrebuinţînd mijloace de brutală violenţă, mergînd pînă la acel „furt al urnelor" pe care li l-au reproşat continuu, cu indignarea pentru locurile pierdute cu înşelăciune, ardelenii, uitînd că sistemul fusese transmis doar de „popularii" amici ai generalului Averescu. După ce păţisem supt regimul acestuia la Brăila, era să fiu primit la Galaţi de o adevărată bandă, care întrerupea la întrunire pe preoţi, pe profesori, pe onestul general Radian, în urlete feroce, vrednice de cea mai decăzută demagogie ; a trebuit să înşel pe făptaşi declarînd adunarea încheiată pentru ca ei să se grupeze afară, pregătindu-şi merele putrede şi ouăle clocite de aruncat asupra noastră, iar noi ne-am putut termina astfel, cu uşile încuiate, cuvîntările. În Dolj am fost arestat într-un sat şi oprit, un moment, de a intra în altul ; mi-a trebuit răbdare şi arătarea unei scrisori cu pecetea prinţului Carol ca să îmblînzesc pe agentul guvernului, pe cînd aiurea alt jandarm ne întovărăşea în vizitele elec-

* Partidul Naţional-Liberal obţinuse în alegerile din 1922, 227 de mandate faţă de 40 — Partidul Ţărănesc şi 25 — cel Naţional Român. (N. ed.)

torale şi ne arăta naiv speranţa sa că vom învinge. Sătenii ni se dovedeau prieteni şi, în multe locuri, la aceste suflete simple şi bune, am putut constata porniri nobile care se cereau numai educate pentru ca votul universal, dat cu intenţii care nu erau cu totul curate, să devie, nu un mijloc de nesiguranţă şi încurcătură pentru noua Românie, ci instrumentul popular atotputernic pentru refacerea ei politică şi morală.

Fusesem ales şi la Sibiu, ardelenii crezînd că nu pot răzbi altfel o furioasă acţiune guvernamentală. În starea în care erau relaţiile noastre şi în dispoziţia de spirit în care mă găseam, nici n-am vrut să mă prezint alegătorilor. De a doua zi însă mi s-a cerut, de multe ori cu grosolănie, să înlătur pe partizanul meu de la Galaţi, ca să las locul unui general în rezervă care venea acolo, la Sibiu, după mine, şi a trebuit să răspund cu toată hotărîrea insistenţelor pe care le depunea d. Maniu însuşi gata să se frigă pe foc şi pentru cel din urmă din aderenţii săi.

Guvernul cel nou nu aducea nici un alt plan decît iluzia unei revizuiri a Constituţiei, care trebuia să însemne o nouă ediţie a vechiului „pact fundamental", doar cu o reglementare deosebită a alcătuirii Senatului, cu membri de drept, şi ce putea oare să se aştepte de la bătrîneţele rutinare, cu totul străine de spiritul vremii, ale unui C. Dissescu, notorietate artificială creată prin reclama gazetelor ! Se adăugea pericolul care, în invazia pornirilor violente : antisemitism de lovituri şi scandaluri, fascism, toate produse, înainte de toate, ale lipsei de educaţie, stătea în totalul despreţ pentru orice acţiune a preşedintelui de consiliu, care se credea chemat numai să troneze de la înălţimea moştenirii sale şi a realizării unităţii naţionale, ca şi din lipsa de autoritate şi de energie a celor care-l înlocuiau la Ministerul de Interne. Pe cînd de sus se vorbea numai de grija „ordinii", de înfrînarea spiritului revoluţionar, anarhia pătrundea în toate domeniile

vieții publice, și în fața regimului stătea hotărîrea, de-a dreptul pornită pe luptă civilă, a înlăturatului partid național din Ardeal și nepotolita veche ură, în adevăr de clasă, a „maselor muncitoare" contra profitorilor.

Deocamdată aceste primejdii au fost acoperite de pregătirile încoronării și de strălucitoarele serbări, cu desfășurarea unui prestigiu militar asigurător, de la Alba-Iulia. Ion Brătianu, exasperat de planul generalului Averescu de a prezida acest act, care se credea necesar mai ales față de superstiția ardeleană, în special la unguri, a regelui încoronat — cineva a venit la mine ca să ofere coroana craiului ungur Ștefan Bocskai, și i-am răspuns, firește, că n-avem ce face cu dînsa —, ținuse neapărat ca acest act ultim al epopeii naționale desfășurate supt a sa oblăduire să nu se facă supt ocrotirea și spre folosul politic al altuia.

Partidul național din Ardeal a avut față de încoronare cea mai proastă ținută patriotică. Atunci cînd reprezentanții naționalităților au participat, pînă și ungurii iredentiști în fond, el a refuzat, în propria sa casă, să apară pentru a primi pe Suveran și pe membrii dinastiei, cu cele două regine balcanice venite și ele la bucuria cea mare a părinților. Niciodată o anume grobienie care deosebește școala d-lui Maniu cel dibaci și întemnițat în gulerul solemn nu s-a arătat mai urît decît cu acest prilej, ceea ce regele Ferdinand, foarte vindicativ supt înfățișarea sa timidă, nu era să ierte niciodată (de-altfel, în conversații particulare, d. Maniu își arăta cel mai adînc despreț pentru șeful statului). Ici și colo apărea doar, ca un fel de „informator american", cîte un membru de a doua treaptă a grupării. Biserica unită, care întrebase la Roma dacă poate intra, la o asemenea împrejurare, într-o biserică „schismatică" și primise răspunsul pe care-l dorise, păstra aceeași atitudine, pe care cîte un episcop Hosu de la Gherla o dezaproba fățiș și însuși nunțiul papal se ferea să o laude, nu numai din

acest scrupul confesional, ci și pentru că ea aparținea aproape întreagă partidului ce nu se putuse instala la putere. În ce privește pe averescani, generalul, îmbrăcat în uniformă, ca să arăte care e caracterul prezenței sale, nu se hotărîse a veni decît după ce un trimes special al regelui, șef al armatei, mersese să-l invite.

Ca ansamblu, serbările, afară de parada militară înaintea reprezentanților statelor amice, au fost lipsite de eleganță, care nu e desigur o specialitate liberală, ca și de sinceritate, omorîtă de multă vreme în cîinoasele lupte politice, și de popularitate. Se adunaseră mii de țărani acolo, dar spiritul lor era foarte puțin pregătit pentru a înțelege măreția momentului și, cînd cordoanele poliției și armatei s-au rupt și mulțimea, în care erau amestecați și sași și mulți unguri și secui, a putut umplea străzile puține și înguste ale orășelului a cărui realitate modestă și banală corespunde așa de puțin legendei țesute mult timp în jurul unui nume de falsă romanitate, s-a putut vedea completa dezorientare. Se începea astfel jucăria cu poporul care, cu steaguri, cu insigne, îndată și cu cămășile colorate, pe care, deprins cu Italia, le va inaugura cel dintîi generalul Averescu, e chemat, ca vechii alegători ai colegiului al III-lea în Regat, în trenuri gratuite pentru a li se da pîne, brînză și cîte o pomană în bani. Altfel se cuvenea să-și pună pe cap coroana stropită cu mult și scump sînge acela căruia soarta îi dăduse neasemănata favoare de a culege după peste trei sute de ani moștenirea lui Mihai Viteazul, care, acesta nu era la dispoziția cetelor de boieri și nu trebuia să se supuie rezultatului ultim al intrigilor țesute în jurul său. Armata își aclama căpitanul, dar sufletul popular, voia milioanelor din care se fac și oștile nu era, luminată și încălzită, în ziua aceea de toamnă cînd razele unui soare sărac sărutau sfioase zdrențele glorioase ale stindardelor și crucea din gura vulturilor.

În mijlocul acestor mizerii şi aşteptînd pe acelea, mai grele, care erau să vină, am dat, pentru al doilea element de unitate şi legătură în viaţa Europei, volumul *State şi dinastii,* care e de fapt o istorie a epocii moderne, văzută din acest punct de vedere. O cercetare, care mi se îngăduise înainte de război, în arhivele Ministerului de Externe şi pe baza căreia scrisesem un volum despre *Politica externă a regelui Carol,* învederînd felul prin care s-a ajuns la legătura, multă vreme în adevăr asigurătoare, cu centralii, îmi dăduse un preţios material de còpii şi de rezumate, din care am făcut colecţia, care s-a bucurat de o destul de largă răspîndire în străinătate, *Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles I-er.* Traducerea cărţii mele germane de *Istorie a românilor* era de multă vreme în manuscript la mine : adăugindu-i ceea ce după atîta trecere de vreme era necesar — şi am putut constata că îndreptările ce se impuneau erau cu totul neînsemnate —, am început, în condiţii extrem de modeste, potrivit cu aşa de puţinele mijloace care mi se puseseră la dispoziţie, în tipografia mea, dusă înainte necontenit cu atîta greutate, publicarea acestei versiuni, datorită fostei mele eleve, d-na Enache Ionescu ; apariţia celor cinci valumaşe, pornită la 1922, s-a terminat numai în şase ani, iar răspîndirea a fost aproape nulă. Pentru Liga Culturală începeam apoi o nouă ediţie a poeziilor lui Eminescu [14], cu îngrijire verificată asupra textului din *Convorbiri :* e singura despre care nici bibliografii poetului n-au arătat să aibă vreo cunoştinţă.

Cum liberalii organizaseră la Florica pomenirea lui I. C. Brătianu [15] şi crezusem că trebuie să iau parte la onorarea unei aşa de mari memorii — atunci am văzut marele castel de azi, cu biserica în stil românesc făcută de Lecomte du Noüy şi, într-un colţ, odaia mică, goală, săracă, patul de fier, dur ca pentru un ostaş, pe care agonizase omul marilor creaţiuni —, am publicat un

studiu sintetic asupra anilor de tinereţă ai ctitorului României, care a fost pe atunci un istoric plin de darul divinaţiei şi încălzit de statornice şi îndrăzneţe credinţe. În sfîrşit, pentru serbările comemorative ale ziariştilor, preşedintele sindicatului, d. C. Bacalbaşa, mi-a cerut un istoric al presei, care a apărut în acelaşi an, în mare parte pe baza materialului prelucrat în *Istoria literaturii române în secolul al XIX-lea.*

Dar lucrarea de căpetenie pentru acest an a fost o *Istorie a vechii arte româneşti* [16] în limba franceză, care m-a reţinut mai mult timp, pînă la sleirea puterilor. Participarea la Congresul de istoria artei în Paris îmi dăduse ideea, dar am păşit numai cu sfială la realizarea unei opere cerînd cunoştinţe tehnice care-mi lipseau. Am încunjurat greutatea adresîndu-mă colegului meu de la Comisiunea monumentelor istorice, unde luasem moştenirea lui Dimitrie Onciul, d. G. Balş, care publicase studii de specialitate. Cred că preţioasa contribuţie pe care mi-a dat-o atunci l-a îndemnat la seria de publicaţii bogat ilustrate care luminează astăzi aşa de puternic dezvoltarea arhitecturii moldoveneşti. Din partea mea, căutam să învederez întîiaşi dată, pornind de la vechile constatări din *Istoria românilor în chipuri şi icoane,* ele însele sprijinite pe cercetarea răbdătoare a celor mai multe din monumentele de veche artă, descrise pe scurt, dar nu fără stabilirea de legături, în *Drumuri şi oraşe* şi mai ales în *Sate şi mănăstiri,,* că în clădirile domneşti, boiereşti, negustoreşti şi ţerăneşti ale pămîntului românesc nu e o serie de imitaţii răzleţe, cînd de la unii, cînd de la alţii, ci manifestarea progresivă, pe baza realităţilor naţionale, locale, şi cu adaosul, chizbuit şi cîntărit, al influenţelor de aiurea, din multe şi felurite părţi, a unei concepţii unitare şi armonioase.

Tipărirea acestei opere întinse, terminată încă din 1921, la care trebuia să se alipească un mare număr de ilustraţii, nu s-a făcut uşor, mai ales cu lipsa totală de

înțelegere pentru folosul și în străinătate al unor asemenea lucrări. A trebuit o operație financiară pe care d. Titulescu o credea fericită ca să se poată consacra suma necesară tipăririi la Paris în bune condiții artistice a acestei cărți care, multă vreme, cu toate criticile grosolane pe care le-a întîlnit în țară, de la oameni care nu o dată în viața lor mi-au prezentat scuze pentru mai vechi insulte, rugîndu-se umil de iertare, a servit — și în parte servește și astăzi — de bază cercetătorului pentru ceea ce am dat și noi tezaurului de frumuseță al omenirii. În 1922 *Istoria vechii arte românești* ieșea de supt teascurile tipografiei pariziene.

Arta cealaltă, a smeritului țeran, care nu pleacă de la idei abstracte, nici de la mîndria de a străluci, ci de la nevoia intimă, fundamentală, a sufletului românesc nefalsificat printr-o cultură de împrumut, de a da lucrul original, nou, plăcut la vedere, mă interesase demult încă, de la cursurile de vară din Vălenii-de-Munte, unde am căutat să fixez și cicluri pe care le mențin și pînă acum pentru balada românească. Succesul lucrării despre marea artă mi-a inspirat dorința de a-i pune alături și pe aceastălaltă. Astfel, cu un scurt text și cu multe ilustrații, am alcătuit în limba franceză a doua lucrare, mai întinsă, în acest domeniu al artei, căutînd și aici să descopăr originile, principiul creator, mult mai vechi decît ființa poporului românesc deplin isprăvit pe aceste plaiuri, ca unul ce stă în arhaica înfăptuire a străbunilor traci, cari au lăsat această moștenire și tuturor celorlalte neamuri ce s-au așezat pe vatra lor de odinioară, de la greci, cu fustanela și falsul lor fes, la albanezi, al căror ilirism e însă mai puțin doritor de podoabe, la slavii din Balcani cari, de fapt, în ultima analiză, sînt așa de puțin slavi afară de limbă, apoi pînă la rușii apuseni, trăind și ei pe baza tracică, pînă la slovaci, la cehi, cu cojoacele lor înflorate, și pînă la ungurii din pustă, fără a mai socoti pe cine, venit tîrziu, a luat așa

de mult de la păstrătorii acestei eredităţi milenare, ca saşii. Se putea desluşi astfel o parte însemnată din întinderea şi dezvoltarea artei stilizate, abstracte, geometrice, creaţiune a celor dintîi neamuri aşezate în sud-estul Europei, şi îndrăzneam să găsesc influenţa acestui schematism rece şi măsurat asupra naturalismului bucuros de adevăr, de realitate al grecilor înşişi.

Lucrarea a apărut, destul de îngrijită, la „Ramuri" în Craiova şi, dacă în ţară a strînit puţin interes, ea a fost favorabil primită în străinătate, o bună traducere italiană avînd să apară mai tîrziu ; de una românească nu s-a simţit nevoie, cum nici pentru istoria artei cultivate.

Astfel mi se forma în minte ideea, care mă va stăpini tot mai mult, a prezentării faţă de străinătate a unei întregi sinteze, la capătul căreia n-am ajuns încă, pe departe, dar a cărei realizare integrală îmi va fi poate îngăduită de soartă, a ceea ce poporul românesc, lăsat la o parte în toate privinţele, aşa de pe nedrept ignorat, şi fiindcă el însuşi nu şi-a cerut niciodată dreptul, a fost în stare să deie civilizaţiei.

Din această serie de revelaţii pentru alţii face parte şi alcătuirea, în 1925, a unei prezentări a pămîntului românesc însuşi, luat pe văile în care se împarte şi înfăţişarea naturii şi caracterele fiinţei omeneşti, şi înşirînd, grup de sate după grup de sate, centru orăşenesc după centru orăşenesc, tot ceea ce se găseşte pe linia trasă de cursul apei. Şi această lucrare ilustrată, *La Roumanie pittoresque,* a fost editată de „Ramurile" craiovene, care n-au ştiut să-i dea o răspîndire peste graniţă, la care avea dreptul. Ilustraţia, foarte bogată, nu e aşa de netedă, de precisă ca în *Arta populară în România.* De vreo traducere în româneşte n-a putut fi vorba, deşi planul şi felul de executare, deci şi folosul, sînt cu totul altele decît în cartea, multă vreme iubită, a lui Vlahuţă, în care sînt atîtea lucruri văzute de ochiul poetului liric.

dar şi altele de simplă închipuire, oricît de simpatic ar fi descrise.

Tot aşa de puţin interes va trezi călăuza pe care am alcătuit-o pentru cercetarea monumentelor istorice de către străini, acel *Guide historique de la Roumanie,* precedat de vechea *Introducere* (tradusă şi în italieneşte de bunul nostru prieten, aşa de curînd dispărut, Michele Silvestri), care a apărut numai în 1927—1928.

Cînd, la 1925, s-a făcut, întîi la Paris, apoi la Geneva, şi cu colaborarea d-lui Henri Foçillon [17], delicatul preţuitor al oricărei arte şi cugetătorul original asupra principiilor ei, care devenise un obişnuit al ţerii noastre, o expoziţie a vechii arte pe care România o prezentase publicului apusean, am introdus şi unele elemente noi în broşura sintetică, apărută la Geneva, *Coup d'oeil sur l'art roumain* (1925).

În legătură cu Congresul bibliotecarilor, am redactat apoi şi o scurtă istorie a cărţii româneşti *(L'ornementation du vieux livre roumain,* 1925), în care căutam să relevez originalitatea introdusă de noi într-o artă pe care, prin Muntenegru, o împrumutasem din Veneţia lui Aldo Manuzio, această originalitate fiind căutată mai departe şi supt raportul iconografic, prin note asupra tipului românesc al *Adormirii Maicii Domnului,* în *Omagiul de la Praga* al lui Condacov. O conferinţă la Paris, precedînd o şedinţă de muzică românească a tînărului maestru Chirescu [18], la Societatea de geografie, m-a adus tot atunci să dau note scurte asupra cîntecului nostru *(La musique roumaine).* În *Mercure de France,* care-mi acorda reparaţie pentru o nedreptate, am arătat apoi ce datoreşte literatura cultă inspiraţiei populare *(La littérature populaire source de haute littérature).* Literatura cultă însăşi era pusă în legătură cu cele vecine în al doilea volum din acele *Études roumaines* — primul fiind, în legătură cu aceleaşi cursuri la Paris, o iniţiere în influenţele asupra vieţii româneşti —; ambele volume

au putut vedea lumina mulțămită bunelor amintiri românești ale unui harnic și, un timp, și norocos român, librarul Gamber, din Orșova, fost la librăria Socec (I, *Influences étrangères;* II, *Idées et formes littéraires dans le Sud-Est de l'Europe).* Două cursuri la Paris au încercat să prezinte toată viața noastră socială în secolul al XIX-lea prin literatura narativă și cea dramatică *(Les écrivains réalistes en Roumanie* și *La société roumaine dans le théâtre roumain,* 1926). Și comerțul nostru era atins în alt curs *(Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient,* 2 volumașe : ev mediu și epocă modernă), în timpul cînd reluam primul volum din *Istoria comerțului* în românește, adăugind și pe al doilea. Culegînd și din gura unei tinere moldovence povești inedite, le-am dat o formă dezvoltată, în sensul apusean, prin acele *Contes roumains,* care au fost traduse și în armenește, la Beirut. În sfîrșit, pentru a înlătura lacuna în viața poporului nostru care ocupă cea mai mare parte a evului mediu, am trimes „Omagiul Uspenschi" *Danubiul de imperiu,* învederînd permanența vieții romane imperiale pe Dunăre, și *Revistei de istorie și filologie* din Bruxelles un studiu care tindea să arăte participarea românească la statele slave din veacurile al VI-lea și al VII-lea pe malul stîng al Dunării. Aceeași taină o căutam și în studiul despre vechile cronici ungurești.

Adaug că alături de acea vădire a ce a putut să deie adîncul acestui neam în domeniul artei mă ocupasem, la Academie, într-o comunicare apărută apoi numai în *Revista istorică,* de felul cum oamenii fără învățătură și neadmiși la participarea în viața publică au putut înțelege evenimentele istorice, care se fac și cu dînșii, deși nu totdeauna pentru dînșii.

Dar cercetările cu privire la propria noastră artă mi-au inspirat, în legătură și cu un curs la Universitate, ideea de a căuta și dincolo de margenile vieții noastre naționale explicații noi și o înțelegere mai deplină, între-

buinţînd acea metodă care-mi dăduse foloase însemnate în urmărirea construcţiilor româneşti, cu podoabele pe care le cuprind sau care le acopăr. Istoria artei îmi apărea deci — afară de consideraţiile tehnice, care, acestea ar putea forma un studiu deosebit : acela al evoluţiei tehnicii înseşi, ca meteriale şi ca metode, ba chiar ca elemente umane întrebuinţate —, nu ca o descriere literară a tablourilor şi sculpturilor, cu urmărirea unei transmisiuni iconografice, care şi aceea este un domeniu aparte, strict delimitat, şi nici ca o serie de biografii ale maeştrilor, interesante desigur, dar care singure nu pot ajunge, ci ca o manifestare, încă o manifestare, a însuşi spiritului unei epoci, înţelese în toată adîncimea, întinderea şi varietatea lui. Astfel s-a format cărticica, plină de o ilustraţie în mare parte rară, *Istoria artei medievale şi moderne în legătură cu dezvoltarea societăţii,* care n-a găsit nici un fel de înţelegere, dar din care s-ar putea desface o expunere cît de largă, punînd în altă lumină atîtea din apariţiile artistice în cursul vremurilor.

Tot mai mult în aceşti patru ani împliniţi, şi întrecuţi, de guvernare liberală, dezordonată şi istovită — oboseala, trebuie s-o spun încă de acum, explicîndu-se pe deplin prin *necontenita reintrare pe scena puterii a unor oameni, tot aceiaşi, cari nu se putuseră reface nici ca idei, nici chiar ca puteri* —, dezgustul de o viaţă politică de frămîntări sterpe mă prindea tot mai mult, îndreptîndu-mă, pe timp cît mai lung, spre acea străinătate, dătătoare de mîngîieri şi îndemnuri — şi Ion Brătianu avea delicateţea şi spiritul de dreptate de a-mi imputa o dată în plină Cameră că „mă primblu pe banii statului" (adecă modesta leafă de 100 000 de lei pe an pentru conducerea şcolii pe care o creasem la Fontenay-

aux-Roses) şi „locuiesc în casa statului" (pe care fără mine statul n-ar fi avut-o niciodată).

La una din întoarcerile mele de acolo voi găsi strada în puterea unui tineret gata de bătaie, care credea că serveşte în adevăr şi cariera sa şi interesele ţerii şi ale naţiei înlocuind munca şi înţeleapta chibzuire a timpului său cu zădarnice manifestări violente : spargeri de geamuri, atac contra trecătorilor, prin care fără îndoială nu se schimbă întru nimic inferioritatea noastră, dureroasă şi plină de primejdii, faţă de populaţia evreiască, aşa de numeroasă, de activă, de econoamă şi de solidară, în domeniul economic şi, de la o bucată de vreme, nu numai în acesta. Prăvăliile se închiseseră în semn de protestare, după o tentativă de devastare a lor, spectacol care nu se mai pomenise în viaţa publică a României şi care era o încurajare pentru elementele anarhice, de care sînt pline mahalalele, complect needucate, ale oraşelor noastre de nesupravegheată adunătură. Am atras în zădar, la Cameră, atenţia primului ministru, al cărui autoritarism sistem Carp era tot aşa de mult o simplă aparenţă ca şi al „teribilului" fost ministru de interne al generalului Averescu *, iar cărturarii cari ca subsecretari de stat conduceau acest minister nu aveau, am spus-o, nici hotărîrea, nici autoritatea care o poate susţinea. Cîteva din frazele cărora Brătianu ştia să le deie un aşa de impresionant răsunet n-au contribuit întru nimic la o liniştire care *se putea* căpăta atunci. Îndată ce astfel de mişcări s-au dovedit posibile, iar puterea publică incapabilă de a li se opune, vocaţii dictatoriale au apărut, firește, generalul Averescu el însuşi făcînd greşeala de a-şi da această înfăţişare. D. A. C. Cuza a primit să devie prizonierul acestor tineri turbulenţi şi peste capul d-sale şi, de la o vreme, contra drept-

* E vorba de Constantin Argetoianu. (N. ed.)

turilor sale, alții se vor ridica, începînd prin moarte de om o carieră care le va procura multe satisfacții politice.*

M-am împărtășit și eu larg de neplăcerile, de la cea mai de jos calomnie la cea mai grosolană insultă, care trebuiau să atingă pe oricine ținea la ordinea și la numele bun al țerii, ca și pe orice profesor și educator cu simțul răspunderii sale. Anunțasem o conferință la Ateneu, în legătură, cred, cu Unirea Principatelor și, cum orice era pretext de noi demonstrații pentru gonirea din universitate a evreilor, cari trebuie întrecuți, nu excluși contra dreptului lor de cetățeni, s-au luat măsuri pentru ca scandalul să nu se mute din stradă în sala de cultură. Cei ce așteptau afară, „studenți" de prin licee și din suburbii, au fost înștiințați de oameni de treabă că *eu* am ordonat să nu fie primiți. Erau acolo în fața Ateneului cîteva mii de tineri exaltați, cari nu știau nici de ce e vorba, nici cu cine au a face, căci desigur nu-mi ascultaseră nici un curs și nu-mi citiseră nici o pagină. Am fost salutat la ieșire cu obișnuitele huiduieli prin care se vădea o conștiință patriotică trează și o vitejie în masă. Cel care mă întovărășea, speriat, îmi dădu sfatul de a apuca pe o străduță laterală ; despreţuind acest îndemn de laşitate prin care se încurajează toate impertinențele, am mers drept la „adversarii" mei nevrîstnici și i-am întrebat dacă au ceva să-mi spuie iar, după tăcerea în care așteptau să-mi întorc spatele pentru a mă huidui din nou ca pe cel mai rău dintre români — erau să descopere și suma cu care m-am vîndut bancherului Blank, pe care l-am văzut, pentru scopuri de cultură și interese de schimb ale școlii din Franța, de trei ori în viața mea —, le-am spus atîta : „Ferice de părinții care au astfel de copii". Dar, întors acasă, am declarat în scris ministrului de instrucție, colegul dr. Angelescu [19], că nu înțeleg a mai rămîne profesorul

* Pasajul se referă la mișcarea legionară. (N. ed.)

unui astfel de tineret. Preferam să-mi iau pensia şi să adaug cîştigul modest al unor cursuri libere. Am revenit ceva mai tîrziu asupra acestei hotărîri a unui suprem dezgust, numai după stăruinţele ministrului şi mai ales ale adevăraţilor, deşi tot mai puţinilor mei elevi, opriţi mult timp de la lecţii de frigurile liceenilor rău crescuţi, abia intraţi în Facultate.

De atunci şcoala n-a fost şcoală, şi în jurul anarhiei şcolare, care atrăgea tineretul şi fiindcă nicăieri nu i se dădea un teren pentru o energie aţîţată de ce văzuse în anii din urmă, s-a alcătuit o alta. Cei cari, atîta timp cît erau pe băncile universităţii, se gîndiseră mai mult a striga „Jos jidanii !", a împărţi ghionturi, a păta rochii cu cerneală, a sfida pe profesori şi a organiza procesiunile supt steaguri cu „crucea bîrligată" — aşa-zisa svastică importantă de la Berlin —, după datina pentru „ziua studenţimii", aceea cînd se produsese prima revoltă, nu puteau să intre de-a dreptul în viaţa normală, ordonată, aşa cum făcuserăm, la vremea noastră, după generaţiile care ne precedaseră, noi. Succesul obţinut cu discursuri fără idei şi fără talent, cu foiţe „studenţeşti" care vădeau o completă nepregătire în materie de gramatică, ca şi subvenţiile venite din partea unor bieţi negustori români înghesuiţi de jidovimea încunjurătoare, perfect solidară contra lor, toate acestea îi îndemnau a continua în politica ţerii ceea ce făcuseră între zidurile universităţii, acum fără nici o ordine şi cu aşa de puţin folos în studii. Aceia dintre liberali, dintre prietenii generalului Averescu — ca nesăturatul de putere domn Goga, căruia frumoasa-i literatură de pe vremuri ajungea a-i fi o amintire neplăcută, aproape o insultă —, cari credeau că se vor putea folosi pentru partid din această efervescenţă, s-au înşelat [20] : „conducătorii studenţimii" voiau ceva pentru ei înşişi. Nu va trece vremea, şi d. Cuza chiar, căruia i-au rămas credincioase satele bucovinene [...], va fi întrecut, şi cu exemple din Ger-

mania, pe cale de a se supune ultranaționalismului războinic al unui Hitler, cu amintiri din romane în fascicule și din spectacolele de cinematograf în care nu e decît foc și sînge, se vor forma, pentru fericirea nației, care se poate căpăta *altfel,* legiunile Gărzii de fier, avînd în frunte pe ucigașul prefectului de poliție de la Iași*. Caragiale era învins, și Ponson de Terrail, Xavier de Montépin înviau. O, *Dramele Parisului* și „d. de Morley care se lupta cu lupii", ce realități românești ați ajuns astfel ! Mult în urmă rămăseseră anume planuri ofițerești de dictatură militară, cu maiorul Băgulescu, autorul unei duioase cărți despre război, și cu alții, pînă la unii generali, vorbindu-se în acele cercuri, unde se făceau jurăminte pe pumnale și revolvere, cu liste de proscripție, și de adeziunea prințului moștenitor.

Față de asemenea manifestări bolnăvicioase atitudinea mea va rămînea neschimbată. În fața neputinții sau relei-voințe a oficialilor, cari-și făceau și mai departe calculele lor greșite și nu îndrăzneau un gest energic față de conspirație ca și față de demagogie, acuma singurele forțe vii într-o țară de politică moleșită și interesată, continuam o dezaprobare fățișă, publică, hotărîtă, care nu putea decît să-mi cîștige uri ce vor fierbe multă vreme în jurul meu și pe care le voi dispreții pînă la capăt. Ele se manifestau prin calomnii strecurate în mizerabile foi de întețire, afirmîndu-se de oameni fără conștiință și repetîndu-se de mulți oameni fără minte că eu, care totdeauna mi-am ținut casa și, pe alături, tipografia fără cîștig. Dumnezeu știe cum, am luat bani, bani mulți, de la evreii cărora m-aș fi aservit, și se specifica și de la tribuna Camerei, nu numai de d. Cuza, dar și de pasiunea de a pîrî și de a urmări pe adversari a d-lui Madgearu, adevărat Fouquier-Tinville al iaco-

* Prefectul de poliție Manciu a fost asasinat de Corneliu Codreanu în octombrie 1924 ; „Garda de Fier" a fost creată la 24 iunie 1927 sub numele de „Legiunea Arhanghelului Mihai". (N. ed.)

binismului român, că d. Blank tînărul mi-a plătit *Istoria românilor* în limba franceză şi că l-am făcut să întreţie la studiile de inginerie pe fiul meu Mircea, pe lîngă alte afaceri neştiute şi desigur deosebite de ale politicienilor oneşti, cari, fără competenţă finaciară, erau în comitetul acelei bănci. În zădar se răspundea limpede, la orice nou atac, că lucrarea franceză fusese cerută de bancă pentru a o edita fără a-mi prevedea nici o plată, că fiul meu era liber să-şi angajeze serviciile viitoare la orice întreprindere onestă, că şcolii de la Fontenay aceeaşi bancă îi dăduse doar, ei, acestei şcoli de stat şi nu mie, mobilierul extrem de modest al unei singure odăi, că la Teatrul Popular, întemeiat de d. Blank pentru a pierde un milion, eu nu eram decît preşedintele gratuit al Consiliului de administraţie, din singura dorinţă de a-i da şi de a-i păstra o bună direcţie culturală.

Şi oameni altfel cumpăniţi se infectau de această cumplită mizerie morală în plină creştere. O dată, Al. Constantinescu mi-a cerut o întîlnire la Cameră şi după multe îndoieli am acordat-o bătrînului şi, dealtfel, totdeauna foarte amabilului ministru liberal. Într-o secţie a Camerei, pe tonul misterios al unui judecător de instrucţie care-şi îndeplineşte funcţia, mi-a vorbit de un „dosar" al meu la banca Blank, unde el participa la administraţie, şi mi l-a arătat la distanţă cuvenită ca nu cumva, văzîndu-mă descoperit, să caut a-l smulge şi nimici. Era înăuntru contractul fiului meu cu fabrica „Vulcan" şi mai ales zeci de chitanţe ale mele ca director al şcolii din Franţa, care-şi avea bugetul depus la sucursala din Paris a casei Blank ; ba era şi o carte de vizită prin care rugam personal pe bătrînul ei conducător, cu care n-am schimbat o vorbă în toată viaţa mea, să înainteze unui student, înainte de vărsarea sumei bugetare, cheltuielile plecării la Paris. Cu un gest de infinită viclenie, punînd răpede „dosarul" în buzunar, ca şi cum s-ar fi făcut dovada şi nu-mi mai rămînea

decît să fiu la dispoziția istețului descoperitor, mă invita acuma să stau de vorbă asupra politicii, „ca să văd că adevăraţii mei prieteni sînt aceia pe cari m-am obişnuit a-i crede duşmani". M-am ridicat, l-am anunţat că aduc „şantajul" în faţa Camerei, şi am şi făcut-o, pe cînd el, care încercase, speriat, a mă opri, se grămădea într-un colţ al băncii ministeriale, ca şi cum n-ar fi fost vorba de dînsul. Cer iertare cetitorilor oneşti pentru aceste vădiri, care mi se par necesare pentru a se fixa atmosfera ticăloasă în care ajunseserăm a trăi şi care nu se va curăţi, ci va deveni din ce în ce mai otrăvitoare.

Ceea ce era în sălile de *studiu* ale Universităţii, deprinsă a se revărsa în stradă cu o sălbăticie total inculturală, ceea ce fierbea în adunările tăinuite ale unor băieţi pe cari-i înnebunea misterul şi cari visau de ultimul act al cinematografului lor, trebuia să se întîlnească, în formele corespunzătoare, şi în Parlament. Încetul pe încetul se pierdea obiceiul, care dura de atîtea decenii, al întruniri publice la Dacia, îmbulzită pînă în culoare, în curte, pe acoperişuri, de o lume, mai mult curioasă, ca şi de ţerani aduşi din cele mai apropiate vecinătăţi ale Bucureştilor, cu discursurile răsunătoare către un „popor" [...] care iubea mai mult pe tumultuosul doctor Lupu, şi poate-l şi vota, cu declaraţiile fulgerătoare din balcon, cu mîndria de a ţinea în curte „a doua întrunire", cu ieşirea în grup, scoţînd în faţă pe acei şefi cari nu credeau că e mai prudent să se strecoare acasă, tiptil, încă înfiorați de ultimele accente ale propriei lor cuvîntări, ba chiar cu înfruntarea, dealtfel, pacifică, a armatei, care suna desperat din trîmbiţi, pentru ca orice ciocnire cu vreun soldat ungur din garnizoană să fie prezentată a doua zi ca un atentat cu premeditare la viaţa „fruntaşului politic" şi, în sfîrşit, cu încercările, întovărăşite de zgomotoase urale, de a trece

pe la spatele soldaților și de a avea suprema satisfacție a manifestării înaintea Palatului Regal, strigînd „Jos guvernul" și cîntînd, ca buni dinastici, la zăbrelele închise și în fața gărzii insensibile, un vibrant „Trăiască Regele". Erau preferabile acum alte metode, învățate frumos de la studenți : șobolani spînzurați la clubul din Calea Victoriei al unei ramuri mai iscoditoare din opoziție, ca să moară de năcaz liberalii care, cum se știe de la cumplitele sforțări ale lui C. Mille [21], nu sînt altceva decît rozătoare din pivnițele Băncii Naționale și ale băncilor sucursale, pugilate la tribună, răsturnare de urne, rupere a balustradei, întocmai ca în vechiul parlament unguresc, unde naționalitățile căutau, firește, să facă un „scandal european" și să dărîme o țară ; ba un cucernic părinte rural din Teleorman, suflet dat de mult pe bătaie, cu oricine ar fi, a putut aduce la ședință niște fiole de gaze asfixiante, care ne-au făcut să răbdăm, în paguba plămînilor noștri, vreo zece minute pînă a plecat d. Ștefan C. Ioan, înainte de care, socotit cel mai fricos din toți, nimeni n-avea curajul să fugă.

Lui Ion Brătianu, căruia i se strigau cele din urmă insulte, iar majoritatea n-avea curajul să-l apere, i s-a întîmplat să trebuiască a vorbi stenografilor, pe cînd viteji membri ai opoziției huiduiau de se dărîma cupola : d. Răutu de la Dorohoi dovedea însușiri cu totul superioare în această privință, cum le dovedise și contra generalului Averescu. În zădar noul regulament de supt averescani prevedea pedepse, pînă atunci necunoscute, pentru zurbagii.

Așa se discuta noua Constituție [22], elaborată de creierul atît de obosit al lui Dissescu și revizuită de omul tuturor punerilor la punct, Al. Constantinescu. Regele ceruse să fie aproape ca și cea de pînă atunci, și cu păstrarea dreptului la succesiune al rudelor de la Sigmaringen care, după datoria lor, dealtfel, luptaseră în armata germană ca să ajungem la pacea de la București.

Ardelenii, țerăniștii nu voiau să știe de un astfel de act pe care Camerele, improvizate constituante, nici n-aveau dreptul să-l voteze. Cînd toate celelalte mijloace s-au istovit, pînă și la sticluțele părintelui, opoziția cealaltă a părăsit incinta. Am rămas deci singur, încercînd să introduc unele schimbări pe alocurea, ca în ce privește caracterul național al statului, drepturile celei de-a doua biserici românești și așa mai departe. Firește că atitudinea mea era socotită ca a unui trădător, iar mulțămita de la aceia cărora le dădeam totuși o opoziție era aproape nulă. Mârzescu, omul cel mai înțelegător, cel mai liber față de șeful în fața căruia ceilalți stăteau tîmpiți și încremeniți și, adaug, cel mai sincer dintre conducătorii liberali, era de părere că s-ar putea trece la o guvernare a mea, cu ce aș reuși a strînge în jurul meu ; ceilalți, cu toate simpatiile pe care mi le arăta d. Duca pînă la cel mai apropiat conflict cu nervozitatea sa, aveau în vedere și pregăteau o succesiune a d-lui Averescu dar, bineînțeles, nu fără a se împlini întreaga legislatură de patru sesiuni și fără a se păstra aparența că, opera fiind terminată, partidul liberal ia vacanța de care însuși și singur a simțit nevoie.

Aceasta era cu atît mai necesar intereselor partidului, cu cît puterea trecuse de fapt în mîinile lui Vintilă Brătianu, a cărui țintă era să creeze alor săi o bază materială permanentă prin „comercializarea" în folosul lor a averii statului, decretat ca incapabil de a conduce ; prieteni devotați persoanei lui, dar mai ales intereselor proprii, ca d. Tancred Constantinescu, așa de dezagreabil la ascultat, îi stăteau împrejur pentru noua și energica ofensivă economică, pe lîngă care treceau în al doilea plan greutățile, tot mai mari, mai evidente și mai amenințătoare, ale Tezaurului, pentru a cărui ușurare ministrul de finanțe fusese chemat la Londra de d. Titulescu, acum auxiliar al regimului liberal — și, mag-

nificent cum este fostul amic al lui Take Ionescu şi ai generalului Averescu, modestul şi patriarhalul răzeş de la Florica * îmbrăcase cel mai corect costum de la *english taylor*-ul fastuosului nostru ambasador în Occident.

Acestei porniri către noile afaceri, care neapărat trebuiau să se producă, mulţi oameni aşteptînd doar atîta pentru a-şi reface propriile finanţe — şi sistemul va trece întreg, cu şi mai mare cinism, la ideologii democraţi care făceau zîmbre la uşa puterii —, m-am împotrivit din toate puterile mele. Arătam că statul, calomniat pentru ocazie de oameni cari de fapt nu-l vedeau şi nu-l înţelegeau decît pe dînsul nu e, pe departe, un aşa de rău gospodar, că noi n-avem capitaluri mari de scos la luptă, că ne lipsesc şi competenţele şi energiile, că acest sultan-mezat cu ce bruma ne mai rămăsese nu va face decît să trezească toate poftele şi să adauge la infecţia morală a vremii. Pe aceeaşi linie, alţii se gîndeau şi mai departe, pentru a se da o şi mai puternică temelie ideii de partid. Pe cînd, de la tribuna pe care o ocupa cu ceasurile, exasperînd cu acuzaţii de necinste şi pe Vintilă Brătianu şi pe auxiliarii lui, d. Madgearu căuta să dovedească malversaţiile săvîrşite de oamenii regimului, aprigul compulsator de dosare şi înlănţuitor de cifre se gîndea la crearea pentru amicii săi a paradisurilor care vor fi regiile autonome în care se va desface administrarea de stat a departamentelor lui. Un economism sigur de sine, gata de toate riscurile pe socoteala noastră, a tuturora, cîştiga primul loc în preocupările timpului, măsură de măsură, reformă de reformă succedîndu-se fără a face mai bună situaţia unei ţeri căreia nu-i trebuia alta decît ceva mai multă muncă, şi mai bine chibzuită.

* La Florica, localitate din judeţul Argeş, se afla moşia familiei Brătianu. (N. ed.)

În acest timp, din acele motive care s-au arătat mai sus, și care erau străine de conștiința mea, am propus d-lui Maniu o înțelegere mergînd pînă la fuziune și, cum cunoșteam destul de bine cu ce psihologie specială aveam a face, n-am pierdut o singură clipă cu obișnuitele „pertractări", care se pot întortochea sau pur și simplu tăgădui pe urmă, ci am procedat prin scrisori, care rămîn. Răspunsul șefului ardelean, persecutat de ideea că totul se poate îndrepta numai de el însuși cu vechii prieteni personali și cu niscai „regnicolari" ca grupul takist care trecuse cu zgomot mare la dînsul, a fost cum se putea aștepta. Cîțiva vechi politicieni, credea d-sa, se pot răpede topi în masă — și nu era să fie așa ; altfel e însă cu oameni pe care-i leagă un crez și atîtea suferințe și nedreptăți îndurate împreună. Înfășurat în formele de o rece politețe, cu care e deprins „reprezentantul Ardealului", răspunsul a fost un refuz. Altceva atrăgea încă de atunci pe d. Maniu : zestrea de voturi a aglomerației așa-zise țerăniste, și mîna luptătorului pentru eliberarea alor săi se întindea frățească spre omul trădării din timpul războiului, spre sumbrul ambițios care sacrificase țara sa sugestiilor unei nemărginite vanități, pentru ca acest dibaci conspirator să-și retragă mîna a doua zi după ce, cu obișnuitul acompaniament de orchestră în presă, legătura ardelenilor cu țerăniștii se pecetluise acum.

Pe atunci, o altă imensă dorință de a stăpîni se desfăcuse de la acela care nu înțelegea să acopere cu numele său de mare general o politică, personală și de coterie, care nu era a sa. Nu știu ce pot fi legăturile într-o guvernare comună cu generalul Averescu, de care mă ținusem totdeauna departe, din cauza metodelor sale, ca și din cauza unei înfățișări care îmbie numai la supuneri, dar am putut prețui pe urmă ce înseamnă, mai

ales la guvern, legăturile cu rebelul, răpede excomunicat pentru călcarea îndatoririlor ierarhice d. Argetoianu. Cîţiva prieteni politici de atunci, ca d. Şeicaru, ca amicul său de la Craiova, d. Făgeţel, viitor membru, de peurma datoriilor de la *Ramuri,* al partidului liberal, îmi vorbeau cu entuziasm de calităţile, şi de inimă, ale omului care mă jignise aşa de adînc dar, între jignirile de fiecare zi ale vieţii politice din România postbelică, cine să ţie minte prea mult timp şi pe cele mai urîte şi mai grosolane !

Mă îndemna la o înţelegere, oferită astfel, cu toată căldura şi convingerea, prietenul politic care de mai mulţi ani acuma stătea lîngă mine, dîndu-mi tot ce putea veni de la preţioasele sale calităţi, de ordine, de rînduială, de organizare, pe care le datora, pe lîngă temperamentul său de gospodar moldovean ca pe vremea veche, şi pregătirii şi ocupaţiilor sale de inginer, Constantin Cihodariu, devenit secretarul partidului. Pentru dînsul partidul trebuia să fie o realitate disciplinată şi efectivă, o realitate ca toate celelalte în viaţa politică, cu înscrieri şi registre, cu o corespondenţă urmată, cu plata regulată a cotizaţiilor, cu adunări şi manifestaţii. El trebuia neapărat să ajungă la putere, să guverneze. Cum, odinioară, contra d-lui Cuza, a cărui părere fusese că avem să creştem tineri care pe urmă să se poată duce oriunde, apărasem ideea că trebuie să-i păstrăm într-o legătură de partid, astfel acum Cihodariu [23] — contra mea, care nu preţuiam adeziunile de formă şi de interes şi ţinerea lor împreună prin mijloace exterioare şi artificiale care, apoi, nu admiteam cultivarea speranţelor de guvernare şi respingeam tovărăşiile utile poate pentru un moment, dar scăzătoare şi compromiţătoare pentru o viaţă întreagă —, reprezenta, cu o convingere şi o căldură impresionantă, concepţia că nu trebuie să fie în jurul meu, cum zicea el, un simplu „cerc de admiratori personali", ci că aveam a ţinea samă de cerinţele vieţii, că e indispensabil să ne adaptăm rea-

lității și să-i facem oarecare concesii pentru ca, în schimb, răsplata să fie cu mult mai mare. De aceeași părere erau, dealtfel, și alții din prietenii mei politici, cari credeau, uitînd ce am putut face singuri în 1919, că a ne ținea izolați înseamnă a ne distruge și cari, autori ai pronunciamentului de ieri pentru „unirea cu oricine", afirmau că o asociație singură ne poate asigura participarea la viața publică : intelectuali și funcționari, ei nu-și dădeau sama că la ei înșiși, la munca lor stăruitoare de propagandiști, e cheia viitorului și nu-i învăța în această privință nici exemplul țeraniștilor, de obicei oameni mediocri și de o cultură inferioară, cari însă străbăteau, în camioane, în căruțe, pînă și prin cele mai depărtate văi, sau al studenților, cari agitau la cîrciumă și se amestecau în viața de toate zilele a satelor, cu toate greutățile și suferințele ei.

Nu voiam să mi se impute vreodată că am confiscat pentru o politică de o inflexibilă puritate vieții omenești care-și reclamă firești satisfacții și că am cerut un eroism antic unor români de pe la 1920. Astfel, după ce d. Argetoianu, om de talent și în scris, în care păstrează cele mai sigure tradiții de elegantă precizie franceză, așa de deosebită de felul său obișnuit de exprimare orală, îmi adresase o scrisoare de explicații față de atitudinile sale din trecut, socotindu-se astfel mai mult sau mai puțin angajat pe viitor, am consimțit, la sfîrșitul anului 1924, să ne întîlnim în casa lui Cihodariu pentru a vorbi despre o eventuală fuziune, în care asociatul meu, care-și rezerva inițiativa în ce privește chestiunile financiare și economice, aducea de fapt un restrîns număr de amici foarte personali și o reputație politică în care nu era numai o pricepere, în care credea ca într-o religie, și o energie, care nu se va putea verifica totdeauna asupra chestiunilor curente.

Abia după cîtva timp s-a putut face, la un club care-mi mirosea puțin a joc de cărți, acea legătură prin care amicii mei se credeau garantați în ceea ce privește

viitorul lor politic. De la început, tovarășul care binevoia să accepte conducerea mea ca președinte își fixase punctul de vedere : ideologia s-a isprăvit, chestiunile economice ocupă locul întîi ; lumea nu mai luptă pe baricade pentru un crez, ci se străduiește dureros pentru interesele ei. Nu era tocmai ce făcusem o viață întreagă și ce înțelegeam să fac de acuma înainte, în ce mă privește pe mine, care voi crede pînă la sfîrșit că la originea tuturor lucrurilor este starea de spirit, factorul moral, și că ele au exact valoarea și trăinicia pe care le-o dă acesta. Dar din acel moment, rezervîndu-mi toată conștiința, nu făceam decît să-mi servesc prietenii pe linia pe care le-o arăta timpul lor. Formula „eu nu sînt eu" o puteam rosti încă de atunci, fiindcă ea corespundea realității.

Scopul d-lui Argetoianu, credincios tradițiilor nepotolitei boierimi oltene, gata oricînd de frămîntări și de harțe : odată pe cîmpiile de luptă, unde Domnii se înfruntau cu pretendenții, apoi în fundul ietacelor fanariote, meștere în prefaceri și răsturnări, era obținerea puterii, pentru alții pe alături, pentru d-sa în primul rînd, îmbătătoarea putere din care se desface o singură și imensă satisfacție, aceea de a-ți simți toată lumea supt picioare, atribuindu-ți dreptul de a face cu dînsa tot ceea ce vrei. O întreagă clasă politică, așa de activă încît nu o dată a fost nenorocirea țerii, lucra din adîncimile vremilor asupra unui suflet ca al său, în care erau atîtea puteri și atîtea rezerve, deși mult mai puține decît îi plăcea să și le atribuie cine le poseda.

Deci alcătuirea însăși a „partidului național al poporului" era pentru amicul meu numai un pas, insuficient, în drumul spre ținta ultimă. Contra partidului liberal, pe care-l atacasem eu însumi totdeauna, de la o legislatură la alta, din antipatie față de un doctrinarism pe atît de îngust și de demodat, pe cît și de nesincer, și față de apucăturile sfidătoare ale unui despotism personal care nu era nici fecund în fapte, nici amabil față de adversa-

rii onești și patriotici, trebuiau să se adune toate puterile opoziției, de la noua noastră formațiune pînă la naționalii din Ardeal, de fapt ardeleno-takiști, pînă la țerăniștii de orice nuanță și de orice calitate. Programele, declarațiile de principii îi păreau acestui om, care credea că de fapt tot el va hotărî situațiile, forme schimbătoare ca haina de ceremonie arhaică și uneori ridiculă pe care n-ai ce face și o pui la ocaziile solemne, iar pe „șefii" succesivi îi judeca simple figuri decorative, pe care ești silit a le întrebuința fiindcă personal n-ai încă atîta trecut, atîta popularitate și atîta putere de a trezi simpatii pentru a lucra pe sama proprie.

Sentimentul că vechea mea politică s-a isprăvit, înlocuită de îmbulzeala vulgară a unor neînfrînate ambiții nealegîndu-și mijloace, a făcut ca, încă de atunci, fie și numai pentru a face să înceteze intolerabila tiranie a liberalismului decăzut și căruia-i lipseau deopotrivă și simțul vremurilor și valori umane mai distinse, să mă declar înțeles cu orice încercare de a grupa împreună opoziția, fie și într-o fuziune, forma fiindu-mi indiferentă. Astfel, cînd, la sfîrșitul anului în cursul căruia naționalismul-democrat, care era o școală de etică, abdicase în fața spiritului nou, indiferent la asemenea considerații, am plecat eu la Paris pentru lecțiile și cercetările mele, și i-am dat în scris d-lui Argetoianu, care-și urmărea cu stăruință scopul, voia de a încheia cu naționalii, la cari acum dorința de putere biruia totul, înțelegerea pe care ar crede-o de cuviință, n-am schimbat un singur cuvînt asupra condițiilor, gata de a le primi cu același despreț pe care contingențele politice mi-l inspiraseră și care nu făcea decît să crească din zi în zi. Eram hotărît să mă întorc din străinătate numai după sfîrșitul unor tratative pe care le bănuiam că vor fi lungi și grele, deși erau la îndemînă punctele pe baza cărora d. Maniu făcuse trecătoarea înțelegere cu țerăniștii; se pare că

singure asigurările d-lui Argetoianu, totdeauna bine la Curte, că regele Ferdinand, doritor de a scutura stăpînirea lui Ion Brătianu, e dispus să dea moştenirea unei asociaţii a noastre cu ardelenii, a hotărît pe aceştia din urmă a se uni cu noi, într-o formulă pe care o lăsau aşa de vagă anume pentru ca apoi să reclame pentru dînşii ceea ce doreau mai presus de orice şi ce erau să şi aibă de fapt : conducerea.

Mi se scrisese la Paris de d. Argetoianu că toate s-au aranjat, că va căuta să-mi asigure o conducere pe care n-o cerusem, şi fiindcă-mi dădeam samă ce ar putea ea să însemne cu astfel de oameni, crescuţi astfel şi deprinşi cu un astfel de sistem politic. Toate aceste amănunte personale îmi erau, dealtfel, atît de indiferente, încît, cînd am fost întrebat dacă primesc ca fuziunea să se facă şi mai larg, cu însuşi generalul Averescu, a cărui acţiune, imitînd pe a fascismului italian, o criticasem aspru, socotind-o periculoasă, şi pentru aceea că alţii, fără nici un scrupul, vor imita-o, am telegrafiat că admit bucuros şi „fără vreo ranchiună".

Veneam deci, după luni de fericită muncă intelectuală, de care va fi vorba în altă parte, în acest mediu de nesinceritate şi de intrigă, aşa de defavorabil pentru pregătirea unui regim cu totul deosebit de al liberalilor, cum îl doream eu, fără să ştiu ce sînt în noua combinaţie şi ce se cere de la mine.

Ce se cere, am aflat-o îndată. Atacul hotărît, fără nici o rezervă şi nici o cruţare, contra unui regim care se părea că ar putea încă de atunci să se prăbuşească. Astfel, judeca d. Argetoianu, conducerea mea „s-ar impune". Am satisfăcut, în sesiunea prelungită asupra primăverii, această dorinţă a aliaţilor şi tovarăşilor mei, înfruntînd pe dictator care, profund jignit de îndrăzneala mea, şi-a părăsit furios locul din fruntea băncii ministeriale.

Ce trebuia să am în această meşteşugită tovărăşie, mi-a dovedit-o imediat acţiunea neobosită a d-lui Maniu. Plîngeri, transmise cu aerul profund şi misterios care i se cunoaşte, de d. Argetoianu, m-au adus la gestul generos de a ruga, printr-o scrisoare publică, pe d. Maniu să mă ajute, în acelaşi rost şi cu aceleaşi drepturi, la conducerea unui partid în care se adunaseră, fără nimic comun oameni de toate speţele. M-am grăbit să-i propun şi o împărţire a rosturilor, eu rezervîndu-mi numai pe acela de direcţie generală fără să mă amestec în ceea ce se numeşte, trivial, dar corespunzător cu adevărul, „bucătăria de partid". În aparenţă satisfăcut astfel, căpetenia ardelenilor n-a întîrziat să facă uz de „drepturile" sale : n-am ajuns a prezida o singură dată comitetul de conducere, în care-l găseam totdeauna instalat şi decis să înlăture orice imixtiune, fără ca el însuşi să reprezinte o voinţă veşnic trează, sprijinită pe o adevărată cunoştinţă a lucrurilor, ca unul care se mira că la Bacău sînt felinare, şi a oamenilor, cei din ţara veche fiindu-i cu desăvîrşire străini. Bietul meu amic Cihodariu, care fusese aşa de bucuros că s-a făcut fuziunea, a păstrat numai teoretic situaţia de secretar general, căci mînuitorul maşinii de partid nu recurgea niciodată la dînsul, ci se servea de tînărul fiu al prietenului meu, şi politic, Lugoşianu, pentru ale cărui îndemînări, de englezeşte, căpătate în America, d. Maniu avea o admiraţie nemărginită. Cînd a fost vorba şi de înţelegerea cu ţerăniştii, foarte dîrji, cu tăiosul cuvînt a d-rului Lupu, nu s-a putut ajunge la nici un capăt, întîlnirile fiind mai mult un prilej de certuri şi de jigniri, tocmai în momentul cînd se impunea mai mult o loială conlucrare.

La sentimentele pe care le aveam faţă de regimul care se eterniza fără să poată da o singură creaţiune serioasă şi durabilă se adăugi mai tîrziu revolta faţă de

lovitura pe care, la începutul anului 1926 [24], temutul domn neîncoronat al țerii, stăpînit din ce în ce mai mult de o păgînă patimă de a domni, strivind totul supt o mînă mult mai grea, deși înmănușată, decît „pumnul" de sfidare al d-lui Argetoianu, o dădu în chiar cuprinsul dinastiei, pe care credea că o poate conserva numai în felul pe care i l-ar impune voința sa necruțătoare [...]

Deși se vorbea, de la o vreme, dar foarte puțin, de cîțiva inițiați numai, de o nouă pasiune a prințului, deși o călătorie în Italia îl făcuse să capete simpatie pentru fascism și el descoperise ca agent al marii prefaceri tocmai pe d. Argetoianu, nimic în atitudinea și în actele sale nu arăta că în interesul țerii ar fi să se ia măsura, atît de extraordinară și plină de cele mai mari riscuri, a înlăturării violente — și în ce condiții de publicitate grosolană, unită cu cele mai urîte calomnii ! — a unui tînăr frumos și voinic, stăpîn pe multe cunoștințe prețioase, inițiat în rosturile armatei și iubit de tînăra ofițerime care, apoi, schița și programe culturale potrivite cu nevoile morale ale țerii și cu dorințele unei generații asupra căreia lunga și greaua mea predică nu rămăsese fără influență.

Și totuși Ion Brătianu era hotărît să sfarme ultima piedecă în calea unei dominații, pe multă vreme asigurată, a partidului său și, astfel, el, șeful unui guvern impopular, al cărui sfîrșit se apropia, îndrăzni totuși să impună slăbiciunii unui tată bolnav de o teribilă boală, care se putea bănui de atunci, o hotărîre la care regele era îndemnat și de factori cari nu se pot numi fără durere, unii, și fără dezgust, alții.

Chemat la Sinaia pentru a exprima o părere într-o chestie pe care nimic nu făcea s-o presimtă alții decît puținii inițiați, am fost înștiințat din vreme de cîțiva prieteni, care mirosiseră secretul, de ce e vorba. Cu toată puterea sufletului meu eram contra măsurii neîndreptățite și brutale. În drumul spre castelul unde așteptau și d-nii Maniu și Vaida, ca și reprezentativul personaj

rural care e d. Mihalache, prelucrat de intriga lui Stere, pus şi el la cale de d. Ştirbei, care avea motivele sale de a dori să se mîntuie cu prinţul, am văzut ieşind în automobilul preşedenţiei pe Ion Brătianu. Înfăşurat în blana părintelui său, cu căciula trasă pe urechi, sever şi palid, el întrupa în acel moment ca privire şi atitudine toată politica nemiloasă pe care o dusese lungi ani de zile, unind binele cu răul, dar totdeauna cu preocuparea, decisivă, a intereselor grupării sale şi a cerinţelor imensei sale mîndrii. De ambele părţi ochii s-au întîlnit cu o expresie care corespundea unei absolute imposibilităţi de a ne găsi vreodată pe acelaşi drum. În acel moment, eu care nu mă pot opri mult timp asupra persoanelor, mersul lucrurilor însuşi interesînd mai ales, cum e şi firesc, pe istoric, *uram* pe Ion Brătianu.

Regele Ferdinand, la care am fost introdus după ce văzusem, nu fără greutate, pe regina Maria [...], era un om descompus de durere, care, vorbind, cu neaşteptate destăinuiri, îmi uda mîinile de lacrimi. Fiul său, plecat la Veneţia, nu răspunsese cum se aştepta la stăruinţele părinteşti de a se întoarce : era o cumplită luptă de familie, înteţită de răuvoitori interesaţi, care mă îngrozea. Am cerut favoarea de a interveni eu însumi pe lîngă prinţ, gata să plec în Italia ; am propus cu stăruinţă măcar o amînare a deciziunii, şi mi se păruse că am căpătat-o, ceea ce m-a făcut să o comunic cu bucurie asociaţilor mei ardeleni, complect dezorientaţi şi preocupaţi numai, ca toţi ceilalţi, de grija să nu piardă perspectivele de a ajunge la putere.

După-amiazi, la ceasurile cinci, în trista solemnitate a Castelului Peleş, în sala de consiliu de pe vremuri [...] aşteptam, miniştri, conducători de partide, cu d-nii Maniu şi Vaida împreună, sosirea, care întîrzia, a regelui, prins într-o ultimă sforţare de a-l duce la actul iremisibil.

Am descris aiurea neuitata scenă, cu şovăirile unor oameni fără caracter, cari căutau în resursele lor intelec-

tuale, nu prea bogate, tot ce putea să fie echivoc şi evaziune — d. Maniu biruind pe toţi în această privinţă, pe cînd rotundul provincialism indiscret al d-lui Vaida avea măcar francheţă în acceptarea dorinţei regale, îmbrăcată în formele cele mai dure, ca să pară că e voinţă, şi că voinţa aceasta e a lui, numai a lui —, cu lipsa sfatului celui bun de la acel care, în suprema situaţie ierarhică a bisericii, ar fi putut vorbi mai tare decît oricine, cîrja lui fiind altceva decît beţigaşul de orchestră al unui şef de partid, cu îngîmfarea lui Ion Brătianu, lovind cu pumnul şi graseind maiestos felicitările pentru regele care „încă o dată s-a învins", cu triviala satisfacţie a lui Al. Constantinescu, strigînd ca imediat decizia să se dea la *Monitor*. Regele a trecut în faţa celora cari nu cutezaseră a împiedeca greşeala şi, ajuns la mine, mi-a amintit exemplul lui Carp, care n-a vrut războiul şi apoi totul a ieşit bine, iar, faţă de rechemarea aceasta a omului care n-a ştiut iubi, eu i-am observat regelui că în împotrivirea mea de unul singur era la mijloc şi iubire.

Afară bunul general Rasoviceanu, care mă conducea la gară, avea lacrimile în ochi. În tren, ceilalţi vorbeau de orice, ca la capătul unei întîlniri fără importanţă, d. Mihalache, retras la o parte, făcîndu-şi cuvenitul raport lui Stere, care se vedea revenit pe scena politică prin interesatul sprijin al d-lui Ştirbei.

Au urmat acele audienţe din Bucureşti în care regele căuta să vadă dacă numirea unei regenţe e sau ba o necesitate imediată. După o conversaţie cu d. Hiotu, mareşal al palatului, care mi-a spus în ce formă nedibace dusese la Veneţia somaţia întoarcerii, am mers în odaia suferinţelor şi îndoielilor, mascate cu aceeaşi aparentă energie şi luare a întregii răspunderi, numai după ce fusesem asigurat că nu se va încerca a mă face să revin asupra unei nezguduite hotărîri. Îmi propusesem să nu ajut pe regé a vorbi şi să dau un singur răspuns, acela al unei dez-

aprobări definitive a actului îndeplinit. M-am ţinut de cuvînt şi am căutat curajul care trebuia pentru a fi martorul chinului supraomenesc. Se pare că Suveranul a socotit ca o ofensă faptul că m-am ridicat după răspunsul unic pe care i-l dădusem, fără să aştept o concediere, şi era mînie în glasul său cînd am aruncat acea responsabilitate pe care cavalerismul său jertfitor şi-o atribuia, asupra „făcătorilor de rele" care erau pentru mine miniştrii săi. — Sînt consilierii mei ! — Şi o ţară întreagă se întreabă de ce nu se desparte majestatea voastră de dînşii. Ne-am revăzut de atunci rareori, întîmplător sau cînd cerea o neapărată datorie, şi regele Ferdinand, aşa timid cum se înfăţişa, nu era om care să uite, şi n-a uitat.

Aceeaşi ruşine ca în consiliul de la Sinaia a fost la Cameră. Cutare nu ştia cum să strige mai tare de la tribună aprobarea sa pentru hotărîrea regală, întrecînd şi dîrzenia, cu aceeaşi încruntare de sprîncene şi acelaşi gest de pumn, a primului ministru ; alţii, ca d-nii Maniu şi Argetoianu, nu ştiau cum să găsească o mai subtilă formulă de alunecare şi se străduiau să-mi impună o tăcere pe care, cu o izbucnire de indignare în glas, am rupt-o pentru a-mi striga convingerea. Apoi toată lumea a trecut la grija intereselor momentului, gata firește să aclame la ceasul său pe acela la a cărui condamnare contribuise fiecare după puteri, fără ca el însuşi, prins de o criză de voinţă, să fi făcut cel mai slab gest de apărare, ba mergînd chiar pînă la dezavuarea formală, în scris, a apărătorilor săi.

Acuma nu mai erau doi stăpîni în România, ci unul singur : Ion Brătianu [25]. Dinastia de la Argeş biruise cu totul pe cea de la Sigmaringen. În neexperienţa patriarhului, în formalismul juridic al magistratului Buzdugan, care totuşi va încerca unele gesturi faţă de cine înţelegea a-i porunci ca unui subaltern de la un birou oarecare, în lipsa de chemare a prinţului Nicolae [26], înzestrat totuşi cu

o sinceritate și un loialism care-i vor da în viață multe ceasuri bune, el nu putea să vadă nici o îngustare a unei autorități afirmate cu atîta strălucire.

Mai lipsea un lucru pentru deplina asigurare a acestei atotputernicii care nu bănuia că pe lîngă prevederile omului sînt și hotărîrile unor misterioase forțe care distrug cele mai solide edificii ale calculelor celor mai precise și că împotriva acestor sentințe nu e mijloc de apărare. Trebuia o lege electorală, împrumutată de la fascismul italian, care avea un întreit avantaj : acela de a distruge orice valoare a votului pe regiuni, unde se alege omul, pentru a-i substitui votul pe țară, unde se votează partidul, acela de a reduce importanța minorităților naționale și acela de a zdrobi, prin însuși acest vot pe țară, cît și prin clauzele care impun însemnate sacrificii bănești, tot ce se putuse înjgheba ca partid mic.

După promulgarea acestei legi, dictatorul se retrase ca să reapară, cînd ar fi vrut, mai puternic decît oricînd (martie 1926). Dar, pînă a nu ajunge la partea pe care mi-au dat-o împrejurările, și acum așa de vitrege, în rezolvarea crizei care se deschidea, prin aceea că despotul luase vacanță pe cîteva luni de zile, o privire asupra muncii intelectuale din acești doi ani în care ea a fost singurul meu adevărat sprijin și singura mea mîngîiere.

O mare parte din această activitate, pe care n-aș fi jertfit-o pentru nimic în lume ca să-mi restrîng tot gîndul și fapta asupra unei vieți politice sterpe, numai de intrigi și de interese personale, a fost în legătură cu drumurile mele în Apus.

Provincia franceză o cunoșteam nu numai prin întîiul drum de informație generală. Numit doctor de onoare al Universității din Strasbourg, mersesem, îndată după război, în capitala Alsaciei reocupate de Franța, unde am găsit urmele bogate, dar greoaie, ale sfertului de veac

petrecut supt dominaţia germană şi călduroasa dorinţă a francezilor de a relua legăturile de tot felul cu provincia care le aparţinuse două veacuri. O mare operă de restaurare culturală se săvîrşea acolo, în umbra măreţei catedrale, în faţa Rinului care desparte două civilizaţii, aproape două lumi, şi toate sacrificiile se făceau pentru ca instituţiile de acolo să fie la cel mai înalt nivel. În mijlocul colegilor înveşmîntaţi în togele lor colorate, după vechea şi buna datină, am vorbit despre naţionalităţile reale şi cele aparente în sud-estul Europei şi, destul de stîngaci, am vrut să schiţez o privire generală asupra artei româneşti. Începuseră a veni acolo, unde cimitirul de război cuprinde pe bieţii noştri soldaţi, puşi de germani la minele de potasiu şi, de fapt, lăsaţi să moară de foame, studenţi în teologie de la noi — alţii mergeau la protestanţii din Paris, cu care am legat apoi relaţii aşa de strînse, devenind şi doctor de onoare al facultăţii. Am mai revenit apoi la Strasbourg, invitat de bunul general Berthelot care-şi isprăvea cariera militară în situaţia de comandant al acestei Alsacii, şi am fost găzduit — cine s-ar fi putut gîndi la o asemenea minune ! — în chiar palatul de granit roz al lui Wilhelm al II-lea, am fost servit în farfuriile lui împărăteşti — şi acest mediu pe care i-l dăduse desfăşurarea tragediei istorice sugera fostului sol al Franţei în mijlocul mizerelor noastre povestiri, cuprinse numai în parte — el însuşi o spunea — în notele lui, care ar trebui găsite, despre momentele cele mai delicate şi mai supuse discuţiei din legăturile lui cu şefii armatei româneşti.

La Lyon, unde mă aştepta, în chiar casa lui, buna primire a prietenului Foçillon, mi se acordase aceeaşi distincţie doctorală. Am putut cerceta în răgaz marele oraş unde primarul, un om politic de importanţa d-lui Herriot [27], făcea o aşa de lăudabilă operă de ajutorare şi înălţare a clasei muncitoare, dînd lucrătorilor, soţiilor şi copiilor lor sănătatea şi poezia grădiniţelor din mar-

genea imensei aglomerații : într-un discurs la primărie, șeful radical își arăta încrederea în viitorul socialismului rusesc, pe care-l invitase la vestitul bîlci lyonez și-l credea capabil — generoasă iluzie ! — de a-și plăti datoriile față de toți creditorii și, firește, în rîndul întîi față de democrația franceză. Împreună cu d-rul Cantacuzino, care a ținut un frumos discurs, de o impecabilă rostire, am fost proclamat doctor de onoare în sunetul muzicii militare, cum cere obișnuința pompoasă a locului și din nou mi s-a oferit prilejul de a lămuri partea care ne revine în dezvoltarea artei de după Bizanț.

La Academia din Lyon, care primea și pe tînărul meu coleg și fost elev Oprescu *, așa de strîns legat de d. Foçillon, inițiatorul lui în studiile de artă, am vorbit, ca membru străin, despre problema situării regatului dac al lui Decebal în mijlocul lumii barbare și despre adevăratul sens al campaniilor lui Traian, arătînd că pentru marele împărat, continuator al lui August, nu era vorba numai de o acțiune locală, cu atît mai puțin de presupusa răzbunare a onoarei armelor Romei, învinsă supt Domițian, ci era o încercare îndrăzneață de a învălui pe la răsărit întreaga lume barbară, mai ales germanică, întocmai precum, cu atîtea veacuri în urmă, regele asiatic Dariu venise la gurile Dunării pentru ca să ia pe la spate incomoda și periculoasa barbarie scită.

O invitație stăruitoare a d-lui N. P. Comnen, care în timpul războiului făcuse însemnate servicii propagandei românești în Elveția, unde acum se întorsese ca ministru la Berna și reprezentant pe lîngă Societatea Națiunilor, m-a adus în minunatul oraș de supt Alpi, în fața limpedelui lac asupra căruia se abat albe păsări de mare venite prin larga deschizătură a Ronului. Acolo, găzduit cu cea mai largă prietenie de acest om atît de primitor, am ținut

* Criticul de artă și profesorul George Oprescu. (N. ed.)

conferințele despre sud-estul european pe care, cu altele, le-am adunat la 1924 : *Cinq conférences sur le Sud-Est de l'Europe*. Am cunoscut acolo o societate corectă, discretă, dușmană a tot ce e frază și aparență, păstrînd din calvinismul strict al secolului al XVI-lea rare însușiri de caracter și o simplicitate așa de simpatică. Voi mai reveni acolo, de pe urma aceloraşi stăruințe amicale, spre a vorbi despre cultura și literatura bizantină, despre perioadele acesteia, despre Fotie, sfărîmătorul momentan al legăturilor cu Roma pontificală, și mi se va decerne, în acele forme de o colegialitate fără zgomot, titlul, confirmat printr-un vot, greu de căpătat al Adunării cantonului, de doctor de onoare al unei universități unde nu lipsesc românii. Între profesorii ei, unul ne cunoscuse de mult prin călătoriile sale de explorație antropologică în muzeul de neamuri al Dobrogii, și el ne va reveni, pînă și în colțul meu de la Vălenii-de-Munte : d. Eugène Pittard, un adevărat și bun prieten, pe care-l întovărășea în excursii nu totdeauna ușoare de făcut soția sa, femeie de un mare talent literar, care a iscălit cu pseudonimul Noëlle Roger pagini adînc dureroase despre spitalele războiului *(Notes d'une infirmière)* și a creat cu o imaginație cutezătoare și absolut nouă o întreagă lume inedită în romanele ei ; d. Pittard va fi și patronul expoziției noastre de veche artă la Geneva. Gînditor curajos și spirit de largă sinteză, sufletul omului întrece chiar și opera, atît de solidă, și el se exprimă în marii ochi de caldă lumină, în generozitatea romantică a bărbii sale larg răspîndite, în fiecare din gesturile temperamentului său meridional, excepție în cetatea rezervelor puțintel cam reci. Am colaborat un timp și la *Revue de Genève*, publicație foarte stimată în lumea internațională, a acelui spirit revoluționar care e d. Robert de Traz.

În 1923 și 1924 am primit o îndoită invitație, determinată desigur și de legăturile noastre politice recente, de a vizita Cehoslovacia și Polonia, dînd conferințe în cen-

trele universitare ale acestor ţeri de o aşa de energică revenire la viaţa naţională liberă şi aşa de mîndre să arate opera impunătoare realizată în aşa de scurtă vreme.

Pregătită de multă vreme, în toate domeniile, printr-o îndărătnică muncă inteligentă, de o perfectă solidaritate, pentru ca, la vremea care ar veni, toate să fie gata şi la locul lor, ca să lucreze într-o perfectă armonie, Cehoslovacia, condusă de senina înţelepciune a cugetătorului Masaryk [28] şi, în afară, apărată de stăruinţa şi încrederea fostului profesor Eduard Beneş, pe care am avut ocazia a-l cunoaşte, descoperind cîtă vitalitate activă şi prevăzătoare se ascunde în trupul mic şi nervos, în mintea iscoditoare de proiecte care nu se mai părăsesc odată formate, putea servi ca model oricărei ţeri, cît de veche, din Europa. Masele populare, în care nu lipsea totuşi sămînţa de nemulţămire, erau ţinute într-o ordine exemplară, ajutînd la aceasta şi o cultură elementară bine îndrumată, iar puternica minoritate germană, la început cu fireştile aspiraţii peste hotare, era potolită prin chemarea de a participa la o muncă atît de fecundă şi evident folositoare tuturora. Agricultura fusese regenerată ştiinţific, şi prin strînsa legătură cu o industrie aşa de puternică, urmînd pe cea de supt Austria şi păstrîndu-i debuşeurile, care s-au întins chiar şi pînă la hăinăriile din Bucureşti şi la porţelanele cu vederi din Vălenii-de-Munte, pentru România, pînă la depozitele pe care le-am găsit tocmai în fundul Californiei, dincolo de San-Francisco, pe drumul Mexicului. Şcoala răspundea unor nevoi reale şi învăţămîntul mai înalt servea cu spor o întoarcere bruscă de la tradiţiile subgermanice la orientarea spre Franţa sprijinitoare, iar cursuri de limbile popoarelor vecine făceau ca la Praga, unde lucra şi profesorul macedonean, aşa de primitor faţă de noi. Staca, să se găsească şi destui care să fi învăţat româneşte, trimisului la Bucureşti recomandîndu-i-se chiar o cît de răpede iniţiere în limba pe care un Kunzl-Jezerski ajungea să o înţeleagă şi să o scrie

curat. În sfîrșit, cultul trecutului era întreținut cu o nesfîrșită iubire și, pretutindeni, grijile edilitare erau perfecte.

Am vorbit la universitatea cehă din Praga, nu numai de relațiile noastre cu cehii, prin husitismul secolului al XV-lea, trezitor și pentru literatura noastră, ca și prin petrecerea în acel oraș a lui Mihai Viteazul fugar, dar și de raporturile ce putea să aibă acea mare mișcare reformatoare nu numai în domeniul religios, cu Anglia lui Wycliffe firește, dar și cu Franța agitată de idei înnoitoare în epoca, atît de cunoscută mie, și mai ales în această privință, a lui Philippe de Mézières. Am găsit aici, unde ministrul României, d. Hiotu, ne crease o atmosferă așa de simpatică, și un tînăr industriaș, menit unei triste soarte, a cărui elegantă soție era fiica unui avocat din București.

De la Praga am trecut la Brno, Brünnul austriac, așa de vesel în acele zile de primăvară, cu arborii în floare ai străzilor largi, iar deasupra cu stînca, plină de prigonitoare amintiri, a Spielbergului, închisoarea politică veșnicită de Silvio Pellico ; am găsit casa veche, cu larga curte și zidurile înalte, pe poarta căreia se păstrează, așezat în răgaz pe vine, cu ciubucul în gură și fața fericită de huzurul unei captivități voite la creștini, un Alexandru-vodă Ipsilanti de piatră.

Puțină lume se putea strînge aici pentru o conferință în limba franceză, în afară de profesorii care m-au întîmpinat cu atîta prietenie. Și mai puțină însă în vechiul Pojon al strămoșilor noștri, devenit acuma, pe baza unor deducții istorice, Bratislava, centru pecetluit pentru totdeauna cu marca Ungariei tereziane, banal și prăfuit, fără monumente, patriarhal și leneș, dar totuși lăfăit pe malurile Dunării purtătoare de atîta viață și peste albia căreia trece vîntul învietor al atîtor civilizații. Aici am găsit însă pe fosta noastră elevă de la București, răspînditoarea harnică a cunoștințelor despre români, mai ales în do-

meniul literaturii, d-ra Jindra Flajšhansova [29], fiica unui profesor din Praga, membru al Academiei cehe : era să fiu mai tîrziu şi doctor de onoare al universităţii acesteia din Bratislava [...]

La Varşovia, am regăsit atmosfera de secol al XVIII-lea, dar cu atîta mişcare liberă pe care timpurile ruseşti n-o cunoscuseră, cu atîta bucurie de a trăi, masiva catedrală aurită a rușilor, sora mai mare a celei implîntate în mijlocul Bucureştilor, fiind osîndită la dărîmare ca „lipsită de trăinicie" : dominaţia rusească de peste un veac părea că n-ar fi fost niciodată. Funcţionarul de la Externe care mă întovărăşea m-a făcut să cunosc pe şefii, meniţi unei existenţe efemere, care dominau atunci viaţa politică, astfel : pe impresionantul preşedinte al Seimului, pe pitorescul „Mihalache", polon, care păstrase din costumul de acasă numai lipsa de guler, mulţămită căreia ajunsese şi preşedinte de Consiliu, pe cutare mărunt, nervos şi desigur nu peste măsură de frumos reprezentant al extremei stîngi. Am fost prezentat şi preşedintelui Wojcechowski, bun bătrîn cu barbişon alb, vechi refugiat prin Elveţia, care vorbea încet, obosit, dar cu o patriarhală amabilitate, o germană cu accent. Dar, împotriva sfaturilor ce mi s-au dat, am cerut neapărat să vizitez, la retragerea de lîngă oraş, într-o căsuţă cu scara de lemn vopsit, păzită de garda lui credincioasă, pe omul aşa de puternic şi în această abdicare momentană, care pregătea o lovitură de stat ; cu mareşalul Pilsudzki [30] am vorbit mult timp despre multe lucruri, cu ochii la fereastra care se deschidea asupra vastei întinderi a şesului pe care larga Vistulă călătorea spre marea depărtată.

Dat aceasta, capitala polonă mi-a vădit şi altceva decît tainele arhivelor şi bibliotecilor sale. Am căutat prin toate colţurile urmele de trecut şi, în luxosul castel,

de stilul francez iubit de tînăra și neastîmpărata soție, al lui Ioan Sobieski, la Willamow, am pătruns prin odăile micuțe unde regele ostaș a gustat, între planurile războinice, care l-au dus de două ori în Moldova, huzururi casnice de care era așa de doritor, cu poezia ascunsă într-un așa de voluminos trup ; împrejur, copacii bătrîni spuneau din zvonul frunzelor povești din vremile pompoase și eroice. Am avut și curiozitatea de a răzbate în ghetou, unde strada nu e decît locul permanent de întîlnire a grupelor în laibere lungi care amețesc învîrtind mărunte afaceri, femeile cu peruca pe capul ras după tradițiile cele mai vechi amestecîndu-se în roiul zbîrnîitor, pe cînd de la fiecare din ferești cîte zece capete cu zulufi se întind ca să audă ceva din ce se vorbește jos.

De la Varșovia am mers la Vilno cea rîvnită de lituanieni, curios și interesant oraș, în care cîteva minute-ți ajung ca să treci de la cetățuia vechiului cneaz litvan din veacul al XIV-lea, azi în mijlocul unui parc bine îngrijit, la bisericile masive, în stilul iezuit al secolului al XVII-lea, pe cînd supt culoarul întunecos toată lumea să descoperă înaintea icoanei Maicii Domnului. Pe străzile pietruite zgrunțuros trăsurile se hurducă zgomotos și cafenelele adună tot felul de lume, între care și vădiți aderenți ai ideilor Rusiei vecine. Aici am regăsit pe un oaspete simpatic al cursurilor de la Vălenii-de-Munte, autorul unei scurte istorii a literaturii polone pe care ne-am îngrijit să o traducem în românește, tînărul meu prieten Glixeli. Pentru o conferință la universitatea care poartă numele vecinului nostru de pe vremuri Ștefan Báthory, cel mai mare suveran al Poloniei moderne, dar odată simplu voievod, purtat și prin Moldova, al Ardealului, am luat cu mine iscăliturile de amintire ale colegilor care peste cîtva timp îmi vor face onoarea de a mă proclama doctor de onoare al universității lor.

Am trecut la Poznan, recuperat de la prusieni, amestec de tradiţii ale burgheziei medievale din casele de cărămidă roşie cu vîrfuri ascuţite şi de „impunătoare" ziduri ale mîndrului stat german care, ca la Strasbourg, înalţa palate şi puterii împărăteşti ca şi culturii ; mare oraş plin de mişcarea unei populaţii deprinse cu disciplina şi puse la muncă din generaţie în generaţie : aici dorita îndreptare către Franţa era numai la începuturile ei.

În sfîrşit m-am întors prin Galiţia, aşa de cunoscută mie şi unde am regăsit vechi prieteni, a căror primire a fost mai mult pentru oaspetele trimes de România amică şi pentru fostul preşedinte de Cameră, deci deosebit de ceremonioasă, cu primiri în gări, defilări pe stradă şi prezentări solemne ale colegilor. Abia întors prin faimosul „coridor", unde reviziile alternative ale celor două ţeri nu te lasă să dormi, am ascultat la universitatea Iagelonică, de glorios trecut, din Cracovia, toate cuvîntările unei şedinţe solemne a Academiei pentru ca la urmă să mi se comunice alegerea mea ca membru al ei — şi ce bucuros m-am scuturat de toropeala discursurilor pe care nu le înţelegeam ! În casa profesorului Morawski, uriaş aşa de blînd şi atît de harnic cercetător al trecutului şcolii sale secundare, am putut cunoaşte lumea intelectuală cracoviană, şi un foarte priceput profesor de istoria artei mi-a explicat amabil biserici şi bisericuţe, colţuri de veche frumuseţă, care-mi rămăseseră necunoscute.

La Liov am aflat, nu numai ceea ce cunoşteam aşa de bine, oameni şi lucruri, dar şi o primire afectuoasă în cercuri dincolo de cele universitare, vechea nobilime poloneză invitînd pretutindeni, cu bucuria de oaspeţi şi inegalabila ei amabilitate, în care trăieşte încă spiritul delicatului secol al XVIII-lea. Şi, acolo unde s-a strecurat atîta viaţă moldovenească, am urmărit-o în piaţa unde trei Domni ai Moldovei au pierit de sabie din

ordinul sultanului, ascultat la Varşovia ca şi la Iaşi, apoi în biserica lui Constantin Corniact, vameşul bogat al lui Alexandru Lăpuşneanu şi al lui Miron-Vodă Barnovschi, în aceea pe care a înălţat-o Vasile Lupu şi care-i poartă încă zimbrul în frunte, în mănăstirea Basilitanilor, unde s-au coborît, în veacul al XVI-lea, oase domneşti. Era o cufundare în afacerile ca şi în dramele trecutului nostru înainte de a mă întoarce cu atîtea impresii nouă şi cu atîtea materiale de istorie românească.

Despre Cehoslovacia am vorbit într-o serie de articole care n-au fost niciodată retipărite, în ziarul *Adevărul,* care, cu cîteva luni înainte, publicase şi observaţiile mele asupra Parisului de după război. Conferinţele de la Praga, pe care le-am reconstituit, au fost editate de casa „Orbis" de acolo, supt titlul *Roumains et Tchécoslovaques, résumé de trois conférences faites à l'Université de Prague en 1923.* Impresiile poloneze au fost cuprinse în cărticica *Note polone* din 1923, iar conferinţele ţinute în deosebitele oraşe se află rezumate în *Choses d'Orient et de Roumanie,* din acelaşi an. Academia Română a publicat apoi ce găsisem ca informaţie istorică nouă, în alte *Note polone,* la 1924 : acolo se găseşte şi de mulţi neobservata şi cu totul neaşteptata de mine însumi descoperire din Arhivele de la Poznan cu privire la importanta colonie de români macedoneni care trăia în acel oraş, foarte preţuită, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, şi în mijlocul căreia funcţiona ca păstor sufletesc Ucuta, autorul unei rarisime cărţi de gramatică a dialectului său, tipărită tot la Poznan.

Între aceste călătorii se aşază, încă în 1924, şi oprirea la Genova vechilor şi spornicelor mele studii, unde totdeauna m-a aşteptat cu prietenie d-na Tomellini, românca măritată cu un aşa de distrat şi de simpatic

medic şi profesor la universitatea de acolo, care numai a disecator legist de cadavre cu cîntec nu samănă. Primit acolo cu o deosebită afecţiune, am căutat să amintesc la universitate vechile noastre raporturi cu nobila cetate italiană avîndu-şi contoarele la Chilia şi la Cetatea-Albă, trimeţîndu-şi negustorii de clopote şi piper de la Pera Constantinopolei la Suceava secolului al XV-lea. Un rezumat al cuvîntării a apărut într-o publicaţie locală subt titlul de *I Genovesi nel Mar Nero.*

Dar lucrul cel mai mare pentru mine în ce priveşte relaţiile cu o străinătate căreia trebuia să ne revelăm în toate privinţele a fost succesul, privit de multă lume de la noi cu obişnuita invidie, care veştejeşte totul, al congresului, primului congres de studii bizantine, care s-a ţinut la Bucureşti în aprilie 1924, cu durabile rezultate, ce se continuă, pentru cel mai mare folos al ştiinţei, şi pînă acuma.

La Congresul de ştiinţe istorice de la Londra, în 1913, se hotărîse că viitoarea adunare se va ţinea la Petersburg şi, cuprins în comitetul de organizare, păstrez încă circulara cu frontispiciul acestui comitet „mejdunarodnîi". Războiul a zădărnicit însă acest plan, a cărui realizare ar fi fost aşa de interesantă. Congresul s-a ţinut deci, la 1923, fără participarea duşmanilor noştri din conflictul abia încheiat, la Bruxelles, într-o atmosferă de aliaţi politici, singur numele oraşului ocupat şi terorizat atîta timp de germani ajungînd pentru a aminti teribila tragedie, ca şi dealtfel prezenţa izbucnitorului mare istoric belgian Pirenne, o bucată de vreme oaspete, pentru credinţa faţă de patria sa, al unei fortăreţe germane. Cu toată lipsa germanilor, a austriecilor şi a amicîlor lor, afară de cei cari intraseră în Societatea Naţiunilor, în care se puneau atunci, la început, cele mai mari speranţe, Congresul a fost plin de viaţă

și de voie bună, într-o atmosferă de o solidaritate perfectă, hrănită de amintiri recente care se întindeau și asupra altor domenii decît ale științei. Venit cu o zi mai tîrziu, am găsit locul meu în comitet ocupat de elveţianul de Crue, cercetător al secolului al XVI-lea, dar mi s-a oferit compensaţia de a ţinea cuvîntarea de închidere, la care s-a adaus, fără invitaţie, aceea a unui american. Aceste cîteva cuvinte, pline și ele de aluzii firești la situaţia morală a lumii în acel moment, au fost primite cu căldură de omul care știa mai multe decît oricare din contemporanii săi și care le avea la îndemînă în fiecare moment, Salomon Reinach : de atunci datează legături care m-au onorat foarte mult, făcînd din el și un colaborator al revistei franceze în care se va transforma în curînd *Buletinul* institutului meu.

Atunci cunoșteam întîia oară voioasa capitală a Belgiei, oraș modern în mare parte, lîngă vechile cartiere din margene pline de un umbrit pitoresc ; alei largi, străzi bine trase și perfect legate între ele, masive construcţii, ambiţioase într-o ţară care abia era pe pragul centenarului ei ; o lume bucuroasă de a trăi și înfăţișîndu-și cu mîndrie bogata viaţă de familie. După măreţia puţin cam sumbră a Parisului, marele oraș belgian părea că trăiește, și în zilele reci ca de toamnă, supt razele unui soare care nu se obosește.

Voi reveni acolo, regăsindu-mi cunoștinţele, în curînd prietenii, pe cari mi-i făcusem în timpul congresului. În primul rînd al lor era d. Henri Grégoire, cea mai uimitoare figură de răscolitor al tuturor problemelor din toate locurile și timpurile iar, în materie de limbi, știind rușește și gata să învețe românește, trecînd tot așa de ușor de la versul elenic din tragediile pe care le-a tradus la formele artificiale ale bizantinismului și ajungînd pînă la grecească de azi, pe care fostul membru străin al școlii franceze din Atena o vorbea ca pe propria sa franceză, precum și prietenul său, un distins

arheolog, d. Graindor, ambii reprezentanți ai unui tineret belgian, grupat la revista de actualități *Le Flambeau*, care intra în viață plin de energia trezită de suferințele și încordările războiului.

În secția destinată studiilor bizantine s-a ivit într-o zi, dintr-o conversație cu d. Grégoire, ideea unui congres special pentru această materie, așa de bogată și mai ales cu atîtea prelungiri în viața popoarelor care se găsesc pe teritoriul fostului Imperiu de Orient și care au moștenit atîta din formulele și manierele Bizanțului. Am oferit ca prim loc de întîlnire, pe care l-ar desemna și inițiativa mea din 1913 de a uni în aceleași cercetări pe toți epigonii bizantini, Bucureștii, și propunerea a fost primită cu căldură, rămînînd să se capete asentimentul unor factori așa de hotărîtori ca d. Diehl și descoperitorul rosturilor iconografiei bizantine, ale cărei linii le-a fixat de la început, printr-o carte de neînchipuită răbdare, d. Gabriel Millet.

Foarte răpede, în deosebire de alte pregătiri care țin ani întregi de zile, am luat primele măsuri pentru adunarea care era să se țină în 1924. Guvernul român, influențat de obișnuitele interese și pasiuni politice, nu se arăta deloc bucuros să sprijine o inițiativă a cărei îndeplinire, fie și în ciuda multora, trebuia să facă onoare României. Dacă ministrul de Instrucție, bunul meu coleg dr. C. Angelescu, un amorezat de școală, a acordat o neînsemnată sumă pentru a preîntîmpina bine socotitele cheltuieli, dacă ni s-a acordat gratuitatea pe căile ferate și vagoane cu paturi pentru excursia finală, care trebuia să lase neuitate amintiri oaspeților noștri, Ion Brătianu declara că statul nu poate patrona ceea ce i se părea o aventură ușuratică a acelui Iorga căruia numai după succes era să binevoiască a-i recunoaște singurele însușiri de „animator" (și cum s-a prins de repede calificativul pentru a mărgeni cît mai strîns rostul ce aș putea să-l am, și în orice !). Cînd însă învățații

francezi şi belgieni au aderat cu plăcere, cînd s-au anunţat participări italiene, cînd s-au înscris vecinii noştri, chiar şi bulgarii, prin merituosul arheolog Filov — sîrbii, iugoslavii în genere, pînă la un simpatic german de la Liubliana — Laybach, care nu se va uita niciodată, anunţîndu-se în număr mare, iar grecii avînd a fi reprezentaţi prin maestrul studiilor de arheologie medievală la ei, d. Sotiriu, şi prin profesorul Kugeas care, ce e drept, a obiectat că nici ţara, nici omul n-ar fi trebuit să vină în primele rînduri ale bizantinologiei —, cînd s-a aflat că din Anglia va veni ilustrul bătrîn Ramsay, în drum spre Asia Mică a studiilor sale permanente, şi chiar America şi-a ales un participant, acea otrăvită lume politică a înţeles că nu-i rămîne decît să dea adunării concursul oficial. Regele şi regina erau în călătorie prin Apus, şi ni s-a refuzat în lipsa suveranului o recepţie la palatul regal, dar prinţul moştenitor şi graţioasa lui soţie au primit cu atenţie pe congresişti, cărora această tînără pereche, atît de unită încă, le-a făcut cea mai bună impresie ; prinţul Carol a schiţat chiar frumosul gest de a aduce cu banii săi pe gloriosul bizantinolog rus, patriarhul studiilor de artă în acest domeniu, Kondakov, refugiat la Praga, de unde a întreprins la noi ultima sa călătorie pentru a ne face o conferinţă, bogat ilustrată, despre costumul bizantin.

Temele tratate au fost foarte felurite şi de un deosebit interes. Eu am vorbit despre „originile iconoclasmului", semnalînd neaşteptata potrivire a politicii religioase urmate de împăraţii duşmani ai icoanelor adunătoare de averi şi hrănitoare a legiunilor de călugări cu aceea pe care faţă de monahismul budist au urmat-o, din aceleaşi motive fiscale şi în general laice, împăraţii depărtatei Chine ; scrisorile familiei Doamnei Ecaterina, găsite odinioară la Veneţia, au servit pentru a semnala unele fenomene din grecească vulgară. Tînărul istoric Gheorghe

Brătianu [31], abia întors de la studiile făcute în Paris, dădea cele dintîi concluzii, privitoare la Pera, culese din cercetările sale privitoare la comerțul Levantului. Organizatorul de fapt al congresului, fostul meu elev C. Marinescu, cel mai bun cunoscător după Rubio i Llúch, — care și el și-a trimes comunicarea — al relațiilor Aragonului cu Orientul, și-a atras, cu statul său major de ambe sexe, recunoștința tuturora, în același timp cînd a luat o parte foarte onorabilă și la lucrările științifice ; d. Gh. Murnu a încercat să cîștige pentru români pe Comnenii imperiali, și în discuțiile de drept între d. Paul Collinet, de acum strîns legat de noi, și un tînăr adversar italian a intervenit profesorul cernăuțean Spulber, care era să publice și să traducă unul din textele juridice bizantine. Numai profesorul de studii bizantine la Universitatea din București, d. Demostene Russo, om de cunoștințe așa de vaste, dar și insondabile, rezervîndu-și totdeauna ceva neștiut pentru a-l scoate înaintea oricui s-ar ocupa de același subiect, și proprietarul unei imense biblioteci, s-a ținut, afară de relații personale cu consîngenii săi, total la o parte : dacă n-ar fi păstrat aceeași atitudine față de congresele următoare, s-ar fi putut atribui această separație unei jigniri de amor-propriu pe care nimeni n-avuse de gînd, și n-avuse de ce să i-o aducă.

După cele trei zile ale Congresului, în cursul cărora chiar au fost recepții și excursii — și la casele de țară, așa de luxoase, ale d-lor Știrbei și Valentin Bibescu, fostul rege al Greciei, Gheorghe, și prințesa Elisabeta, găsindu-se în fața celor doi republicani din clanul care-i răsturnase —, și totul s-a încheiat prin daruri făcute de noi oaspeților, în produse ale artei populare, au urmat excursiile, potrivite în așa fel, încît în cel mai scurt timp și fără nici o osteneală să se vadă ce posedăm ca artă post-bizantină, tot așa la mănăstirile Domnilor moldoveni din Bucovina unde, de la copacii înfloriți ai capitalei românești, ne-am trezit într-o întîrziată fulguială de munte, ca

și la creațiunile stăpînilor Țerii Românești, și în Oltenia, de la Neagoe Basarab pînă la celălalt Basarab, din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, Brîncoveanu. Pretutindeni această revelație a impresionat adînc, putîndu-se verifica în ce privește frescele bucovinene părerea mai veche, așa de admiratoare, a unui Strozygowski ; intram în acel moment în conștiința de frumuseță a atîtor fruntași ai științei apusene ; de pe platoul cetății Sucevei, d. Gay, de la Universitatea din Lille, privind în amurg larga desfășurare a satelor albe cu ascuțitele turnuri ale bisericilor răsărind din mijlocul livezilor, totul așa de potrivit cu această țărînă gălbuie din care se desfăceau cele dintîi tufe de iarbă deasă, nu s-a putut împiedeca de a spune că e una din cele mai frumoase priveliști pe care le-a văzut. Lumea participa, primăriile ca și particularii, în chipul cel mai călduros la întîmpinare, și mesele oferite erau prilejul unei adevărate înfrățiri a sufletelor : rareori în viața mea m-am simțit așa de mîndru și de fericit ca față de această spontană realizare. Vintilă Brătianu el însuși a fost prins de o patriotică emoție și prin nepotul său Gheorghe mi-a declarat că pune la dispoziție cîteva milioane pentru a se întemeia la București un institut de studii bizantine, pe care nu-l avem nici acum, el pretinzînd că voia să facă dintr-însul un fel de adaus la Seminarul respectiv de la Universitatea bucureșteană, adăugîndu-se, după părerea lui, și reprezentanți ai celorlalte, care nu s-au adunat însă niciodată.

Iugoslavii au cerut al doilea congres la Belgrad, unde erau să se adune peste trei ani și reprezentanții statelor pînă ieri dușmane, care intraseră pînă atunci în tovărășia de pace. Înainte de a ne despărți, d-nii Diehl, Millet, Grégoire și cîțiva încă din principalii reprezentanți naționali, s-au întîlnit în casa mea pentru a decide că, pe lîngă așa de merituoasa revistă de la München a lui Krumbacher, la care colaborasem și eu cu un studiu despre *Latini și greci în Orient în secolul al XIV-lea* și cu care

avusem multe legături trecătoare, să se creeze încă una de limbă franceză și de un caracter mai puțin strict filologic ; s-a ales titlul de *Byzantion* și se oferiră s-o organizeze și s-o conducă d-nii Grégoire și Graindor : ctitoria aceasta a primului Congres de bizantinologie, care a adus mari servicii științei, trăiește și pînă acum, bine asigurată pentru viitor și bucurîndu-se de o largă colaborare, și din partea rușilor, de toate categoriile. Și alte planuri se întrevedeau încă de atunci. Din parte-mi, cu acest prilej am prefăcut supțirele meu *Buletin al Institutului sud-est european*, într-o mult mai încăpătoare revistă trimestrială, *Revue Historique du Sud-Est européen*.

În anul următor, 1925, cînd am vorbit la Sorbona despre *Scriitorii realiști în România ca marturi ai vieții sociale din vremea lor*, popularizînd astfel, după teatru, considerat supt același raport, și nuvela și romanul nostru, am călătorit în provincia franceză și la Bruxelles pentru a aduce unora din principalii participanți ai Congresului decorațiile pe care li le acordase regele, exemplu care nu s-a putut urma, și din cauza unei participări tot mai largi, la următoarele congrese de studii bizantine. Am fost deci la Lille, marele centru nord-estic de industrie și de comerț, unde am găsit o altă Franță decît cea din Paris, cu aplecarea locală către viața gustată puternic și familiar de către asociațiile strînse. Am ținut acolo, unde studenții trăiesc ca la universitățile germane, în cluburi pline de fum și de zarvă, o conferință de care nu-mi pot aduce aminte fără părere de rău : în sala rece, goală, tristă, în care am vorbit și altădată, dar totdeauna apăsat de mediu, deci prost, cîteva persoane apărîndu-se contra curentului ascultau o expunere al cărei fir s-a cam încurcat. La spate, unde erau colegii mei, un medic mai puțin tolerant a lăsat să se audă judecata : *Une bien mauvaise conférence*, ceea ce bunul, prietenosul rector a căutat s-o acopere, și apoi chiar judecătorul meu la masa de sară, unde mi-a lăudat

trista exhibiție, gura furîndu-mă să zic : „O spui d-ta fiindcă ești politicos, dar alții, mai puțin politicoși, au spus altfel". Dar meritata jignire s-a uitat în atmosfera prietenoasă a serii, cu discursul înflăcărat și popular al consilierului comunal socialist și cu cîntecul, făcut anume pentru decorare, de un vesel profesor de literatura engleză. O excursie la Roubaix în același aer de funingine mi-a vădit cîineasca muncă a postăvarilor continuînd seculare tradiții.

La Clermont-Ferrand, am mers să găsesc pe unul din cei mai simpatici membri ai Congresului, viitorul meu prieten Louis Bréhier, căruia nici un domeniu al vieții bizantine nu i-a rămas închis, arta, cu nesfîrșitele și delicatele ei legături, pasionîndu-l mai ales, într-o operă care se îmbogățește necontenit. Într-o elegantă veche clădire de locuință din secolul al XVIII-lea el ținea lecția la o masă îngustă cu cei cîțiva studenți cărora le făcea istorie antică. Supt o călăuzire așa de competentă și de prietenoasă, am cercetat orașul ridicat pe țerna vechii Arvernii, țara vulcanilor stinși și a ultimei lupte de independență galică supt Vercingetorix, cu impresionanta catedrală sumbră și vecinătatea, peste cîmpul pe care-l ocupă fabrica de cauciucuri de automobil, cu lucrătorii în mare parte ieftini italieni, a medievalului orășel Ferrand, păstrînd fațadele pîrlite și umedele, dar așa de pitorești curți interioare. Și aici publicul de provincie era deosebit de prevenitor pentru străini, și cercetarea împrejurimilor am făcut-o cu automobilul și participarea unui ofițer superior.

La Bruxelles, unde era să revin pentru o conferință despre învățămînt, d. Grégoire a făcut, atunci și pe urmă, imposibilul pentru o bună primire. M-am putut întîlni mulțămită d-sale cu literați belgieni cărora le-am vorbit familiar despre poezia noastră. La universitate am căutat să explic criza economică provocată de prima cruciată. O societate închisă mi-a cerut o expunere despre figurile reprezentative ale istoriei românilor, și ministrul nos-

tru la Bruxelles, d. Henry Catargi [32], a venit, foarte emoționat, să-mi anunțe că printre ascultători va fi însuși regele belgilor. N-a fost numai Albert I, care mă primise și pe vremea Congresului și care este pntru noi toți cei ce am trecut prin suferințele și încordările războiului, imaginea însăși a celui mai rezistent, dar și mai discret eroism, ci și regina, care susține din darurile sale explorațiile din Egipt ale unui Capart, pe care-l vom asculta la București, și prințul moștenitor și simpatica princesă care era să fie în curînd soția prințului de coroană al Italiei.

Am avut, împreună cu soția și fiica mea și cu d. Grégoire, deosebita onoare de a fi invitat la masă seara în castelul Laeken. Monarhia modernă, mai presus de toate luptele de partid și de clasă, înseninînd prin dreapta ei măsură și atmosferă politică cea mai întunecată și păstrîndu-și, printre atîtea pietre ce se aruncă în noroi ce se împroașcă, tot prestigiul pentru care nu se mai poate recurge astăzi cu folos la „grația divină", nu poate fi reprezentată mai desăvîrșit decît de acela care a știut să ție așa de sus demnitatea și să întrupeze așa de deplin onoarea unei țeri mici asupra căreia, contra dreptului, se prăbușise brutalitatea unei mari împărății. Pînă tîrziu noaptea, din gura monarhului cu aparența încă tînără, blond și miop, cu o înfățișare în care seriozitatea era străbătută de o ușoară undă de zîmbet, s-au înșirat amintiri din ceasurile grele, pe care le ascultam cu un respectuos interes. Păstrez încă vie impresia acestor momente în care unul din principalii protagoniști ai celei mai grozave drame din istoria omenirii atingea sîngeroasa poveste cu calmul unei conștiințe perfect împăcate și cu modestia cui are destul ca să nu pretindă nimic.

În cursul aceleiași călătorii am mers și la Gand, unde erau mari serbări cu participarea familiei regale, și la Malines, pentru a auzi aceleași lucruri de pe buzele cuiva care, prin energia sa patriotică și spiritul de sacrificiu,

prin mîndria cîrjei sale de păstorie sufletească, înfruntînd grosolănia şi ameninţarea soldaţeştei germane, al cărei spirit însufleţea şi pe generalii comandanţi, s-a aşezat între noii sfinţi ai epocii noastre tulburate, cardinalul Mercier, şi de la dînsul, nobilul bătrîn, care mai avea aşa de puţin de trăit, am auzit, în odăiţa din umbra vechii catedrale, toată îndurarea unui popor care a ştiut să răspundă la orice ofensă şi să înfrunte orice ameninţare : lagărul de concentrare al femeilor, flămînzirea populaţiei, care „avea voie să cumpere orice şi oricît" după ce garnizoana golise piaţa, răspunsul lui von Bissing că nu-i pasă nici de judecata istoriei chemată în sprijin de episcop : „Istoria ? Dar noi o vom scrie !" Chipul cardinalului Mercier este şi astăzi înaintea mea, şi acasă la Bucureşti şi la Fontenay-aux-Roses, cu cuvintele de dedicaţie ale colegului la Academia de Inscripţii.

O invitaţie în ţerile scandinave, pe care nu le cunoşteam îndeajuns, a urmat în 1926. Pentru Danemarca ea îmi venise de la o veche cunoştinţă, un îndrăgit de limba românească, pe care o preda la el acasă, alături de lecţii generale de romanistică, un oaspete de pe vremuri la Bucureşti, d. Sandfeld Jensen, cu care mă întîlnisem şi la Fontenay-aux-Roses, unde mi-a vorbit româneşte. Din Copenhaga, de mult cunoscută mie şi care păstra aceeaşi înfăţişare de muncă mulţămită şi perfect ordonată, am mers cu consulul nostru, un stimat negustor, de la care n-am ştiut niciodată să luăm tot folosul, în împrejurimi, pentru a descoperi căsuţa de ţară, împodobită şi cu lucruri româneşti, pe care tînărul profesor danez a voit s-o numească, în limba noastră, „Vatra", şi unde l-am găsit, puţin schimbat de vrîstă, în mijlocul familiei sale. La conferinţele, tratînd despre subiecte de sud-est european, pe care le-am dat la universitate a alergat — şi ce înduio-

şătoare a fost această dovadă de simpatie ! — şi un alt danez care călătorise în România, d. Erling Stensgärd, bibliotecar la Arhus, care la Vălenii-de-Munte îmi arătase cît de plăcut l-a surprins în fragila casă a ţeranului nostru aleasa zestre de artă ca şi însuşirile de adevărat nobil, de „cavaler rustic" ale locuitorului ; nu trece an fără ca depărtatul prieten să-mi dea o dovadă că nu mă uită. Am cercetat şi unele din localităţile vecine, cu vechile castele regale prefăcute în muzee şi am găsit numele şi armele lui Carol I al României în capela unde sînt stemele membrilor ordinului „Elefantului" ; ba erau şi cele trei „picle" ale ministrului nostru pentru tustrele ţerile scandinave, d. Pîcleanu, care mă învita telegrafic la Stockolm pentru seara în care dădea un bal la care, spunea telegrama, vor asista şi prinţii dinastiei. Am vizitat acolo, la Copenhaga, şi bogatele expoziţii comerciale, care se schimbă la cîteva zile, şi laboratorul unui fizician danez care e o glorie a ştiinţei şi la care lucra şi un profesor moldovean, şi am fost primit la Adunarea Deputaţilor, aşa de cuminte, cu femei cu tot, cu interminabile discursuri pe care presa şi le însemna răbdător, şi preşedintele mi-a dat un dejun, mie şi d-lui Ianculescu, care pe sama sa voise să mă întovărăşească, gustînd noi astfel nesfîrşita bogăţie a felurilor picante pe care bucătăria daneză ştie să le fabrice din peştii de toate speciile.

Am trecut de Stockholm unde, la întoarcere numai, vom revedea pe bătrînul prieten Westrin care, după un accident, îşi petrecea în pat ultimele lui luni de viaţă, dar cu cartea românească la căpătîi, şi am mers drept la Upsala, unde eram aşteptat. Peste cîmpiile de un alb imaculat, din care se ridicau în iarna clară, plină de soare, căsuţele de lemn ale unei ţerănimi viguroase, şi printre brazii solemni ca făclii negre ale eternei slujbe pentru zeii nordici lunecau schiurile drumeţilor. Am ajuns la bătrînul centru universitar care-şi înşiră supt seninul îngheţat marea biserică gotică, puternica bibliotecă, zidi-

rile universitare, școala de fete, cu eleve de la odrasla de muncitor pînă la moștenitoarea generalului și a bogatului negustor, pe care, din singura dorință de a face bine prin educația integrală și reală a tineretului feminin, o crease, în așa de largi proporții și cu un așa de cuminte program, un profesor universitar de filologie slavă ; ici și colo se mai păstrează micile clădiri de lemn. Noaptea era limpede, liniștitoare, cu o lumină care nu se stingea niciodată, fiindcă imensele zăpezi o retrimeteau cerurilor fără nori. Am vorbit unui public care înțelege gluma, despre șederea la Bender a lui Carol al XII-lea, învederînd ciocnirea firească între două concepții deosebite ale vieții și ale politicii, și despre arta noastră populară, a cărei soră bună din aceeași maică tracică a găseam în covoarele și pestelcile acestei lumi rurale suedeze. Arhiepiscopul Suediei, al cărui secretar îl cunoscusem în București și-l purtasem prin mănăstirile din împrejurimi, a dat, după un altul la rectorul universității, un dejun la care, venit tîrziu, după ce văzuse primirea ce mi se face, a venit și masivul, blajinul, dar neexistentul ministru al României. Un episcop luteran lîngă soția și în mijlocul copiilor săi, în costumul nostru al tuturora, vorbind de opera de înfrățire religioasă căreia i se consacrase, nu era un lucru obișnuit și amintirea ceasurilor petrecute în această răpede casă ospitalieră al cărei stăpîn era să plece așa de răpede dintre cei vii o păstrez neatinsă.

În tot acest timp contribuția la istoria românilor s-a oprit la articolele din *Revista istorică* și la memoriile publicate de Academia Română. S-a adaus o reeditare cu unele schimbări a *Istoriei literaturii românești,* contopind într-o singură desfășurare ceea ce pînă atunci fusese publicat în fragmente. S-au reeditat colecțiile pen-

tru şcoli din *Scrisori de Domni* şi *Scrisori de boieri* şi s-au adunat *Scrisorile de negustori.*

Literaturii îi dădusem, împreună cu articolele de direcţie la *Ramuri,* cu care contopisem *Drum drept,* două piese în care am căutat să prezint probleme actuale : cea agrară, care nu cere reforma condiţiilor materiale, ci prefacerea omului, a omului dinlăuntru, şi conducerea celui care odinioară a fost coordonatorul şi conducătorul muncii ţerăneşti, exploatată supt steagul democraţiei de cei mai urîţi, şi mai netrebnici din demagogi *(Omul care ne trebuie* [33]*),* şi cea muncitorească, în acelaşi sens al înlăturării profitorilor de tribună şi de club prin tot acela care singur poate strînge împreună toate puterile şi e capabil să poarte răspunderea rezultatului *(Sarmală, amicul poporului).* Ambele s-au reprezentat la Teatrul Popular, întreprinderea la care n-am putut atrage, cum aveam în vedere de la început, un public de şcolari, de funcţionari, de soldaţi chiar, căruia să i se facă o educaţie prin puterea scenei [34]. Pentru cursurile din Vălenii-de-Munte am dat bucăţi satirice şi şarje în formă dramatică pentru a caracteriza şi osîndi pretenţiile de tot felul, ele trebuind să fie considerate şi judecate deci din acest punct de vedere ca lucrări de critică şi continuare a propagandei care mă sătpînea de aţîţia ani şi care, deşi nu după aşteptările mele, nu rămăsese cu totul fără efect ;mai tîrziu le-am adunat, pe cîte nu s-au pierdut, în volumul, rămas cu totul neştiut, *Trei piese simple pentru oameni modeşti* (Bucureşti, 1931).

Din trecutul nostru, în legătură cu noile revelaţii despre Tudor Vladimirescu, luasem figura, care mi se părea că trebuie corectată şi întregită, a eroului revoluţionar de la 1821, pe care am prezentat-o într-o dramă în proză, de la 1921 încă ; o ediţie sibiană s-a adaus la aceea ieşită din chiar tipografia mea. În relaţie cu Congresul de la Argeş al Ligii culturale, în care pentru prima şi ultima oară au apărut fruntaşii saşilor, am scris *Zidirea mănăs-*

tirii Argeşului, căutînd să-i dau un sens mistic, în legătură cu Doamna slavă a lui Neagoe, opunîndu-l legendei, naive şi teribile, care, venind din Balcani, s-a prins de această ctitorie „meşterul Manole", n-are aici nici un rol. Tot aşa comemorarea lui Dante îmi sugerase actul în versuri de care am vorbit, şi la aceea a lui Molière am încercat să înviez mediul de nobilime decăzută şi expusă ridicului peste care a trecut pătrunzătoarea privire a omului de geniu, care prin condamnarea rostită de dînsul pe scenă poate fi privit ca un precursor al Revoluţiei franceze *(Molière se răzbună)*. Mai ales pentru întîia din aceste lucrări, pusă în faţa zgomotului trivial al fabricaţiei dramatice pentru efect şi succes, cîte unul, uitînd că autorul n-are dreptul la nici o atenţie, a găsit cuvinte de laudă.

În cursul călătoriei mele prin Scandinavia, în februarie 1926, primisem vestea, prematură, a retragerii lui Ion Brătianu, în mijlocul zbuciumului revoluţionar, şi o telegramă din Viena indica succesiunea mea în fruntea partidului a cărui conducere de fapt o acaparase de la început, cu metodele sale lente şi sigure, d. Maniu. Nu ştiam că în acest timp se lucra la Bucureşti totodată pentru două scopuri : pregătirea pe lîngă regele Ferdinand, prin intimităţile pe care şi le atribuia d. Argetoianu, a succesiunii partidului însuşi şi înlăturarea mea, care devenisem dezagreabil Suveranului, cum fusesem, totdeauna, şi altora.

Abia sosit însă, mi s-a comunicat, în faţa demisiei, care se produsese, a atotputernicului prim-ministru, că regele doreşte un guvern al „partidului naţional" — acesta fiind titlul unei nesincere fuziuni —, dar că a repetat confidentului său : „cu Maniu, nu cu Iorga", adăugînd că, dacă se destăinuieşte această dorinţă, va fi silit a o tăgădui.

A urmat un schimb de vederi şi, în starea mea de spirit de atunci, profund dezgustată, situaţia de şef de guvern

n-avea nimic care să mă atragă, trebuind a lucra cu oameni care vădit nu mă voiau [35]. Jignirea era însă așa de grosolană, încît trebuia pentru demnitatea mea personală o satisfacție, pe care d. Davilla a găsit-o : voi conduce singur partidul atîta vreme cît d. Maniu va avea președinția Consiliului. La sfîrșitul unei intrigării așa de josnice, în care se amesteca, din nenorocire, și onoarea regelui, puteam, în sfîrșit, să răsuflu.

Misiunea care-mi rămînea părea ușoară. Voi recomanda suveranului un minister Maniu, și atît. Am găsit înaintea mea, la omul pe care nu-l văzusem demult, dorințe neprevăzute, retractări — dacă e să se dea crezare afirmațiilor d-lui Argetoianu despre refuzul de a mă accepta —, retractări jenante, și acele șovăieli care nu erau noi la acest suflet chinuit. Ar fi vrut un minister al tuturor celor care, în zgomotoasele, brutalele alegeri comunale, biruiseră pe tiran, și a trebuit să arăt că generalul Averescu e socotit, după anume noi manifestări ale sale, ca nesincer. În ce mă privește, fiindcă-i pomenisem de preferința pe care o manifestase, m-a asigurat că „nu se amestecă", precum nici Carol I nu s-a amestecat între Ion Brătianu cel bătrîn și fratele lui, Dumitru. În orice caz, vrea în noua formațiune și pe țerăniști, cu care de la întoarcere n-avusesem nici o întîlnire, ei înșiși necăutînd un prilej de lămurire, poate pentru că, după primirea la Palat a lui Stere, pe care regele mi-a spus hotărît că-l crede primejdios cu planuri ascunse, și că nu-l vrea, ei căpătaseră impresia că ar putea succeda și singuri. Trebuia să-i aduc o listă cuprinzîndu-i și pe dînșii.

Am căutat s-o capăt și, pe cînd d. Maniu manevra ca să-l înlăture, fără să aibă însă aerul, dînd asigurări afectuoase și glaciale în drepta și în stînga, am rugat pe d. Mihalache să mă vadă și am ajuns, după o scurtă sfătuire cu dînsul, care în acea fază nu se credea unsul lui Dumnezeu pentru a cîrmui, cu țerani și pentru țerani,

ca şi cum n-ar fi decît un singur fel de ţerani. România nouă, la o deplină înţelegere. Regele voia o listă comună : să i se deie deci o listă comună, dar atît, fără a o întovărăşi de nici o explicaţie, punîndu-i însă în vedere toate tulburările ce s-ar produce la alegeri dacă s-ar da puterea generalului Averescu, a cărui popularitate se împrăştiase aproape cu totul.

Dar peste o oră d. Maniu îmi venea indignat că i-am stricat socotelile : i se părea matematic sigur că puterea o va avea el, şi numai el, cu cei de aproape ai lui, pe lîngă care ar fi miluit şi pe cineva din jurul meu. Firește, i-am lăsat, ca viitorului prim-ministru, decizia în ce privește condițiile guvernării, care, credea el, îl aşteaptă negreşit. Dar oara trei, pentru care fusesem chemat la palat, se apropia, şi d. Maniu nu venea cu lista viitorilor miniştri. În ultimul moment a sosit cu dînsa : pentru locurile rezervate ţerăniştilor numele lipseau atunci cînd regele ceruse acea listă comună, acea listă complectă, de un caracter unitar, şi imediat, pentru a nu se prelungi o criză care putea să devie periculoasă.

Cu această hîrtie inoperantă m-am prezentat din nou la Ferdinand I, care părea foarte bine dispus, şi o puteam interpreta în folosul grupării din care nominal mai făceam parte. Mie personal mi-a arătat multă bunăvoinţă şi, cînd am făcut aluzie la sfaturile pe care le-am transmis fiului său, s-a arătat mişcat şi mi-a mulţămit pentru sentimentele statornice pe care i le-am arătat. Dar lista nu-l mulţămea ; acele goluri în care se putea ascunde ambiţia imensă şi intriga dibace a lui Stere îl neliniştea ; în zadar puneam în perspectivă un minister al Basarabiei nu pentru neobositul uneltitor, ci pentru merituosul şi plinul de omenie Halippa, pe nedreptul ridiculizat de spiritul de stradă şi de cafenea al Bucureştilor, *Lassen sie mich übernachten* * a fost hotărîrea sau mai bine formula prin care se ascundea

* „Lasă-mă să mă gîndesc peste noapte." (N. ed.)

lipsa de hotărîre. Deci numai mîne se va rosti hotărîrea, şi-mi luam rămas-bun de la Suveranul pe care nu era să-l mai văd curînd, în dispoziţiile cuiva care, cum adăugeam, spera să-l poată servi altă dată.

Dar peste cîteva ceasuri, în chiar seara aceea, supt influenţa lui Brătianu, care întrebuinţa pe obişnuitul său ambasador, d. Ştirbei, şi se folosea de dibăcia nesfîrşită a lui Al. Constantinescu, înţeles cu d. Goga, închipuitul şef real în noul regim, totul era terminat. Generalul Averescu căpăta, a treia oară, puterea dar, după dorinţa regelui, cu o colaborare ardeleană, acei doi membri ai „partidului naţional" cari i se adăugeau fără a se înscrie în altă grupare — şi regele glumise cu mine asupra prezenţei lor pe amîndouă listele : d. Goldiş, căzut pradă unei tîrzii dorinţe de a se valorifica din nou pe banca ministerială, şi părintele Lupaş, care-şi simţea o vocaţie politică de conducător ; d. Ioan Lapedatu, fratele, cu lungă experienţă în bănci, al lui Alexandru, li se adăugea ca subsecretar de stat.

Seara, telefonul m-a chemat printr-o greşeală, căci de fapt se căuta de la Iaşi casa unuia din noii miniştri, şi am putut afla şi compunerea Cabinetului. O oarecare îndoială mai putea să rămîie totuşi ; încredinţat că d. Maniu va fi cel ales, trimesesem şi un articol pentru foaia mea populară, anunţînd acest Minister, şi a trebuit să scap de ridicul, punîndu-l în sama unui colaborator din provincie, care se înşelase. Dar la opt ceasuri de dimineaţă ale zilei următoare, glasul speriat al celui care trebuia să se îmbrace în caftanul mult aşteptat mă întreba dacă am fost invitat la Cotroceni. — Nu. — Domnul general e acolo. Era acolo, de fapt, şi presta jurămîntul.

A fost atunci, după pedeapsa care atinsese atîta nehotărîre, nesinceritate, neloialitate şi atîtea rezerve mentale, la mine acasă, unde fiersese criza terminată aşa de lamentabil pentru speranţele amicilor mei, o scenă de un înalt comic, care mă face să zîmbesc de cîte ori mă gîndesc la dînsa. D. Maniu, care-şi luase şi cele din urmă măsuri,

strecurîndu-mi la ureche, cînd l-am cercetat în goala-i celulă de oţel : „dar Ardealul tot eu îl conduc", se închisese în acea chilie şi nu cuteza să meargă la clubul plin de postulanţi cari stăteau îmbrăcaţi în costumele de circumstanţă, şi a căror furie a fost cumplită. D. Argetoianu venise însă, şi odaia mea de lucru era prea îngustă pentru largii paşi cu care o străbătea, plîngîndu-se aproape cu lacrimi că „i s-a înfipt un cuţit în spate", ba chiar cruzimea mergînd pînă acolo că mareşalul palatului şi d. Ştirbei, care la vizita congresiştilor de la Buftea îmi spusese ironic să fuziunea cu noul meu amic era „bună pentru *acesta*", îi dăduseră asigurări de ultimul moment, părînd, în inocenţa lor, foarte miraţi că „a ieşit aşa". Iar d. Potîrcă, al cărui aspect fizic e tot ce poate fi mai puţin potrivit pentru a exprima melancolia, declara formal că nu mai înţelege a lucra în cadrele unui partid care nu se pricepe la mai mult : de fapt, ca şi d. D. R. Ioaniţescu, om activ şi înzestrat cu cele mai rezistente coarde vocale pe care le-am cunoscut, el şi-a descoperit îndată o vocaţie ţerănistă, şi originile lor neted şi onest ţerăneşti îndreptîndu-i după stagiul aiurea, în această direcţie.

Un pronunciamento la club, participînd, în vîrtejul primului moment, şi atîţia dintre ardelenii cari păreau mai siguri, a decapitat pe omul despre care, cu autoritate de medic şi de antropolog, bunul său amic şi admirator, d. Vaida spunea că are „cea mai mare circomferinţă craniană din tot Ardealul". După consfătuiri la care a luat parte şi spiritul realist al d-lui Popovici s-a luat hotărîrea de a-mi încredinţa numai mie soarta viitoare a unui partid care pînă atunci voise aşa de puţin să mă cunoască. D. Argetoianu a fost însărcinat să-mi aducă această veste, cerîndu-mi chiar ca, printr-o scrisoare faţă de „fostul" şef, care desigur prin retragerea sa înţelegea să protesteze contra lipsei de cuvînt a regelui, să arăt că primesc sarcina aşa de nouă pentru mine. Am scris deci d-lui Maniu, asigurîndu-l că niciodată nu voi decide ceva fără a fi luat mai

întîi sfatul său. Oh, aceste tradiții boierești cît rău mi-au făcut totdeauna într-un mediu dispus a considera orice politeță, orice amabilitate ca o dovadă de slăbiciune !

Tîrziu după-amiazi — acestea petrecîndu-se pe la orele unsprezece — am primit vizita d-lui Maniu. Dorea să știe exact „ce a fost", ce a spus d. Argetoianu ; notele mele, pe care știa că le iau, i-ar putea lămuri ; să i le arăt ! Era prea mult și pentru omul cel mai politicos, care însă nu e deprins să se joace cu atitudinile și hotărîrile. L-am făcut să înțeleagă că nu sînt dator să arăt totdeauna, după cerere, însemnările mele intime. „Atunci să rămîie așa", dar să-l las să convoace pe „Cei o sută" pentru o duioasă scenă de despărțire. — Dar ei nu există. — Nu există, dar să-i mai chem o dată. Și mi-a explicat motivele pentru care fixează cutare dată din aprilie, după care era să urmeze Congresul partidului și instalarea mea la o conducere unică. Cum se poate refuza o revărsare sufletească așa de naturală și care trebuia să fie atît de duioasă !...

Că știam ce se va petrece o dovedește rugămintea pe care i-am făcut-o amicului politic al meu foarte de aproape, atunci, d. Tașcă [36], eminent profesor de drept și vorbitor de frunte, pe care apoi l-am pierdut în diplomație, l-am recîștigat în cabinetul meu din 1932 și l-am pierdut pe urmă, poate nu definitiv, din nou, de a merge la Blaj ca să verse și din partea mea asupra despărțirii fatale o caldă lacrimă. S-a întors povestindu-mi că, în cercul celei mai stricte intimități, cu nepoții săi în frunte, d. Maniu a vorbit, a fost aplaudat, apoi rugat să rămîie și, ca bun unchi și prieten, ce să facă omul ? a cedat. D. Tașcă fusese chiar rugat să-mi comunice că d-sa, d. Maniu, nu mă va lipsi de frățescul ajutor la o conducere în care mă va cruța de orice osteneală.

Bineînțeles, afară de aceea, care mi s-a pus îndată în spinare, — tovarășul meu știind evita orice răspundere —, de a negocia cu țerăniștii asupra felului cum am participa

ca opoziție unită la niște alegeri pe care d. Goga, ministru de interne și săltat din călcîie cu un sfert de metru măcar, trebuia să le facă așa cum le anunțase : cu jandarmul pentru sine, cu soldatul pentru d. general. Atunci, reinstalatul neexistenților „O sută", contînd pe singura mea generozitate, a fost atins de o gripă așa de grozavă încît a intrat în sanatoriu, la București însă, de unde se puteau urmări lucrurile ce se vor petrece.

Eram la țară, hotărît să nu mă mai amestec într-o viață de partid așa de onestă, într-o viață politică așa de civilizată, între oameni pentru care nimic n-are valoare dacă se interpun interesele personale cele mai cinic exhibate. Un suprem dezgust mă cuprinsese, pe mine, care înțelesesem înainte de război că amestecul în viața publică nu e un mijloc de a folosi ca avere sau ca notorietate, ci îndeplinirea unei stricte și grele datorii față de țară, fără să aștepți nici o răsplătire. Ce căutam eu în această zgomotoasă harmalaie a unor suflete atît de urîte ?

Dar cîțiva din vechii mei naționaliști, printre ei și cîte unul care, pe lîngă atîtea pretenții înghițite, îmi va face la cel dintîi prilej ca mulți alții, au venit să mă roage din partea d-lui Vaida, scos înainte de „fratele" său Iuliu de cîte ori lucrurile se îngroșau, să mă implore din partea lor, cu gîndul la situația ce vor avea în alegeri, ca eu să fac un ultim sacrificiu venind la București pentru a prezida Congresul. Mașina cu care sosiseră m-a furat chiar în acea seară.

O dată ajuns, mi s-a spus cum va fi Congresul căruia trebuia să-i dau numai concursul unei simple prezențe, dacă se poate cu totul mută. Se va citit un „expozeu", redactat firește de d. Lugoșianu, apoi se va da cuvîntul la cît se poate de puțini vorbitori, și d. Vaida, care știe cum se anulează o adunare înăbușind-o în protocoale, va încheia „dezbaterile" acestui neplăcut congres care acum, după manifestarea „Celor o sută", nu mai avea nici un rost și de care trebuia să scăpăm cît mai răpede.

Dar, dacă lipseau mai toți ardelenii, al căror rol se terminase prin îmbrățișarea singurului șef pe care și-l voiau, cei din țara veche veniseră, și unii din ei foarte hotărîți, cu garda lor de țerani împrejur, să nu plece de acolo pînă nu se va decide o legătură cît mai strînsă, o fuziune mai curînd, cu țerăniștii, pe cînd altă aripă, a foștilor takiști, cîți mai rămăseseră, căci alții se îndreptaseră la liberali, nu voiau deloc această alunecare spre stînga.

O dată ce venisem, am vorbit și am căutat să dau viață adunării. Problema, de care sanatoriul de la șosea avea atîta frică, am pus-o deschis, și ne-am ales cu mărturisirea francă a dorinței de colaborare, și chiar de unire.

Dar cei cari o voiau — și, în anume condiții, dar numai în anume condiții, fără a primi doctrina luptei de clasă și a o înscrie în numele însuși al noii grupări, o voiam și eu — nu-și dădeau sama îndeajuns ce viitor își vedea d. dr. Lupu, căruia prietenii îi vorbeau de o misiune specială ca a lui Abraham Lincoln în Statele Unite, ce îngust și îndărătnic își fixase drumul, în rîndul întîi pentru sine însuși, ca viitor dictator financiar, d. Madgearu, secretar al partidului și, în ultimul rînd, dar nu ca înverșunare egoistă, ce ranchiune seculare contra „clasei conducătoare", ce sovietism revoluționar hrănește, în decorul de operetă al costumului său pitoresc, d. Mihalache. Ținînd samă de ce reprezintă amicii d-lui Maniu în Ardeal, unde acești țerăniști „regățeni" încercaseră fără folos a-i concura pentru a-i distruge apoi în baza ideii sociale, și gata să-i închidă momentan, pînă la cine știe ce nouă ofensivă, în margenile provinciei lor, ei n-aveau însă decît cel mai mare despreț și pentru grupul de „ciocoi" al takiștilor foști conservatori și pentru mîna de oameni de carte care mă mai încunjura.

Fuziune, da, mai tîrziu, cu împărţirea ţerii în două, Carpaţii deosebind provincialismul unora de demagogia revoluţionară a celorlalţi, tot restul fiind strivit în această voinică îmbrăţişare : creaţiuni personale, fără vlagă, „fără program", fără misiune, încurcă-lume. Deocamdată, alianţă electorală, şi tot pe această bază. Iar pentru a nu se pierde timpul, o hotărîre grabnică şi sigură. Oricît de brutală părea atitudinea, acolo era cel puţin o viziune netedă şi curajul de a lua o responsabilitate.

La aceia pe care aşa de puţin îi puteam considera ca ai mei, spectacolul era deplorabil în toate privinţele. Veniţi din toate părţile, oamenii erau însufleţiţi de sentimentele şi mînaţi de interesele cele mai deosebite. Takişti timizi, ca d. Mironescu [37], de un spirit aşa de împăciuitor, dar ştiind să-şi cîştige cu dulceaţă moldovenească de la Vaslui un rol important, aprigi luptători pentru mişcarea maselor, care hotărau în spiritul lor, ca d. Davila, care ni învedera că puterea adevărată este numai la noua democraţie rurală, intelectuali cu multe rezerve ca d. Taşcă, specialişti în alegeri ca d. Ioanitescu [38] erau chemaţi să discute asupra lucrului care de fapt îi interesa singur pentru moment : şansele electorale în colaboraţia care se urmărea. Schimbul de scrisori cu d. Mihalache, necontestatul şef de dincolo, ne putuse lămuri asupra imenselor pretenţii ale unui ţerănism care ştie să lupte ; rîndurile învăţătorului muscelean nu sunau ca o prietenească propunere, ci ca o imperioasă somaţie : omul n-avea vreme să aştepte cînd puştile d-lui Goga se încărcau şi se alegeau lemne pentru bîtele cele mai eficace. Solii noştri. — între dînşii şi blîndul Munteanu-Rîmnic, a cărui haină de profesor sărac cu mulţi copii constituia o ofensă pentru eleganta democraţie a d-rului Lupu, care i-a şi spus-o — n-aveau nici siguranţa manevratorilor de căprării, nici entuziasmul pentru o idee, înverşunarea unei pasiuni.

Priveam neputincios, mai neputincios decît d. Maniu, care avea telefon lîngă patul suferinţelor sale şi risca foarte mult primind delegaţii şi vizite, la această acţiune bolîndă, care nu se putea termina decît cu acea înfrîngere la care, din moment ce i se asigura Ardealul său şi ceva locuri pentru doi-trei takişti mai generoşi la cheltuieli, lucra tovarăşul meu însuşi. D. Ioaniţescu îi-a adus o formulă, distrugătoare pentru noi ceilalţi şi, sigur, în candoarea sa, că eu am aprobat-o, şeful ardelean, în faţa căruia stătea cu degetul la minutarele ceasornicului somaţia de Tudor Vladimirescu a d-lui Mihalache, a iscălit. Ce mai puteam face faţă de un asemenea gest!

A fost o mirare că m-am ales, cu un singur tovarăş din vechii mei aderenţi. Dar şi aşa era prea mult. Oneştii mei camarazi ar fi fost încîntaţi dacă orice acţiune a mea ar fi fost de la început împiedecată de zgomotoasa intoleranţă a masivelor majorităţi averescane deasupra cărora şuiera, în beţia stăpînirii puterii, biciul d-lui Goga; intrat tîrziu acolo, numai cînd prietenul Stahl, acum şeful stenografilor Camerei, mi-a spus ce se crede: că mă tem să înfrunt adversari pătimaşi şi adesea foarte rău crescuţi, am găsit însă o atmosferă care permitea manifestarea altor opinii ba, mai tîrziu, chiar, la mulţi, o reală şi cu totul dezinteresată simpatie, ceea ce m-a făcut să sugerez acestora o legătură contra liberalilor pe care generalul, deprins ca militar cu singura comandă fără greş a unui singur front, o refuză, tărăgănînd, altfel decît în forma unei fuziuni, la care a izbutit, nu fără trudă, să mîne pe orfanii naţionalilor ardeleni, colaboratorii din cabinetul său.

Dar, pentru a face ca orice acţiune a mea asupra minorităţii să dispară, s-a creat, la noi, un comitet parlamentar, în care trebuia să nu însemn nimic, numai chemîndu-se comitetul de partid, în care jumătate era a fostului grup naţionalist al poporului. O singură lovitură mai era de dat, şi d. Maniu, complet restabilit, o pre-

gătea cu metodele sale de circulație subterană : înțelegerea cu țerăniștii pentru o fuziune în orice condiții, lăsîndu-se restul pentru manevrări ulterioare și, prin aceasta sau prin consecințele acestei fuziuni, debarcarea tuturor concurenților autocrației sale plănuite, de la așa de „țerănistul" dr. Lupu pînă la d. Argetoianu, așteptătorul de dictatură atît de puțin „țerănistă", și mai ales pînă la mine, acela care trebuie să dispar fără urmă dintr-o viață politică în care erau atîtea din ideile mele și atîta din însăși munca mea.

Pe d. Maniu l-am avut odată la Vălenii-de-Munte (de a căror „misiune" culturală vorbise așa de sincer, poate, măcar în acel moment, d. Argetoianu). Mi-a vorbit de ce rol mare a avut, simplu locotenent care da ordine în ministerul de război din Viena, la desfacerea monarhiei dualiste, și de șansele pe care le-ar fi avut de a fi chiar președintele republicii austriece. Dar doi soli, unul țerănist, d. Madgearu însuși, decis să cureță terenul de ultimele mele pretenții, cellalt, doritor de a fi cît mai răpede și mai deplin țerănist, d. Ioanițescu, m-au cercetat acolo ca să-mi puie în față invitația, somația aproape, de a abdica de la ce era socotit că mai aveam ; pentru orice propuneri, cuminți și prevăzătoare, de împărțiri utile a rolurilor nu mai era loc : un singur partid, un singur șef. Acela trebuie să fie, mi se spunea, d. Maniu, fiindcă-l împing ardelenii ; fiindcă-l cer pe dînsul țerăniștii, mi se spunea din colțul Ardealului, poate încă mai puțin sincer decît cellalt.

Că au plecat fără nici un rezultat, n-avea importanță. D. Maniu, sigur pe sine, și încheiase acum. O scrisoare a mea, în care protestam contra arogării, așa de insolente, a unor drepturi care nu-i aparțineau n-a avut nici un efect. Fără să admită măcar convocarea singurului for competent, Congresul, șeful înviat al Ardealului a lucrat cu de la sine putere, delicatețea sa apa-

rentă acoperind unul din sufletele cele mai brutale pe care le-am cunoscut vreodată.

Comitetul de conducere, atîta vreme neglijat, a trebuit totuşi să fie strîns pentru a da o formă convenţiei prin care d. Maniu înţelegea să-şi anexeze pur şi simplu ultima rezistenţă politică a ţerii celei vechi ; d. Argetoianu, care declara că „ştie singur să facă politică", era cîştigat cu speranţe care i-au fost tăiate de a doua zi, în felul cel mai necruţător ; restul nu conta, amicii mei personali înşişi fiind cîtva timp şovăitori.

Perfecta siguranţă a rezultatului care nu putea lipsi a făcut pe învingător să cuteze şi afirmaţia că eu însumi m-am învoit cu ce era să se petreacă într-un act de comedie perfect aranjat. A trebuit atunci, înştiinţîndu-l prealabil că, „dacă-i trebuie un măgar ca să intre în Ierusalim, să şi-l caute, căci eu nu sînt acela", să-i citesc protestul meu, pe care omul calm faţă de orice s-a putea întîmpla şi care crede că o astfel de pieliţă a obrazului e o cuirasă de voinic l-a ascultat fără o tremurare din sprîncene sau o sclipire rece din ochii fără expresie. Cum obiectam că nu se poate lua o decizie de un partid care nu-şi are încă statutul, acela al ardelenilor singur neavînd valoare, d. Argentoianu s-a pretat, necunoscîndu-şi soarta ce-l pîndea a doua zi chiar, să puie la cale în zece minute acest act, pe baza căruia s-a primit desfiinţarea unei grupări în care ideea şi solidaritatea naţională erau mai presus de preocupările de clasă şi de demagogia agitatoare prin care se pot ameţi minţile simple ale sufragiului universal.

A doua zi, cu ce biete mijloace aveam, am reluat, păstrînd mult timp numele, acum părăsit, de „partid naţional", o foaie care întîi n-a mai putut să apară zilnic ; dealtfel *Neamul românesc* fusese de mult sacrificat, în împărţirea subvenţiilor, *Patriei* [39] ardelene, mergîndu-se pînă acolo încît s-a încercat a provoca dispariţia unui organ legat de aşa de lungă şi de onorabilă

tradiție. Mai tîrziu numai, se va putea asigura reluarea apariției zilnice a foii, atît de iubite, căreia niciodată nu i-a lipsit colaborarea mea de fiecare clipă, ba uneori și revizia tipografică.

Pentru politică păream un om mort, dar la apelul meu au răspuns mai toți vechii prieteni, dovedind că totuși a mai rămas ceva sănătos într-o societate deprinsă a trăi prin minciună și trădare ; cîțiva dintre prietenii d-lui Argetoianu care, rămas un timp în aer, se va lăsa să cadă pe sigurul teren de aterizare al liberalilor pînă ce un nou zbor i se va părea cu putință, și cîte un ardelean ca părintele Pușcașu și profesorul Matieșanu au rămas în mica noastră tovărășie devotată. Împrejurile vor dovedi fără multă zăbavă cît de folositoare țerii poate fi o asemenea rezervă de forțe.

Deocamdată vacanța acestui an așa de tulburat îmi dăduse putința de a lucra intens la opera cea mai grea și mai însemnată, poate și mai riscată din scrisul meu științific, aceea pe care am intitulat-o, cu oarecare îndrăzneală, *Essai d'une synthèse de l'histoire de l'humanité.*

Reuneam într-o singură expunere, strîns legată, tot ce de aproape douăzeci de ani stabilisem ca legături între deosebitele acte și aspecte ale istoriei omenirii, considerată ca o singură dezvoltare, în care oameni hotărîtori, oameni reprezentativi, acțiuni de masă, influențe ale naturii și ale trecutului se amestecă pentru a produce acel puternic curent în care toți și toate își au partea lor, dar întregul, „ansamblul" e al omenirii înseși. Pentru întîiul volum, privit mai mult ca o prefață, ca stabilirea primelor baze și recunoașterea primelor impulsuri, trebuisem — și aceasta a fost un bine pentru carte, excluzînd orice influență a lucrurilor știute, a învățăturii după alții, a unei cugetări mai tîrzii,

influențată totuși de această învățătură —, trebuiesem, zic, după hotărîrea mea de a culege din izvoarele înseși nu numai faptele, menite a se pierde în sinteză și neavînd decît valoarea relativă în legătură cu aceasta, dar *sensul pe care li-l atribuiau contemporanii*, să recurg la aceste izvoare. Am întrebuințat destul timp pentru aceasta, dar am avut puternica impresie a unui prim contact, ca și cum ce mi se spusese sau ce citisem înainte n-ar fi existat niciodată. Mi se ridica astfel înainte, și aceasta poate fi, în orice caz, valoarea acestui prim volum, în locul antichității arheologice, cu compartimentele tuturor instituțiilor, în mare parte simple forme, și filologice, cu tot felul de considerații asupra cărora se insistă mult, deși ele sînt de fapt *alăturea*, fără a mai pomeni rămășițele unei antichități de predică moralizatoare sau de prezentare a eroilor, și în singurele momente eroice — altceva : viața cu adevărat istorică a antichității. Cea orientală și cea clasică nu stăteau neîmbinate, ca plecînd de la principii cu totul deosebite și cerînd fiecare altă metodă, ci rîul imens al civilizației umane trecea fără întrerupere de la una la cealaltă.

Pentru evul mediu, în care caracterul de continuare a civilizației antice, cum pe altă cale a văzut-o, afirmînd aceasta cu atîta putere și răsunet, Dopsch, trebuia să domine începuturile, aveam rezultatele unor osteneli de patru decenii. Și aici însă, peste fapte, cunoscute, am spus-o, de la sorgintea lor chiar și pline deci de mireasma care pleacă numai din viața însăși, iar nu din *mijlocirea* ei, oricare ar fi aceasta, ceea ce mă interesa, ceea ce am căutat să pun în lumină mai mult au fost cîteva idei conducătoare care mi se desfăcuseră din însăși prezentarea fără preocupări aprioristice a curentului ce-mi trecea înainte, albia fiind a formelor de unitate, adică Biserica lui Cristos, încorporată în cele două puteri care, în aparență rivale, se completau de fapt, Papalitatea Sfîntului Petru și Imperiul lui David uns de Samuil :

rolul covîrşitor pe care-l joacă Bizanţul, aruncat de obicei, afară de strălucitorul capitol al lui Justinian, în cîteva biete pagini complementare, pline de incidente tragice, acel Bizanţ care e *Imperiul, tot* Imperiul, faţă de Apusul fără coroană împărătească sau improvizînd una de simplă uzurpare, contra căreia legitimismul constantinopolitan a protestat totdeauna, regalităţile, ele însele fragmente ale unui imperiu nelegitim, avînd a fi considerate supt acest aspect, iar nu supt acela de creaţiuni „naţionale" şi, al doilea, elementul de viaţă care se desface de la sine, spontan, liber, capabil de orice creaţiuni, din înjghebările *originale* ale acestui fecund mileniu : cetăţi de sine stătătoare şi capabile de a se uni în tot felul pentru organisme mai puternice şi „Romanii" ţerăneşti pe văi, ca în Scoţia, în Elveţia şi la noi, dar nu numai în aceste regiuni caracteristice, care au rezultat firește din retragerea, rămasă definitivă, a vechiului Imperiu roman fără ca să i se substituie, în teritorii fără valoare actuală şi imediată, stăpînirea regelui barbar.

Pentru istoria modernă — căci păstram împărţirile vechi, destul de îndreptăţite, în locul cărora mă întreb ce s-ar putea pune cu folos, pentru alt motiv decît acela, foarte răspîndit astăzi, de a afişa o originalitate de formă —, materia era pregătită, pusă pe linii mai puţin clare decît pentru evul mediu, dar totuşi preferabile iluziei unei aşa de îndepărtate dezvoltări naţionale. Faptele au trebuit să fie multe ; am căutat să fac însă aşa încît ele să nu existe singure, ci să concurgă la acea unitate fără care ele rămîn doar incidente, care se pot salva numai prin mijloacele înşelătoare ale talentului literar. Combinaţiile dinastice, atunci cînd dinastiile stăpînesc umanitatea europeană despuiată de organele ei firești istorice, apoi influenţele unificatoare de civilizaţie, a Antichităţii, formal înviată, şi a Franţei stabilesc îndestul, mi se pare, indispensabilele legături.

Şi aici Imperiul otoman, continuare bizantină şi exponent al vieţii multor popoare, era pus la locul ce i se cuvine, aşa de mare.

Pentru vremea contemporană, pe care n-o începeam prin Revoluţia franceză, care se sprijină aşa de mult pe exemplul american, avînd şi el aceeaşi bază şi care a dovedit că *aşa ceva se poate face,* încurajînd astfel o imitaţie violentă, haotică şi sîngeroasă, oricîte efecte bune ar fi putut să plece, în neştirea, de obicei, a conducătorilor, dintr-însa, am căutat să atribui fiecărei naţiuni — căci naţiunile, ca organisme, există acum, lucrează şi isprăvesc prin a decide —, exact ce i se datoreşte, nu ca întindere a teritoriului şi număr al populaţiei, ci ca lucru nou pe care-l aduce şi ca influenţă pe care o exercită asupra mersului general al lumii.

Din acest nou sistem de prezentare, poporul românesc apărea altfel : nu în ceaţa evului mediu, aşa de deasă, încît s-a putut contesta pe rînd existenţa lui pe toate terenurile unde ar fi putut trăi, şi unde a şi trăit în adevăr, fără de care nu s-ar putea explica o vitalitate ce se constată, cînd ici, cînd colo, înaintea anului 1200, apoi nu ca apărătorul de un moment, supt aripa Ungariei sau a Poloniei, a frontului creştin în Orient şi pentru partea modernă, ca o „provincie" oarecare a Imperiului otoman, iar pentru cea contemporană ca un element politic „liberat", împreună cu alţi „supuşi" „balcanici", la o dată care e aceea a simplei afirmări şi recunoaşteri formale de către Puterile mari europene, la 1878 — deci odată cu sîrbii, muntenegrenii, bulgarii, şi mult după cîştigarea aceleiaşi libertăţi de către greci — ci ca un factor original, bine determinat şi continuu activ, al vieţii europene în toate domeniile : moştenitor al marii civilizaţii geometrice a celor mai depărtaţi strămoşi, tracii, şi păstrător în arta populară şi pînă astăzi al acestei preţioase eredităţi — Pârvan era să puie în lumină şi meritele, în protoistorie, cu luptele ei, de gîcit

din hîrburi, ale teritoriului însuși, ca și ale rîndurilor de oameni ce s-au strecurat pe dînsul ; alcătuitor al unei forme politice care ar fi putut să rămîie, alături de gali — cum o arătase așa de bine Camille Jullian, punînd pe Boerebista alături de Vercingetorix —, o strecurătoare a barbarilor, dacă n-ar fi intervenit distrugătorul plan militar al lui Traian ; apoi nestrămutatul păstrător, în forme rurale, și al tradițiilor noi venite de la colonizarea și influența romană ; creatorul unei ordini de libertate țerănească pe sate, văi și ținuturi — singura Românie care a izbutit să formeze, de la sine, fără nici o influență străină, un Stat, de teritoriu bine mărgenit și de o singură rasă ; iar, pe urmă, caz unic de perfectă autonomie, după normele bizantine, în organismul, de fapt roman, al Împărăției Sultanilor. Mă simțeam mîndru, eu care lucrez cu oameni vii, iar nu cu nisipuri „obiective", că am putut astfel situa națiunea mea în acel complex al istoriei universale din care era exclusă pînă atunci.

Va continua și de acuma să fie exclusă, pînă ce se va ajunge, cum se observă de fapt din ce în ce mai mult, a se înțelege pe deplin adevărurile pe care am căutat să le stabilesc. Căci cartea de o așa de lungă trudă și de o concepție așa de îndrăzneață care a apărut în patru volume, pînă la 1929, în editura d-lui Gamber, la Paris, a întîmpinat, cum mă puteam aștepta, adesea, surprindere și tăgăduire din partea tuturor acelor cari erau obișnuiți cu vechile sisteme în care totul era pus, metodic și comod, dar fără o posibilitate de adevărată pricepere, în săltarele și săltărașele teritoriale, naționale și mai ales strict cronologice, cu *Istoria Franței, Istoria Germaniei, Istoria Italiei* și așa mai departe, de la cutare la cutare dată, toate atingîndu-se ușor cu coatele fără să se poată simți nimic dintr-o așa de vastă și de intimă colaborare. Dacă, la noi, un băiețaș [40], cu falsul misticism care înlocuiește religiile definite și idealurile umane folositoare, își bătea joc în-

tr-o revistă studenţească de cartea fără sens şi orizont, scrisă într-o proastă limbă franceză, de cineva care copie două-trei cărţi ale predecesorilor — şi nicăieri n-am mai găsit un cuvînt, unul singur, în româneşte despre cea mai importantă sforţare ştiinţifică a vieţii mele, iar tînărului i-am continuat bursa în valută forte pe vremea cînd eram ministru —, un alt tînăr, francez acesta, d. Poquet du Haut-Jussé, mărginit la studiul Bretanei în secolul al XIV-lea, publica în *Revue des questions historiques* o notiţă de douăzeci de rînduri în care condamna cartea „de o compunere mai puţin decît embrionară", cu fraze lungi, de nedescurcat, asupra unui fond de o dubioasă autenticitate. În *Revue historiques* colegul meu d. Halphen, care-şi publica şi el o *Istorie universală,* se arăta întîi uimit de cîtă noutate, de păstrat sau de lăsat, e în primul volum prin care, în domeniul pe care-l posed mai puţin, s-ar fi deschis noi orizonturi, apoi revenea după trei ani ca să treacă uşor, cu cîteva observaţii de simplă formă, asupra unei cărţi care n-ar fi meritat mai multă atenţie. Numai un critic belgian, în *Revue d'histoire et de philologie,* îşi dădea seama, recomandînd călduros volumul medieval, că în ea este *un alt sistem de gîndire,* şi o apreciere analogă o exprima prietenul meu francez d. Jacques Ancel, în *Revue d'historire moderne,* pentru cel consacrat istoriei mai nouă. Păstrez cu cea mai mare îngrijire lunga scrisoare a altui prieten din Paris, care-mi mărturisea folosul ce a tras din citirea unei intepretări originale a istoriei omenirii, în care — vorbea tot de evul mediu — propoziţie de propoziţie e legată în aşa fel încît ele nu se pot desface din chinuita lor înlănţuire. De atunci însă, lucrarea şi-a făcut drumul, şi nu o dată o găsesc întrebuinţată din deosbite puncte de vedere. Cineva începuse chiar a o traduce în Italia, unde teoria *Romaniei* am expus-o prin *Rivista din storia e di filologia ;* de o traducere românească mi-a vorbit în treacăt iscusitul traducător al *Istoriei românilor şi a civilizaţiei lor,* apărută şi în limbile

italiană, engleză și germană, nuvelistul Lascarov-Moldoveanu, dar cine să se îngrijească de așa ceva la un popor *care nu are o singură istorie universală în limba sa, necum, așa cum au făcut-o toate popoarele celelalte, în sensul său !*

În astfel de împrejurări mi-a fost de mare mîngîiere publicarea de acum — colegul meu pentru istoria universală la Cluj, d. C. Marinescu, — a unei culegeri de articole franceze în acest domeniu, contribuind eu însumi cu cercetări despre cruciata burgundă în secolul al XV-lea (era să retipăresc și paginile lui Wavrin) care, arătînd la bibliografie ce dădusem istoriei universale, punea volumul în legătură cu numele meu în ajunul unei dezlănțuiri sălbatece de hulă indigenă contra a tot ce am făcut.

Anul 1927 era să aducă cele mai mari schimbări în oamenii hotărîtori, și ele se vor traduce și în fenomene politice pe care cu dreptate le-am numit revoluționare — și altele cu același caracter vor urma și pînă astăzi —, dar el a început și s-a continuat pentru mine, pînă în luna mai, cu însemnate realizări în domeniul cunoștințelor și lucrărilor mele.

După ce lecțiile la Școala superioară de război dăduseră o întreagă *Istorie a românilor prin călători* în trei volume, reeditată pe urmă, la Paris prezentasem, în anul trecut, pe călătorii francezi, cu totul uitați, și unii dintre ei foarte interesanți, cu o adîncă pătrundere și o mare seninătate de apreciere, cari străbătuseră din secolul al XIV-lea înainte regiunile din sud-estul european în curînd supuse definitv puterii otomane. Textul stenografiat și corectat al acestor schițe mi-a fost cerut de cunoscuta publicație pariziană *Revue des cours et des conférences*, unde, cu inevitabilele zăbăvi, nu s-a putut isprăvi pînă în 1928, scoțîndu-se și un extras ; adaug că din partea alor mei m-am învrednicit numai cu o notiță

peste umăr, în care e vorba şi de incapacitatea literară a erudiţilor, la *L'Europe orientale* din Praga, din partea d-lui G. Munteanu, fost elev la acea şcoală din Fontenay-aux-Roses, unde o anume atitudine urîtă faţă de mine, creatorul şi conducătorul ei, ajunsese încă de atunci să fie o tradiţie, aproape chiar o datorie. În anul următor, am luat seria cealaltă, mult mai puţin bogată, a călătorilor orientali în Franţa, ceea ce mi-a permis să înfăţişez, pe lîngă turci, mai mult sau mai puţin caraghioşi în momentul cînd erau puşi în faţă cu o viaţă inspirată de cu totul alte principii şi avînd deci şi aparenţe cu totul altele, şi drumeţi de-ai noştri, aduşi la Paris de alte nevoi, în legătură cu prefacerea culturală, a societăţii din care făceau parte : astfel cei doi Kogălniceni, Mihail şi uitatul lui frate Alexandru. Publicate în revista mea franceză, şi aceste conferinţe au apărut în extras. Şi, pe urmă, în cursul unor descoperiri întîmplătoare, la un anticar din Madrid, unde mi-a ieşit înainte un căltor spaniol din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, care mi-a fost o adevărată revelaţie prin notele, variate şi vii, de viaţă turcească pe care le dă oricînd casa primitoare a prietenului meu Karagea, devenit consul al României la Stockholm şi ţinînd acolo o parte din marea sa colecţie de cărţi rare, între care volumele de descripţie a Orientului datorite pelerinului ştiinţific suedez Björnstal, am mai adunat această informaţie cu privire la răsărîteni, trecînd, cum se vede, de pe singurul plan francez, potrivit pentru comunicări în Paris, la acela al universalităţii europene. Mai tîrziu numai, am găsit lucrări analoage pentru Franţa şi Spania, evident în legătură cu alţi călători.

Două drumuri în Apus se adăugiră în acest timp la experienţa mea despre lume. Invitat pentru întîia oară la Universitatea din Roma, de rector, învăţatul jurist d. Giorgio del Vecchio, cu care mă va lega o caldă amiciţie,

pe un timp cînd începuse a lucra neobositul şi priceputul bucovinean d. Isopescu, căruia şi eu îi datorez mult, dar şi mai mult ţara, am vorbit acolo despre legăturile noastre de rasă, firește, despre locul nostru în latinitate, supt forma „sintezei românești" în ansamblul latin, dar şi despre aspectele pitoreşti ale României iar, în alt cerc, despre Eminescu, încercînd şi o prefacere a lui în italienește, cu păstrarea măsurii, ritmului. Tot după îndemnul tînărului meu amic, reţinut apoi ca profesor la Universitatea romană, m-am coborît pînă la Neapole pentru o conferinţă despre raporturile noastre cu acea Italie meridională şi, aici, dacă am găsit o primire oficială foarte onorabilă [...] ascultarea în marea sală ce mi s-a pus la dispoziţie a fost ceva mai puţin atentă. Am redactat apoi aceste conferinţe, pe care le-am reunit în volumul ilustrat *Conferenze italiene sulla nazione romena*. Soarta lor n-a fost strălucitoare : deşi le supusesem la multe revizii, şi a uimitorului tînăr filolog poliglot d. Tagliavini, care vorbea românește ca şi mine fără să fi fost în România, forma lor a fost criticată, şi pînă şi sforţările mele tipografice n-au fost preţuite de marele editor milanez Hoepli, care publicase ediţia italiană a *Istoriei românilor*. Pentru legăturile mele cu Italia însă, şi nu fără devotata participare a d-lui Isopescu, vor veni însă şi zile mai bune [...]

În acești doi ani ai răsturnării vieţii noastre politice, care mă putea atrage din ce în ce mai puţin, nemaifiind de nici un folos în mijlocul atîtor turbate înduşmăniri, am găsit cîteva săptămîni pentru a vedea cele două ţări iberice către care mergeau de mult rîvnirile mele.

Un prim drum în Spania m-a dus, prin văile Pirineilor, prin iarnicele oraşe basce răsărite în umbra muntelui, creaţiune a unei rase dîrze şi îndărătnice, de o stăruinţă care nu se arată numai prin vitejia cu care apără cauzele ce şi-a ales, în largile cîmpii de piatră goală, pustii, arse de soare ale Castiliei, unde centrele orăşeneşti au

mai mult caracterul unor oaze semănate de-a lungul deşertului, Madridul el însuşi fiind, tocmai în capăt, dincolo de hotarul cu lumea arabă de pe vremuri, una din aceste insule de verdeaţă şi de viaţă umană.

Multe înrîuriri se amestecă pe acest pămînt, aşa de adeseori străbătut de oamenii sudului african în luptă cu descălecătorii de cari-i coboară văile muntelui, teren de continuu conflict între cele două concepţii atît de deosebite ale vieţii în toate aspectele ei pe care le aduce berberul de o parte, germanul sau francezul romanizat, de la vitejii lui Carol cel Mare la ostaşii lui Napoleon, de alta. Am găsit aici pe un prieten din anii de după război, diplomatul şi poetul de origine bască Ramon de Bastera [41], care cercetase şi adăpostul meu de la Văleniide-Munte şi sărise cu mine pietrele de pe Valea Teleajenului, care-i plăcuse aşa de mult acelui ce cîntase într-o proză ritmată, plină de frumuseţi inedite, *Opera lui Traian ;* bolnav o bucată de vreme de o apăsare nervoasă, el părea acum cu totul înzdrăvenit şi supt călăuzirea lui am văzut, nu numai atîtea colţuri din Madridul aşa de arhaic, şi aşa de american, aşa de legat de regalitatea care l-a creat şi aşa de frămîntat de necontenite porniri revoluţionare, aşa de fanatic în catolicism şi aşa de aplecat la sugestiile unui ateism luptător şi gata de profanare, aşa de solemn şi sumbru în bisericile sale ale căror trepte le suie femeile în dantele negre, cu pieptenele înfipt în cozile groase, şi aşa de vesel seara cînd, pentru a petrece pînă după miezul nopţii în răcoarea de care e complet lipsită ziua, valul popular, setos de distracţie şi gata de iubiri făţişe, se revarsă de-a lungul străzilor întortochiate. Am cercetat biblioteci puţin vizitate, şi într-una din ele, la „Centrul" de studii, invitat de un coleg cunoscut la Paris, am vorbit despre ţara mea unui public foarte restrîns ; am trecut prin birouri în care pînă spre amiazi, de pe urma nopţii nedormite,

nu întîlneşti pe nimeni ; am dejunat prin restaurante care nu sînt de fapt decît o bucătărie în odăiţa de sus a căreia ţi se suie mîncările spaniole cu şofran şi cu piper ; şi ne-am abătut chiar la unul din teatrele, pline, în care se juca o *zarzuela*[42] plină de tragic sîngeros şi de spectacole populare vesele, în care refrenul voios era cîntat de sala întreagă.

Bastera m-a dus şi la Toledo, cu prăpastia leneşului rîu Tajo, cu porţile vizigotice şi casele îngrămădite în cetăţuie, cu mahalalele unde se vînd, în ţara portocalelor, fructe de mult veştede, lîngă hanurile orientale mirosind a muced şi a vin vărsat pe piatră, şi cu aleile moderne în care elevii şcolii militare, în atrăgătoare uniforme, se trudesc fără mare folos să cîştige o privire din ochii strălucitori ai fetelor care din trecutul arab ştiu încă aceea că face să te uiţi numai la cine caută nevastă. O taină pe care ca multe altele mi-a destăinuit-o fata oacheşă şi sprintenă, puţin cam tristă pentru că-i era bolnav viitorul soţ, pe care nu-i era iertat să-l vadă la dînsul, şi care, totuşi, la sfîrşitul dejunului, ne-a propus să cînte ceva pe care ea însăşi îl compusese pentru fericitul acela.

Cu oarecare curaj, îngăimînd o spaniolă pe care n-o cunoşteam decît din cărţi, am răzbătut şi în restul acestei ţări care din ce în ce e mai puţin legată de Europa noastră rece şi formalistă, îmbumbată şi mascată : ici şi colo ne servea o recomandaţie, dar ea nu era cu totul necesară într-o lume unde după zece minute de la prima cunoştinţă poţi vorbi cu intimitate oricui, şi ca simplu ghid al oricărui străin ţi-a răsărit în cale. Aşa am trecut, în Sudul cu arborii verzii, grei de fructele de aur în luna lui februar, cu bogata vegetaţie de cactuşi graşi şi ţepoşi înfipţi în ţerna roşiatică, la Sevilla, cu minunatele grădini ale vechiului palat, apele vii curgînd supt plăcile de ceramică arabă şi înviorînd flori deplin desfăşurate ca în luna lui mai ; la Cordova, aşa de musulmană cu tot castelul lui Carol Quintul, strînsă în jurul moscheii cu pă-

durea de coloane imitate de la antichitatea romană care a înrîurit așa de mult și pe trimeșii pustiului african; la Grenada, cu Alhambra, din ale cărei încăperi acoperite de toate capriciile stucului mînuit de degete dibace se părea că a plecat abia de ieri, de lîngă țîșnirile fîntînilor din mijlocul covoarelor scumpe pe care ațipesc odaliscele, ultimul rege maur, *el rey chico* *, pierzînd moștenirea, de acum robită creștinilor profanatori, a unui așa de lung șir de imperiali califi :

Paseaba el rey moro
Por la ciudad de Granada
„Ay de mi, Alhama" ! **

Cîntecul de durere al învinsului și izgonitului îmi suna în urechi, pe cînd un călăuz familiar, ignorant și netot, răspundea la întrebările mele distrase despre viața și familia lui, în care nevasta n-avea voie, cu toată sărăcia, să intre în vreo fabrică — precum, în atmosfera maură, păstrată peste atîtea secole, unele femei credeau că nu trebuie să apară la teatru, *corrida de toros*, cu caii bălăbănindu-și mațele după dînșii și cu buhaiul înțepat în spate e, firește, altceva —, deși o mulțime înnebunită de carnaval se acoperea, țipînd din trîmbițe, cu fragmente multicolore de hîrtie și se lega din balcoane cu fîșii ca din hîrzoabe, măștile defilînd spre satisfacția mulțimii venite pînă și din margenea unde țigăncile așteaptă pe călătorul străin ca să-i arate cum se poate dansa îndelung fără să se ofilească foaia de trandafir pusă supt călcîiul săltăreț. Cum barba și blana mea erau lucruri cu totul neobișnuite, am putut să par întîia oară, în acest carnaval — a doua a fost cînd am guvernat cu cine am guvernat —, drept ceea ce *nu sînt*. Și atunci intram fără voie în vălmășagul măștilor, deși nu pusesem pe mine nimic pentru a mă costuma.

* Regele copil. (N. ed.)
** Se plimba regele maur
Prin cetatea Granadei
„Vai, Alhama mea". (N. ed.).

Era să mă întorc însă în acel Madrid, de neuitate amintiri, pentru o conferință cerută de „Casa studenților" și la care am adaus alta, despre politica mediteraneană a stăpînilor vechii Spanii, jertfită pentru scopuri care întreceau cu mult adevăratele ei interese. Primirea a fost deosebit de simpatică și, data aceasta, am intrat în legătură cu cîțiva colegi, dintre cari unul a căutat să mă lumineze asupra lipsei de popularitate a regelui, care-mi era prezentat ca unul care măgulește fără sinceritate și cîștigă astfel pe cine intră în contact cu dînsul, și asupra inferiorității regimului de dictatură al lui Primo de Rivera [43], ofițer vesel, care n-avea în figură, în atitudini și în cuvinte nimic din înfățișarea tipizată a „tiranului" ; mi se profetiza apropiata dispariție a unui regim care, pe lîngă alte păcate, ar fi fost închinat intereselor catolice pînă într-atîta încît un colț de mănăstire iezuită putea să oprească necesara aliniere a unei străzi. Toate acestea, în ciuda dictaturii, spuse public, în mijlocul restaurantelor și cafenelelor.

Întîiași dată, fusesem condus numai de consulul nostru, un bogat fost negustor, care mi-a arătat în frumoasa, încăpătoarea sa casă interesantă o colecție de artă și de istorie. Acum am găsit la ministrul României, d. Anton Bibescu [44], fină înfățișare aristocratică, distras atîta cît trebuie ca să-i șadă bine și, cu toată unica sa modestie, un scriitor de teatru foarte prețuit în limba primei sale educații, tot ce poate da o primire oficială : în salonul legației am putut vorbi deci unui public restrîns, dar ales, între care și Infantul, cumnat al reginei Maria, despre vechea noastră artă și am căutat în margenea capitalei, între plantațiile de stejar-plută cu frunzele sumbre, o societate amică, în mijlocul căreia o coborîtoare a Sturzeștilor era soția unui duce spaniol. Am găsit la muzeul Prado, într-un culoar întunecos, amestecat cu picturi banale, acel tablou pe care l-am putut atribui ușor lui Franz Franken I — comparat cu un altul din

Viena —, în care soția mea a recunoscut imediat, drept în mijlocul serbării lui Irod și Herodiadei, cărora li se aduce capul sfîntului Ioan Botezătorul, pe Mihai Viteazul însuși jucînd, cu căciula prefăcută în turbăn deasupra sprîncenelor negre și a impresionanților ochi, rolul regelui Iudeii, precum în pînza vieneză el figura între curtenii lui Cresus arătîndu-și cu mîndrie comorile ; întrebuințarea figurii lui pentru acest rost se explică, de altfel, nu numai prin caracterul așa de personal al neobișnuitelor trăsături, prin aspectul lui de luptător oriental, dar și prin amintirea prezentării înaintea Domnului român după cucerirea Ardealului a capului lui Andrei Báthory. La o redacție de ziár madrilen am căutat informații complementare, pe lîngă desemnurile, neașteptate, pe care le aveam din altul, pentru războiul nostru de la 1877—1878 și, lucrînd acolo, am avut prilejul să văd cum se făcea, de un tînăr, supțirel și foarte amabil ofițer, cenzura foii. În margene, pe piatra seacă, în care cu sila s-au sădit copacii, am căutat scoica imensă de piatră pe care Filip al II-lea a dat-o seniorului său Dumnezeu și odăițele de smerenie umană care i-au cuprins munca și durerile proprii.

În palatul, așa de credincios modei secolului al XVIII-lea, cu garda, îmbrăcată în vechi costume, care defila pe străzi în pasul de paradă al vechilor datini, am fost primit de Alfons al XIII-lea, și am găsit pe un gentleman foarte modern, de înfățișare încă tînăr, simpatic în atitudine și în vorbă, a cărui siguranță de judecată contrazicea cu desăvîrșire ceea ce mi se spusese de dușmani care erau să dărîme peste puțină vreme un tron al cărui rol s-a dovedit ce greu poate fi înlocuit.

De aici, cu cît mi se dase pentru conferința mea, am putut îndrăzni un drum în Portugalia, despre care-mi vorbise la Paris, vădindu-mi și farmecul cîntecului popu-

lar portughez, soția, portugheză după tată, a unuia din fiii lui Émile Picot.

De la granița chiar a acestei lumi cu totul necunoscute, unde din fericire voi găsi la consulul român, d. Santos Bastos și la soția sa, ea însăși scriitoare, cea mai bună întîmpinare, am putut simți enorma deosebire, în ciuda asămănării de limbă, care există între cele două civilizații, la baza cărora este, dealtfel, și o mare diferență, în baza etnică, iliri de o parte, celți de alta, ca și în proporția sîngelui arab ; de unde, aici o vioiciune, o cochetărie, un neastîmpăr, o bucurie de a trăi care contrastează cu gravitatea temperamentului spaniol.

Din mijlocul muntelui, semănat numai cu aceiași stejari-plută, ne-am coborît în paradisul coastei oceanului, mai bogată decît a Rivierei italiene. Cățărată pe malul înalt, cu amestecul de „avenude" moderne și de străditje în care nu poate intra o trăsură, unind palatele pustii de regalitate, ucisă, izgonită, sfîrșită în exil, care-și ridică fațadele din secolul al XVII-lea între palmierii purtînd smocul de frunze în vîrful gîtului de girafă, cu casele burgheze tapisate de ceramica albastră, verde, brună a arabicelor *azulejos* *, pe cînd în margene se desface, sumbru deasupra apelor, cîte un uitat turn medieval, cu mănăstirile fără călugări, și ele exhibînd cu mîndrie căptușeala faianței acoperite de un întreg surogat trainic de pictură, care se fălesc de tufișul de piatră, nestrăbătut, în care tradiția gotică se leagă de belșugul de imaginație indian pentru a forma stilul „imperial" al epocii regelui Manuil, Lisabona e, desigur, în totalitatea ei, mult mai interesantă decît Madridul, creat de Bourboni. Am vorbit la societatea de geografie despre împărțirea de roluri în latinitate, dar nu cred că ascultătorii, între cari și evrei din Rusia, să se fi interesat prea mult.

* Plăci de mozaic. (N. ed.)

I-am văzut împrejurimile, cu vilele fermecate, cu bogăția plantelor meridionale, cu viziunea infinită a oceanului, cu pitorescul femeilor care vin la tîrg purtînd elegant pe cap greutăți supt care ai fi crezut că trebuie să se îndoaie. Am mers și la Porto, plin de biserici care se coboară și pînă în adîncul evului mediu, și am simțit un sentiment de jenă cînd, într-o margene, am găsit, așa de departe, bieți țerani basarabeni, din părțile bulgărești, cari, ispitiți la tăribilele plantații de cafea din Brazilia, se întorseseră în așa hal și cu atîtea greutăți, sperînd că-și vor putea revedea vetrele, de care cu lacrimi rîvneau femeile cu copiii în brațe. Toate intervențiile mele la întoarcere au fost însă zadarnice : nenorociții au trebuit să fie deci trimeși de portughezi în Uganda, unde li s-a pierdut urma.

Și din călătoria spaniolă și din aceasta în Portugalia, au ieșit două conferințe, foarte ascultate, la Teatrul Național, cîte o publicație românească : aceea despre Spania s-a învrednicit numai de aspra judecată „științifică" a unui filolog ieșean.

Tot în 1927 s-a ținut, la Belgrad, al doilea congres de bizantinologie. Românii au fost foarte bine reprezentați, și cu participarea d-lor N. Bănescu [45], Balș și C. Marinescu, a părintelui N. Popescu, a arhitectului P. Antonescu, creatorul „stilului românesc". Guvernul ne-a pus la dispoziție un vas al statului, cu care delegația a mers pe Dunăre, așteptînd în portul Belgradului pînă la întoarcere, ceea ce ne-a îngăduit să luăm cu noi atunci și pe prietenii dintre congresiști cărora am avut prilejul să le arătăm Severinul și împrejurimile, mergînd pînă la mănăstioara Topolnița, ascunsă în fundul văilor : încă una din acele înfățișări ale țerii, fără pregătiri și fără ascunsuri, care face mai mult decît orice broșură de propagandă, care poate fi totdeauna bănuită. Între acei

cari nu fuseseră niciodată în România era şi numismatul austriac Kubicek, cu soţia şi fiica, şi profesorul belgian Smets.

Congresul a fost foarte cercetat şi foarte viu. Rivalitatea dintre naţii, participînd acum şi cei neinvitaţi, pentru motivele arătate, la Bucureşti, s-a împăcat prin aceea că s-au dat locurile de frunte reprezentantului Papei, sprintenul monsenior francez d'Herbigny [...] şi mie, ca iniţiator al acestor adunări de specialitate. Totuşi Strzygowski, marele arheolog austriac, s-a simţit jignit de nu ştiu ce atitudine şi a plecat, iar cînd, la a doua şedinţă a secţiunilor reunite, simpaticul şef al delegaţiei germane, Heisenberg, îndemnînd către reluarea legăturilor ştiinţifice, a pomenit de participarea sa personală la războiul care trebuia să se uite, aceasta a stîrnit oarecare indispoziţie la francezi. Amintirea celor de curînd petrecute era prea vie pentru ca înfrăţirea să poată fi deplină. La fiecare pas, conflicte pe şopotitele se produceau, şi trebuia tot tactul sîrbilor, iugoslavilor în general, elevi ai lui Heisenberg, formaţi la şcoala germană, ca să potolească măcar în aparenţă lucrurile. S-a făcut, astfel, de mine, propunerea de a depune o coroană pe mormîntul de pe înălţimea de la Avala al soldatului necunoscut iugoslav : chiar din delegaţia franceză unii au stat la îndoială dacă trebuie s-o facă, ajungîndu-se, înainte de a se ordona şi o coroană franceză, la adăugirea tricolorului lor la coroana noastră ; nu s-a ţinut nici un discurs, ci numai monseniorul d'Herbigny a rostit o scurtă rugăciune [...].

Ca şi pentru Congresul din Bucureşti, s-a organizat o serie de excursii, în aceleaşi condiţii comode şi plăcute. Am putut vedea astfel măcar o parte din monumentele unei vechi şi solide arte, în care influenţe apusene, venite din Italia prin Dalmaţia, învrîstează adeseori, în forme de o sinteză originală, deşi nu cu totul deplină, ţesătura bizantină care alcătuieşte baza. Am ajuns astfel la Rava-

niţa, la Nagoriciani, întîlnind ici şi colo o populaţie românească, a cărei aşezare era destul de veche ca să nu-şi dea seama de condiţiile în care a venit, sau oameni cari lucraseră, cari învăţaseră a ceti la noi şi cari-şi aminteau cu plăcere de o ţară unde cîştigaseră bani şi experienţă şi-şi aveau încă rude. Apoi ne-am coborît în Macedonia unde, la Scoplie, cu atîta rîvnă prefăcută, am fost întîmpinaţi de un primar, d. Sapungi, care era şi se mărturisea român, ca şi farmacistul care-şi creştea în bun spirit românesc copiii, bazarul fiind plin de negustori bogaţi vînzînd şi punguţe cu mărgele în care era ţesut tricolorul nostru (la Liplian am găsit un negustor macedonean care ţinea să-şi depuie la Bucureşti toate economiile). La întoarcere, ne-am oprit la Cruşevaţ, unde biserica din veacul al XIV-lea era originalul Coziei noastre şi unde totul părea aşa de asemenea cu viaţa de provincie de la noi. Notele luate în cursul acestui drum aşa de lung şi de folositor pentru cunoaşterea artei pur bizantine le-am publicat apoi, cu desemnuri bune, făcute, cu o uimitoare repeziciune, de arhitectul Comisiei Monumentelor Istorice, el însuşi român din Macedonia, d. Becu, în cărticica *În Serbia de după război.*

La Belgrad avusesem onoarea de a fi primit de regele Alexandru, în odaia sa de lucru plină de cărţi. Asupra tuturor chestiunilor la ordinea zilei, şi asupra celor care puteau părea mai delicate, suveranul iugoslav se rostea cu o informaţie deplină, cu o siguranţă de vederi, cu o francheţă de expresie care nu se întîlnesc des la stăpînitorii de ţeri. Cum, atunci, relaţiile cu Italia erau foarte încordate şi spiritul public arăta foarte iritat, regele mi-a mărturisit bunele sentimente pe care le hrăneşte pentru Victor-Emanuel al III-lea, o rudă prin soţia sa muntenegreană [...]

Astfel, în mijlocul frămîntărilor politice de la noi, pe care le voi califica de „cazanul Satanei", în care smoala nu mai isprăveşte de fiert, cu cîţi draci, de multe feluri,

suflă turbat în focul de dedesubt, aveam în aceste studii, în aceste drumuri o necontenită putinţă de refacere şi de întărire, fără care nu ştiu dacă energia, pornirea spre înfăptuiri a unui suflet care întîlnea necontenit atît de abraşe împotriviri s-ar mai fi putut păstra.

Aveam, iarăşi, în fiecare an, mulţămirea cursurilor de vară, pe care îndată după război le reluasem, cu o mare nesiguranţă dacă, după dispariţia iredentismului, şi în mijlocul unei continue crize, de multe feluri, ele vor putea fi cercetate. Nu mai putea fi vorba de cultivarea sentimentelor care le animaseră în prima perioadă, de pregătire a unităţii naţionale. Dar pentru a face ca noul stat să fie stăpînit de aceeaşi cultură, de o cultură vie, înrîurind orice acţiune a societăţii româneşti, mai era atîta drum de făcut — deşi neînţelegătorii, cari credeau şi Liga Culturală isprăvită, atunci cînd congresele ei, prin deosebitele centre, se ţineau încă vioaie, socoteau că nu mai e nimic de lucru după tragerea cu sabia a hotarelor largi — şi modestele silinţi de la Vălenii-de-Munte nu puteau fi deci cu totul zădarnice. Se cerea îndeplinit apoi un lucru mare şi nespus de greu : naţionalităţile, care [...] ne cunoşteau numai prin funcţionari cari nu erau totdeauna nici cei mai destoinici, nici cei mai onești, prin petrecătorii uşurateci care se abăteau vara la Braşov şi în staţiunile lor balneare, prin tot felul de aventurieri şi exploatatori, printr-o frămîntare politică provocatoare de anarhie şi printr-o presă care, cu o valoare literară din ce în ce mai reală, nu făcea prea adesea decît să înteţească pasiunile ori să aţîţe instinctele rele. M-am gîndit că ar fi o faptă în adevăr de folos dacă li s-ar vădi că sîntem şi altceva : un popor primitor şi bun, gata de înţelegere, care se lipeşte uşor de inima străinului, şi că stăpînim o cultură adevărată, pe care am adunat-o, frămîntat-o şi organizat-o cu multă trudă şi cu o deosebită inteligenţă de-a lungul unor veacuri pline de cele mai mari primejdii şi de cele mai grele

suferințe. M-am întrebat dacă o întîlnire de cîteva săptămîni cu ungurii, cu secuii, cu sașii de la noi, arătîndu-ne și nouă ce mari calități, demne de imitație, au conlocuitorii noștri, n-ar contribui să creeze alte legături, de ordine morală, decît aceea a simplei prezențe materiale în aceeași ordine de stat.

Am văzut așteptările mele îndeplinite, mai ales în primii ani, cînd pentru cele ce se puteau vedea și dobîndi în aceste cursuri, felurite, cu o bogată participare de conferențiari, s-a arătat recunoaștere și recunoștință și în foile minoritare din Ardeal. Cunoștințele ce se legau între cursiști apropiau statornic suflete care pînă atunci stătuseră închise, aproape dușmane, unele în fața celorlalte, cu desăvîrșita indiferență a organelor de stat în această privință. Făceam din partea mea tot ce era cu putință pentru a evita jignirile, și foarte rare au fost cazurile în care totuși ele s-au produs. Cutare sași veniți ca pentru „munte", cu haine verzi, jambiere, cizme potcovite și pălărie tiroleză, convinși că se poate găsi la Vălenii-de-Munte numai posibilitatea unor excursii în ținuturi sălbatece și neumblate, cu cine știe ce indigeni inediți buni de fotografiat, îmi arătau după cîteva zile surprinderea plăcută că au descoperit atîtea de învățat. La sfîrșitul lecțiilor, în seara de despărțire, uneori am văzut pe pieptul celor de altă națiie din aceeași țară culorile lor naționale înfrățite cu tricolorul românesc, și nu o dată un Báthory de pe la Oradea, un tînăr Hovany, fiu de profesor maghiar la Universitatea din acel depărtat oraș cu populație așa de străină, mulțămeau, ca și participanții sași, pentru primirea pe care o întîlniseră. Ce buni sînt oamenii cînd ajung a se cunoaște bine, peste lecțiile de ură pe care le dă școala, ziarul și cartea!

La această împărtășire a minoritarilor contribuia — și nu-mi ascundeam aceasta — și impunerea pentru profesori de a-și însuși răpede limba română, și de aceea li se făceau cursuri speciale în fiecare dimineață. Cînd exa-

menele, așteptate cu atîta frică, s-au încheiat, firește că și numărul sașilor și ungurilor, spre marea mea părere de rău, a scăzut, pe cînd în primele timpuri am avut și din Basarabia de Jos, de unde a venit și cîte un elvețian de limba franceză, ca simpaticul domn Laurent, un întreg grup, perfect disciplinat, de germani, cu preoții în frunte, atît de discreți, încît numai după cîtăva vreme am descoperit cine erau ascultătorii, bărbați și femei, cari se țineau așa de strîns atenți, totdeauna în același colț.

M-am gîndit că ar fi bine ca reprezintanții naționalităților să și vorbească la aceste cursuri, întrebuințînd, dacă nu se poate altfel, însăși limba lor, în care, oricum, se pot exprima mai bine și mai deplin. Nu s-a vorbit ungurește în sala care purta săpată în marmură lozinca primelor serii de conferințe, „pentru românii de pretutindeni", dar d. Arpad Bitay, profesor din Alba Iulia, perfect cunoscător al istoriei noastre, mai ales în domeniul literar, pînă la ultimele amănunte neștiute de noi, a prezintat în fiecare an subiecte de cultură maghiară, de multe ori în cea mai strînsă legătură cu a noastră, și era de ajuns să se privească figura grasă, roșcovană, bucuroasă a conferențiarului ca să-și dea sama cineva că el nu vine la noi cu războiul în inimă. Dintre sași, au vorbit în limba lor, uneori dînd-o și pe românește, un Friedrich Müller, care a scris în limba germană, fără prejudecăți naționale, admițînd, contra bătrînilor dintre ai săi, și preexistența românilor în momentul colonizării germane, o excelentă istorie a României pentru școli — prima tentativă de acest fel și reușită — un Gustav Rösler, cea mai vioaie și îndrăzneață minte dintre cei tineri, soțul unei femei de distinsă cultură, care a tradus cartea mea franceză de *Istorie a românilor*, și mai ales părintele Roth de la Sas-Sebeș, autorul unor studii adînci asupra artei germane în Ardeal, cleric voinic și sanguin, cu porniri de nemrod, pe care-l aducea la Vălenii-de-Munte și pasiunea de vînătoare.

Nu ne-au lipsit la cursurile de vară nici oaspeți străini. Unii veneau ca să deprindă limba pe care o judecau folositoare pentru compozițiile lor sau care li se păruse interesantă și simpatică. Ei erau, firește, mai ales din țerile prietene, căutînd și astfel atingerea cu noi și strîngerea sufletească a legăturilor la care noi nu ne gîndeam deloc. Au lipsit sîrbii, iugoslavii, dar am avut cehoslovaci veniți uneori în grupe, fie și numai pentru cîteva zile — și-i avem și pînă acuma, an de an —, ba unii știind chiar așa de bine românește, încît ne-au ținut prelegeri în limba noastră despre țara lor, și pe cîteva le-am și publicat ; am avut, deși în număr mai mic și în general mai puțin pregătiți de acasă, și poloni, unul dintre dînșii, profesorul Glixeli, de la Universitatea din Wilno, pomenit și mai sus, care ne-a devenit răpede un așa de bun prieten, făcîndu-ne chiar, în limba franceză, pe care o posedă așa de bine, conferințe despre literatura poporului său. Iar din Serbia ne-a sosit, trimes oficial, autorul unei largi monografii despre poetul Hérédia, d. Ibrovaț, de la Universitatea din Belgrad, și atît de vioaia și inteligenta sa soție, fiica profesorului Popovici, crescută și ea într-un mediu francez, așa încît limba franceză îi era tot așa de familiară ca și a nației sale. Colegul sîrb ne-a prezentat nu numai o literatură atît de bogată, în epoca romantică, influențată puternic de epopeea eroică a evului mediu, dar și în cea contemporană, de un modernism cu înrîuriri franceze, păstrînd o delicată notă de misticism care-i e proprie, — și am tradus mult, după versuri franceze, din poezia unui Rachici, unui Ducici și a contemporanilor lor — ci și monumentele țerii sale, pe care le-am văzut apoi la fața locului, după ce regăsisem acasă la dînșii pe așa de simpaticii, neuitații noștri oaspeți.

Dintre cei veniți mai de departe, am avut italieni, și ca ascultători și ca profesori, și de la o bucată de vreme continua și rodnica propagandă a d-lui Isopescu, a tot

crescut numărul lor, simțindu-ne unii față de ceilalți, din marea asemănare de temperament, de gusturi, de atitudine, ca și cum ne-am fi cunoscut de o viață întreagă. Am avut astfel între noi pe traducătorii literaturii noastre în limba italiană, pe Nella Collini, care s-a făcut aproape româncă, stînd doi ani și la școala mea de la Fontenay-aux-Roses, pe un Lupi de la Milano, care a compus un dicționar româno-italian, pe viitorul istoric al epocii războiului de independență și al celei de după dînsul, d. Cialdea, care a și rămas multă vreme la București, pe d-rele Vera Molajoli și Lide Bartoli, care s-au legat de școala de fete din Văleni, despre care va fi vorba îndată, și care amîndouă, ca și d-ra Collini, vorbesc bine românește, pe atîția studenți, veniți în grup ca să rămînă săptămîni întregi, ba chiar pe marele romanist de la Torino, pe care l-am cercetat și în primitoarea lui casă, prietenul Bartoli, culegător și codificator al acelei limbi romanice care a pierit în zilele noastre pe cutare insulă de lîngă coasta Dalmației. Mare și folositoare operă de apropiere sufletească între două nații care de la cea dintîi cunoaștere ajung a se iubi, cu atît mai folositoare, cu cît interese care nu pot fi permanente ne depărtează în politica alianțelor de astăzi, fără să atingă, din fericire, ceea ce se află în conștiința intelectualilor și în instinctul sănătos al maselor.

Vizitatori și profesori francezi au fost mai puțini, și din cauza marii distanțe. Dar, încă de la început, în cursul cercetărilor sale prin munții noștri, cel mai bun cunoscător al lor și unul dintre cei mai călduroși prieteni ai țerii noastre și poporului nostru, d. de Martonne, a poposit la Văleni-de-Munte cu elevii săi, dintre cari doi au rămas la noul institut francez creat în București, păstrîndu-se și pînă astăzi cea mai fidelă amintire, iar o elevă care n-a putut să intre în acest așezămînt a primit să stea în școala mea de fete, de unde din nenorocire prea răpede a trebuit să plece de pe urma unei vechi

boli, zgîndărite de asprul frig al iernilor supt munte şi care în curînd i-a scurtat zilele. Fruntaşul geografilor francezi, care posedă foarte bine şi limba românească, a şi vorbit, foarte ascultat, la cursurile noastre, şi încă de aici am ajuns a cunoaşte ce comoară de prietenie e ascunsă supt înfăţişarea sa rezervată. A mai trecut pe la Vălenii-de-Munte şi profesorul Ancel care, cum am spus, a purtat un aşa de călduros interes teoriilor mele despre lumea din sud-estul Europei şi care s-a ocupat cu pricepere de noi în cartea sa de sinteză despre Balcani, făcîndu-ne un loc şi în manualul său de şcoală, aşa de îndrăzneţ ca alcătuire şi ca spirit. Ba, o dată, am avut o întreagă ceată de tineri neocatolici, pe cari-i conducea un medic din sudul francez şi abatele Botinelli. Cei doi conducători şi cîţiva dintre studenţii lor ne-au vorbit de viaţa provinciei franceze, de cîntecul popular, de noile direcţii spirituale din ţara lor, abatele făcînd o netedă deosebire între cugetătorii cari pot folosi străinilor, cei catolici, şi aceia cari pot primejdui sufletele, de la Renan pînă la Taine, ceea ce m-a făcut să-i observ, mulţămindu-i, că noi sîntem deprinşi a preţui şi a iubi „Franţa întreagă". Părintele n-a prea părut mulţămit de discreta noastră rezistenţă la oferta, făcută mai stăruitor fetelor, de a intra în legătură cu anume cercuri de propagandă catolică. La Paris, pe urmă, dacă am ascultat, la o conferinţă dată de unul din aceşti tineri, cuvinte de simpatie pentru România şi români, în schimb abatele, vorbind înaintea unor venerabile *douarière* foarte pioase cărora, la auzul cuvintelor lui de condamnare, le tremurau florile din pălării puţin demodate, denunţa „lipsa de religiozitate" a poporului nostru, care merge aşa de departe, spunea el, încît în Ardeal a cunoscut un preot — un preot ! care era preşedintele unui *casino* —, de fapt nu un local unde femeile joacă goale, spre scandalul abaţilor propagandişti, ci nevinovata casină înda-

tinată, unde se cetesc ziarele şi se face, în acele oraşe ardelene, mica politică locală.

După îndemnul lui Murgoci, unul dintre cei mai statornici sprijinitori ai cursurilor şi mai frecvenţi vizitatori ai orăşelului meu, unde avea şi cîte una din nenumăratele lui legături sentimentale, ne-au sosit pe neaşteptate şi englezi, care au vorbit în englezeşte : unul, un tînăr matematic foarte distins, care ne-a expus teoria, atunci aşa de proaspătă, a lui Einstein şi, cu soţia sa, venerabilul lingvist Craigie, autorul marelui dicţionar englez, care nu ne-a mai pierdut din vedere şi în a cărui casă de la Chicago, unde-şi petrece luni de iarnă, lucrînd, cu elevi americani, la aceeaşi vastă şi grea operă, era să ne întîlnim peste cîţiva ani.

A strînge într-o mică localitate din podgoria munteană astfel de oameni veniţi de pretutindeni, şi ca să plece, de pe urma vizitelor prin împrejurimi, cu o cunoştinţă reală şi simpatică a vieţii adevărate a adevăratului nostru popor, nu e fără îndoială unul din lucrurile cele mai uşoare şi nici din cele mai indiferente pentru prestigiul şi bunul nume al poporului românesc.

Aceasta nu s-a băgat însă de samă, ca şi multe altele pe care am ajuns, nu totdeauna peste măsură de ajutat, a le îndeplini. Şi, dealtminterea, participarea publicului românesc la aceste cursuri şi la aşezămintele adause, create din bani puţini şi ţinute şi din daruri cu greu cîştigate, lăsa foarte mult de dorit. Aceasta în ciuda silinţelor pe care ni le-am dat, cu ajutători aşa de devotaţi ca d-na Popescu, soţia fostului meu elev şi acum coleg la Universitate şi la Academia Română, un timp şi secretar al Patriarhiei, părintele Nicolae Popescu, şi d-na Dela Baia, al cărei soţ, sucevean, mutat la Cluj, la o societate de asigurare, e un delicat poet şi unul din cei mai buni traducători din limba germană, util colaborator pentru mine oriunde a putut fi de folos. Oaspeţii erau găzduiţi la şcolile din localitate şi, pentru a le uşura petrece-

rea, se întemeie și o cantină, în curînd stăpînă pe terenul și pe clădirile ei. Silințele unui Ardeleanu, secretarul secției din București al Ligii, și un timp, ale tînărului profesor Ioan Sîngiorgiu se adăugeau acestui devotament.

De la început, ceea ce a fost dureros pentru mine a fost lipsa aproape totală a ardelenilor și bucovinenilor, cari uitaseră așa de răpede ce cîștigaseră înaintașii lor la Vălenii-de-Munte și ce putea să le folosească și lor. Mai ales veneau basarabeni și mai ales basarabence, [...] aducînd cea mai lăudabilă dorință de a învăța, multe suflete încrezătoare și calde formîndu-se și prin lecțiile și îndemnurile noastre. Din Ardeal, doar secția Ligii trimetea anual un număr de tineri, dintre cari unii au făcut apoi, prin politică, o carieră uimitor de răpede.

Odinioară, ascultătorii erau în cea mai mare parte oameni maturi, cărora li se puteau prezinta altfel problemele zilei, în legătura strînsă cu care era tot acest învățămînt al cursurilor, numite apoi, din ambiția unora dintre prietenii mei, „Universitate" și, adăugîndu-li-se, fără să mă întrebe, numele meu. Acuma, nu atît nevoile vieții, din ce în ce mai grele, dar un fel de convingere dîrză și naivă că nu mai are nimic de învățat ținea la o parte acest public asupra căruia influența imediată poate fi mai prețioasă. Nu mai erau preoții, profesorii, militarii de pe vremuri, cu sufletele formate, cărora li se putea vorbi cu totul altfel. Doar vechile mele cunoștințe personale, legate de mine și prin participarea la aceeași activitate politică, dacă mai luau, și numai pentru puține zile, drumul Vălenilor-de-Munte, cîte unul, ca d. N. N. Lenguceanu, format în școlile pariziene, soț al fiicei lui Duiliu Zamfirescu, ambii așa de buni prieteni ai noștri, înscriindu-se între conferențiari.

O bucată de vreme, am avut mulți învățători. Îi îndemna și „Asociația" lor, condusă de d. Toni, pe atunci nu încă mînat de o extraordinară ambiție, care l-a purtat și pe la Paris, cu speranța de o situație culturală acolo,

să întemeieze din aderențele membrilor școlii primare, pe care de fapt o părăsise de mult, o armată politică pentru a-l sălta. Plecarea în 1927, supt un pretext oarecare, de lîngă omul al cărui nume îl strigase continuu timp de peste douăzeci de ani nu fără folos pentru cariera sa politică, a însemnat și o stăruitoare silință de a îndepărta pe aceia cari numai folos puteau să aibă venind la vechiul profesor de universitate, care avusese atîtea legături, total dezinteresate, cu dînșii. Pe de altă parte, statul, dominat de partide, făcea tot ce-l ajuta bugetul pentru că să cheme pe învățători aiurea, la o pedagogie neînsufletită, de pur formalism pretențios, și la o cultură generală făcută pe sărite, de oameni cari n-aveau nimic comun între dînșii.

Am avut, în schimb, și aceasta cu toată smomirea tineretului spre mișcările violente pe care nu m-am obosit să le dezaprob, studenți, tot mai mulți studenți, și mai ales dintre aceia cari mă ascultaseră la Universitate, unde cursul meu recîștigase popularitatea. Elevii de curs superior, greu de supravegheat, s-au dezgustat răpede, lăsîndu-mi un auditoriu bine pregătit și al cărui suflet curat era deschis celor mai bune sfaturi pentru viață. Ei pot constitui și cea mai bună tovărășie pentru străinii culți ce vin la noi.

Aproape în același timp, lîngă tipografia dusă înainte cu atîtea greutăți și sacrificii, care a reușit să-și creeze un nume prin marea îngrijire, din partea unor lucrători formați în mare parte de vechiul ei conducător, C. Onciu, a unui tipar artistic și științific la care a venit și *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, se ridicau două așezăminte cărora le-am dat așa de mult din timpul meu, din munca și din iubirea mea.

Cel dintîi a fost școala de fete pe care am intitulat-o : „de misionare naționale și morale" [...] Cu gîndul la lipsa

de educație sufletească a fetelor noastre, ieșite din școli cu capul năuc de o învățătură zădarnică și împovărătoare, adevărat balast pînă dă Dumnezeu de se uită, la ținuta, pretențioasă sau umilă, fără demnitate umană și fără unitate de caracter, a celor care au fost deprinse atîția ani de zile cu impunerea de pe catedră, cu frica de pedeapsă, cu mijloacele degradante de a evita munca, și în dorința de a arăta ce se poate face cu un suflet tineresc atunci cînd i se îmbie părintește cunoștințele, fără a „scoate la lecție", a „pune nota" și a „trece clasa", și iarăși fără preocupații de carieră, care țin sufletul la gură într-o concurență sălbatecă și cînd elevele se găsesc ca în familie, în casa lor proprie, înțelegîndu-se și iubindu-se ca niște surori, ca să capete și una de la alta, fiind din clase și de nații deosebite, o învățătură folositoare pentru toată viața, m-am gîndit a întemeia în niște vechi case boierești, puse la dispoziție pentru acest scop de „Banca Almășanu", căreia Cihodariu i-a clădit alături un alt sediu, o instituție care e astăzi la al doisprezecelea an, biruind încă toată dușmănia și neînțelegerea de care a fost necontenit încunjurată.

Planul era acesta : în jurul unor lecții de istorie, cuprinzînd toată viața omenească și ducînd astfel ele însele la toate ramurile celelalte de cunoștințe, afară doar de matematici, de fizică și chimie, care și acestea se pot preda într-o formă *umană*, cum o face un G. G. Longinescu sau un P. Sergescu, o inițiere treptată în cultură, fără nimic școlăresc și pedant ; am luat asupră-mi, vorbind zi de zi în septembrie, octombrie, iunie și jumătate din iulie, aceste lecții. La ele se adaugă altele, făcute, nu de profesori secundari oarecari, ci de universitari, și în special de oameni care, ca un Moisil în numismatică, sînt creatori în materia lor, de care vorbesc astfel cu un entuziasm de care sînt incapabili compilatorii și recitatorii de profesie. Elevele ascultă ce li se spune, fără catedră, în mijlocul lor chiar — și, pînă n-am

moștenit stalurile de la desființatul Teatru Popular nu erau nici bănci —, și-și notează ideea ori ce li se pare mai caracteristic în formă. Aceste note și le compară și caută să alcătuiască astfel, dintr-o discuție, dintr-o colaborare vorbită, rezumatul cel mai corespunzător cu spusele profesorului. Iar, pe lîngă aceasta, lecturi cu totul libere, și din romane, care le sînt recomandate chiar, apoi exerciții fizice la voia lor, fără comandă, excursii întîmplătoare, totul în mijlocul unei naturi aproape ca la țară, în aerul bun de supt munte, între livezile bogate. Corul se formează de la sine și, la sfîrșitul anului, ai cele mai frumoase jocuri, la care iau parte, în costumele lor sau în cele românești, dacă singure și le-au vrut, minoritarele înfrățite cu ale noastre.

Am început școala în noiembrie 1923, reparațiile, foarte importante, fiind plătite dintr-o sumă pe care mi-o dăduseră la împlinirea de cincizeci de ani românii americani, ca o răsplată pentru că, mult timp, colaborasem la foaia lor, așa de îngrijit făcută, prin articolele pe care le-am strîns apoi în volum, supt titlul *Scrisori către românii din America ;* unde nu s-a ajuns, mi-a dat un ajutor, de la Ministerul Muncii, Mârzescu, care a păstrat pînă la sfîrșit cele mai bune legături cu mine. Astfel am putut înveli din nou clădirea cea veche, care mergea spre risipă, și am refăcut frumoșii stîlpi care încunjură terenul. Mai tîrziu, nu știu cu ce bani, tot din dar, poate de la Banca Națională, care n-a uitat niciodată așezămintele mele, am putut adăugi clădirea cea nouă, în care sala de cursuri și cea de mîncare sînt desigur printre cele mai întinse și mai luminoase ale așezămintelor școlare din țară ; am putut adăugi și cîte ceva din pînzele pe care le-a lăsat acel tînăr pictor, așa de înzestrat, Horațiu Dimitriu, care la Iași ilustrase ziarul meu și pe care, apoi, la București, am căutat să-l sprijin cît am putut, și care ne-a lăsat prea răpede. Erau, cînd am pornit acest învățămînt, de un alt caracter decît cel obișnuit, vreo patru fete numai, dintre care una

din ţara veche, o bucovinencă, fiică de profesor; şi două basarabence, din regiunea Bolgradului : pe aceste două din urmă le-am regăsit apoi la Cluj, în şcoli de specialitate. Fără a mă gîndi la numărul mic al ascultătoarelor, la pregătirea lor desigur insuficientă, am făcut lecţiile mele de istorie ca pentru un număr însemnat de studente şi am avut plăcerea să constat că, dacă învăţămîntul oficial e aproape cu totul sterp şi nu dă adeseori, ca lucruri care rămîn, nici măcar baza solidă pe care să se poată clădi mai departe, necum un edificiu desăvîrşit şi armonios, în schimb orice expunere limpede, caldă, în care, mai ales, să vibreze umanitate şi din care să radieze o părintească bunăvoinţă, îşi atinge scopul, folosul fiind cu mult mai mare decît al unei instrucţii de pe catedră, formală, anonimă, întovărăşită de grija examinatorilor şi de frica pedepselor. Ajungeam astfel inauguratorul sfios şi modest al unei pedagogii nouă, ale cărei precepte le culesesem numai din inima mea, şi mi-am putut da sama că, oricare ar fi fost valoarea cunoştinţelor însuşite, sistemul meu contribuia esenţial la formarea acelui fond moral de unde pot pleca apoi toate iniţiativele. Aceasta se putea, şi se poate, observa uşor, după cîteva săptămîni chiar cînd, cum le spun eu elevelor, „li se deschide capul", în chiar ţinuta lor, din care a dispărut stîngăcia, jena care diformează şi pe cele mai înzestrate fizicește şi le dă sau o înfăţişare de cerşetorie sau una de revoltă.

Numărul elevelor mele a crescut apoi an de an, avînd eu mulţămirea de a face fiinţe sănătoase şi vesele din atîtea epave ale unei şcoli nemiloase, inconştientă de ruinele trupeşti şi de descurajările, de oboselile permanente de care se face vinovată. Din ce în ce mai mult m-am convins că e bine ceea ce fac şi, cînd înaintea oaspeţilor cari-mi veneau şi ascultau cîntecele bucuroase ale fetelor sau se amestecau în conversaţia lor — căci se făceau lecţii de limba franceză, elevele germane, printre cele

mai bune, începînd cu atît de distinsa profesoară din Sighişoara, d-na Siegmund, puteau transmite colegelor lor cunoştinţa a încă unei limbi iar, la urmă, statul italian trimetea profesoare de această frumoasă şi iubită limbă, care sînt, pentru româneşte, ele însele eleve — ori la Paris, înaintea unor profesori cu experienţă, arătam care sînt înnoirile mele, căpătam aprecieri care mă îndemnau şi mai mult.

Astfel, venerabilul rector al Academiei din Paris, Appell, de care ajunsese a mă lega deosebite sentimente, îmi spunea într-un rînd că sînt fericite ţerile tinere care pot face astfel de experienţe, acelea aşa de vechi în cultură ca Franţa fiind neapărat legate de glorioasele lor tradiţii, care pot fi şi o piedică.

Legătura dintre ale noastre, romîncele, şi fetele naţionalităţilor, între care, pe lîngă excelentele ascultătoare care au rămas totdeauna germanele — adăugîndu-se uneori la cele din Ardeal şi cîte una din Banat, erau şi maghiare, a căror iniţiere în româneşte era mai grea şi a căror preparare şcolară chiar mult mai slabă —, şi destule rusoaice din Basarabia, deosebit de doritoare de a şti, se făcea răpede şi era sinceră şi durabilă. Ar fi fost de dorit ca ea să fi continuat şi după părăsirea şcolii în care cu toatele arătaseră că se simt aşa de bine. Cum ajutam pe cele mai capabile şi mai onest ambiţioase să ajungă la universitate prin examenul îngăduit de lege învăţătoarelor — şi căpătasem şi admiterea, cu studii corespunzătoare, a minoritarelor — şi, pentru a le feri de un mediu tulbure şi periculos, le dădeam locuinţa, în vechile odăi sărace ale Institutului sud-est european, devenit astfel, cum fusese şi trecătorul sălaş al Ligii, şi un internat de fete, ele se puteau găsi şi mai departe împreună, continuînd prieteniile legate la Vălenii-de-Munte.

Între ele a fost cîndva şi o elveţiană de limba franceză, de la Şaba, în Basarabia de Jos ; şi domnişoara Olga Laurent, acuma învăţătoare acolo, care nu ştia decît foarte

puțin românește, pe lîngă rămășițe de franceză amestecată cu multă rusească, a ajuns în cîteva săptămîni să poată urma lecțiile întocmite ca și colegele ei. Ba am făcut o dată, nu în ce privește limba, ci cultura, o experiență pe care mi-a plăcut adesea s-o menționez, și care-și poate găsi locul și aici.

Într-un sat de către munte din județul Bacău, la serviciul religios făcut cu deosebită grijă, din cauza concurenței preotului catolic din aceeași localitate, în care erau și români și unguri, am auzit *Tatăl nostru* cîntat cu o deosebită evlavie de un glas fără îndoială foarte frumos. Mi s-a spus că e al unei tinere țerance, trecută de vrîsta obișnuită a măritatului, foarte săracă și neavînd nici o cunoștință de carte. M-am gîndit că această voce ar putea fi cultivată, și am chemat pe Paraschiva la școala mea. Mi-a fost adusă tîrziu, frumos gătită de săteni, în starea de spirit a mediului ei de acasă, mirîndu-se de ce mare e capitala țerii, „de n-ar ști cum să umble la apă". Am așezat-o alături de germane, fete din burghezie, foarte bine crescute. Era ca bună-cuviință și îngrijire trupească la același nivel, și în curînd a început a vorbi cu o deosebită observare de sine. Asculta lecții care au ajuns să-i smulgă interesul, și începusem acum a o pregăti pentru examenul primelor clase primare. Din cînd în cînd, cu prilejul excursiilor școlii care, ca totdeauna, aveau un program muzical și chiar de teatru — și ce talent dramatic dovedeau unele din școlărițele mele ! — ea cînta înaintea unui public de care se sfia grozav, cu atîta mai mult, cu cît neprieteni ii spuseseră la plecarea din sat că am de gînd s-o pun „să cînte pe bani la iarmaroace și la panorame", și cîntecul popular cel adevărat, cu ochii plecați la pămînt și fața concentrată, severă, impresiona publicul pînă la lacrimi. Mi-a plecat la Crăciun și, din nenorocire, nu s-a mai reîntors, legături care-mi fuseseră ascunse reținînd-o în satul ei. Dar am făcut astfel o experiență care s-ar putea

relua în mai mare, de alţii, în momentul cînd se tot vorbeşte, în discursuri şi la zile mari, de „Universităţile ţerăneşti ca în Danemarca".

Dacă, deci, acel dar al americanilor, apoi ideea mea veche a altei şcoli, aşa cum o schiţasem de mult, înaintea lui Haret, interesat, dar şi speriat puţintel, la cercul profesorilor secundari, în conferinţa *O utopie didactică*, pe care unii n-au uitat-o şi care mi-a fost amintită cu prilejul celor cincizeci de ani ai mei şi, în sfîrşit, amintirea pierderii fetiţelor mele Elena şi Adriana mă îndemnaseră să întemeiez şcoala aceasta fără catedră şi fără salarii, cu un mic ajutor de la stat, dat mai mult ca o favoare personală decît ca o dovadă de înţelegere de la comandamentul suprem al cazărmilor şcolare de ambe-sexe, serbarea aniversării de şaizeci de ani a regelui Ferdinand, care arăta încă aşa de voinic, nimeni nebănuind ce boală cumplită era să cadă asupră-i, m-a făcut să creez, anume pentru găzduirea la cursurile de vară a minorităţilor, o bucată de vreme atît de numeroşi şi atît de distinşi iar, în restul anului, a fetelor de altă naţie, care, pe lîngă o pregătire specială, ar urma lecţiile Şcolii de misionare, un aşezămînt deosebit.

Un sas, demult aşezat în Vălenii-de-Munte, crease, pe o mică bucată de pămînt cultivată cu dragoste, o fermă-model, cu copaci de specii rare şi în mijloc cu micile lui căsuţe pitoreşti. El se gîndea să plece la Viena, după o fată măritată acolo, încheind o lungă viaţă de trudă, în care-şi hrănise familia din ce dăduse cu o bună îngrijire acel petec de pămînt. Mi-ar fi părut rău să ajungă în mîini leneşe şi distrugătoare, şi astfel am ales această modestă proprietate pentru aşezămîntul meu, încredinţînd administraţia directorului şcolii de băieţi din localitate, ajutat de o soră deosebit de harnică, d-ra Popescu, care dădea şi lecţii de iniţiere minoritarelor. Mai tîrziu am cumpărat un teren de completare, tot aşa de întins,

Banii i-am căpătat dintr-o subscripție pe care a îngăduit-o *Universul* și, cum ei nu erau îndestulători, m-am gîndit la suma adunată de Camera de Comerț pentru un „Așezămînt Ferdinand". La început, cererea mea a fost admisă dar, pe urmă, politica de partid a descoperit că, statul gîndindu-se și el la o astfel de creație, într-acolo ar trebui să meargă ce mi se promisese mie. A trebuit intervenția regelui însuși pentru a mi se elibera suma. [...]

Iarăși ca totdeauna, multe piedici mi-au fost puse în cale, pînă ce am nemerit un frumos teren, pe care l-am căpătat cu 300.000 de lei și, după planurile arhitectului prieten, care e d. Toma Socolescu, care mă ajutase gratuit și pentru noua clădire de la Misionare, am început clădirea frumoasă care nu s-a isprăvit pînă acuma, dar pe care trag nădejde să o pot duce, și pe aceasta, pînă la capăt. Prințesa se interesa și de liniile aleilor de care era să se îngrijească artistul grădinar al Cișmigiului, d. Rebhuhn [...]

Cu aceeași îndrăzneală am început, la București. Palatul Ligii Culturii [46], a cărui plănuire are o lungă poveste. Pentru aceasta organizasem serbările dinaintea războiului la Parcul Carol și adunasem vreo 200.000 de lei aur, cari au luat, ca multă avere românească, drumul Moscovei, pentru a nu mai reveni. După întoarcerea din Iași, în odăile cu chirie, din care ocupanții luaseră totul și din care, pe urmă, cu sentință judecătorească în toată forma, proprietarul ne-a dat afară, rămînînd ca sediul central al societății, cu cărțile și tablourile ce mai putuseră fi salvate, să se adăpostească la dărăpănatul Institut Sud-Est European, am reluat ideea și, cu bieți 150 000 de lei hîrtie, plus admirabilul optimism al prietenului Cihodariu, am început, pe un teren dat de Primărie și pe care l-am fi pierdut altfel, căci se găseau destui amatori, înălțarea, după planurile arhitectului Traianescu, a unei imense clădiri de șase rînduri, care e astăzi una din podoabele București-

lor. A trebuit toată ingeniozitatea nesfîrșită și continua muncă a casierului Ligii, d. Scraba, minte preocupată de multe și înalte probleme și în același timp cel mai dezinterast prieten și administratorul cel mai vigilent, pentru a se găsi mijloacele de a continua : nu o dată am crezut că ne vom opri definitiv, lăsînd ca dovadă a bunăvoinței noastre ziduri ruinate, ca ale statului și în București și în atîtea alte locuri ; de fapt, n-am putut întinde clădirea pe tot locul, și pentru desăvîrșirea ei așteptăm timpuri mai bune. O loterie rău condusă n-a adus decît foarte puțin. Guvernul Averescu ne-a îngăduit un împrumut la Casa de Depuneri, cu promisiunea că suma va fi apoi preluată de stat, ceea ce nu s-a făcut, așa încît datoria de zece milioane ne apasă și astăzi. O altă datorie s-a contractat la Creditul Industrial și chiria plătită de Căile Ferate, chirie necontenit scăzută și nu o dată amenințată, e luată întreagă de creditorii noștri, împiedicîndu-ne de a lucra potrivit cu scopurile societății. Dar, oricum, după atîta trudă și atîtea griji, am avut marea satisfacție de a inaugura clădirea în prezența Prințesei și a multora din lumea oficială cari, aceștia, ne-au lăudat destul și ne-au făgăduit atîtea, fără a se îndeplini, firește, nimic. Dar frumoasa zidire rămîne și dacă nu noi, ctitorii, alții după noi, pe cari-i dorim oneşti și lipsiți de preocupațiile de partid, pretutindeni pîngăritoare, vor putea să ajute, din bogatele ei venituri, dezvoltarea culturii populare și naționale, de care avem atît nevoie.

În sfîrșit, drumurile dese la Veneția, cunoștința tezaurului pe care-l cuprinde și cu privire la istoria romînilor, dorința de a împărtăși pe cît de mulți români de ceea ce poate da ca frumusețe, în toate domeniile, natură, artă, oameni, cetatea unică, m-au făcut să plănuiesc întemeierea acolo a unei case de cultură românească. Mi s-a oferit întîi locuința, cu mult prea scumpă, în care stătuse atîția ani de zile prietenul meu Horațiu

Brown, care se stinsese de curînd în țara lui, unde se retrăsese. Un simpatic bătrînel, care-și petrecuse mulți ani în România ca șef de muzică militară, d. Marin, pe care-l cunoscusem întîmplător, mi-a vorbit de un apartament în palatul Correr, apoi Revedin, de pe piața Santa Fosca, împodobită cu statuia inimosului luptător Paolo Sarpi. Cele cîteva odăițe de supt coperemînt, în care era așezată modesta familie tînără, foarte-primitoare, a unui căpitan de corabie, mi-au plăcut de la prima vedere și, cu o sumă a Institutului sud-est european, cu bani de subscripție, cu ceva ajutor de la Banca Națională, am putut peste cîteva luni să deschid acest adăpost. Apoi lucrurile au mers de la sine. Ministerul de Comerț, gîndindu-se la burse care nu s-au dat pînă astăzi, a cumpărat mezaninul, punîndu-l la dispoziția noastră, adecă a Institutului, care rămînea stăpîn pe toate achizițiile, și pe prăvălia de jos ce putea să ne creeze un oarecare venit. În sfîrșit, cum pe același palier al primului apartament se deschidea intrarea într-un șir de odăi luxoase, cu uși de nuc vechi și plafonul împodobit cu stuc din secolul al XVII-lea, care făceau parte din palatul vecin, m-am riscat și la această cumpărătură. Rămînea numai un etaj, care ne-a fost deseori oferit, fără a-l putea căpăta pînă acuma, acela căruia-i aparțin marile ferești gotice din fațadă. Cu alte jertfe am putut face, supt îngrijirea consulului prieten d. Bombardella și cu entuziasmul elevului meu Barbu Teodorescu [47], și mobilarea palatului nostru, devenit o „Casa romena", răpede popularizată, și pînă la ultimul hamal. Deschiderea solemnă s-a făcut în 1930, și am avut mulțămirea de a putea găzdui în pacea elegantă de acolo — un ministru parvenit, cu gîndul la milioanele cheltuite pentru marele palat al Școlii române din Roma, va striga însă: „ce mizerie!" —, nu numai studenți și membri ai Școlii de la Fontenay-aux-Roses, cari vor face lucrări de istorie, dar și cete întregi de pelerini români, chiar și la cursu-

rile de vară, cari altfel n-ar fi îndrăznit să încerce drumul la Veneţia, apoi personalităţi culturale distinse şi alţi vizitatori de la noi, ba chiar mulţi străini de distincţie, cari au ajuns astfel să intre în legătură cu ţara noastră, şi-i păstrează o bună amintire. O chioggiotă harnică, aşezată acolo de la început, dă cercetătorilor o altă masă decît aceea, aşa de scumpă, de la restaurante.

Mă bucuram de aceste creaţiuni pentru alţii, pentru naţia mea întreagă ca şi cum ceva s-ar fi adus la averea casei mele. Cu multă osteneală am reuşit să-mi clădesc un adăpost de munte pe locul care de multă vreme îmi fusese vîndut de Eforie la Sinaia[48] cînd terenuri au fost oferite funcţionarilor : temeiul modestei zidiri a fost pus prin conferinţe publice înaintea unui public compus în mare parte de „pleziriști" de mai multe naţiuni, cari ascultau şi nu prea ascultau. Astăzi mă pot retrage uneori, la o parte şi de datoria corecturilor din fiecare seară — de vreo treizeci de ani de zile ! — ale tipografiei mele, acolo, în mijlocul codrului care-mi vorbeşte în dimineţile sîngerate deasupra muntelui şi în misterioasele amurguri fîşîitoare, cu glasuri pe care-mi pare că le cunosc demult şi le înţeleg, venind din aceeaşi mare fiinţă care este şi în bradul care-şi mişcă acele la vînt şi în cugetarea şi simţirea mea înseşi ; aici se poate căpăta acea contopire în totalitatea, cu multiple înfăţişări, a lumii din care noi facem cu atît mai rău, cu cît ne dezlipim egoist, prin mîndria noastră umană, mai mult, atunci cînd, de fapt, la o înţelegere mai adîncă, toţi şi toate sîntem totuna şi la ansamblul comun trebuie să raportăm orice. Senină şi supremă împăcare, pe care numai în astfel de locuri singuratice şi tăcute poţi să o capeţi. Sau, pe un loc luat tot împreună cu altă sărăcime intelectuală în faţa mării singuratece de la Mangalia, cele cîteva odăiţe din vîrful cărora poţi privi, pentru acelaşi simţ integral al tuturor vieţilor, marea singură, măreţ de calmă în zilele bune, cînd pescăruşii o brăzdează cu

un colţ din alba lor aripă veşnic călătoare, ori furios spumegătoare, cînd o bate furtuna prinsă în cazanul malurilor închise, care muşcă lacom din înaltul mal galben căptuşit cu algele putrede.

Sînt oameni buni cari cred că pentru atîta trudă de o viaţă întreagă care, pentru sine şi pentru ai săi, şi-a interzis aproape orice distracţie — nu ştiu de cîte ori, într-o aşa de lungă petrecere la Bucureşti, am călcat cu ai mei într-un teatru şi am stat la o masă de grădină, şi în tinereţă n-am ştiut ce e un vagon de dormit ori un prînz la un restaurant de gară, mergînd pînă la Paris cu proviziile de acasă în hîrtie ! —, e prea mult ceea ce numai aceste păgîne osteneli de pînă la zece ceasuri pe zi au putut să-mi dea mie, care am intrat în cariera mea cu hainele singure de pe mine. Ba chiar au socotit milioanele, o, cît de multe ! pe care le-am întrebuinţat pentru „vilele" pe care nu le-am văzut niciodată, şi le-au şi găsit originea : în ce am răpit statului ca ministru de un an de zile. S-a întîmplat chiar ca, la Mangalia, unde se ştie că am îndemnat pe orice datornic, pe orice învăţător, pe care *eu* nu l-am plătit, să se arunce în mare, nişte suflete caritabile s-au oprit înaintea casei mele, încă necomplet plătite, şi cu glas tare înaintea copiilor mei şi-au arătat părerea că am clădit-o din banul public, pe care am avut cutezanţa să mi-l însuşesc...

XXX

MARILE SCHIMBĂRI POLITICE

În timpul cînd adunam în străinătate materiale de studii sau îndeplineam îndatoriri care tindeau să răspîndească știința românească și știința despre români, ori lucram din toată inima la așezămintele pe care am ținut să le las după mine, împrejurări neprevăzute schimbau cu desăvîrșire, prin lovituri ale soartei și prin izbucniri de fapt revoluționare, toată înfățișarea vieții politice românești.

Generalul Averescu se credea asigurat pe mult timp de o guvernare căreia nu i-au lipsit și succesele în ordinea legăturilor cu străinătatea, prin întregirea prieteniei italiene, și în ordinea financiară, prin descoperirea lipsurilor lăsate de liberali, prin silințele de a le acoperi, intrînd într-o sinceritate bugetară nepracticată pînă atunci, ca și printr-un plan de fixare sistematică a salariilor, datorită concepțiilor noi ale d-lui Manoilescu, și chiar prin menținerea unei ordini publice mai stricte decît atunci cînd, supt liberali, „mișcările studențești" găseau o oarecare încurajare, și bănească, la unele ministere. Șeful guvernului era foarte mîndru că „a învățat a guverna". I se atribuiau chiar intenții dictatoriale, pe care le cultiva,

de fapt, ambiția aprinsă a colaboratorului său de la Interne, d. Goga, invocîndu-se portul de uniformă, căpătat de la favoarea regelui, și anume atitudini, care îngrijorau. Cum suveranul era foarte greu bolnav, pînă într-atîta încît trebuise să fie rechemată din America regina Maria, doritoare de a cunoaște o lume atît de nouă și o operație suportată cu o răbdare de martir nu dăduse rezultatele așteptate, așa încît, adăugîndu-se o răceală, în april 1927, se putea aștepta ce e mai rău, dușmănia liberală contra acestui provizorat care arăta că vrea să se permanentizeze se făcea tot mai ascuțită. Din umbra în care-i plăcea să se retragă, înconjurîndu-se de prestigiul ei, Ion Brătianu calcula, cu metoda sa de inginer pusă în serviciul pretențiilor incomensurabile ale unei adevărate dinastii, cea care chemase pe cealaltă, momentul exact cînd iluziile locțiitorului său vor trebui să se împrăștie.

Cunoscusem personal pe general în ultimul timp. Am găsit un om foarte socotit, observîndu-se în cele mai mici detalii, lucrînd pe cîmpul politicii ca pe acela al meseriei sale, extrem de fin și găsind cuvinte de o tăioasă ironie, pe care le sublinia strălucirea curioasă și temută din ochii săi de gheață, o fire foarte distinsă prin multele atingeri cu ce are viața mai înalt, mai sever și mai plin de răspundere — altceva decît un avocat meșter în fraze și decît un poet care se simte necontenit în vedetă și, pe lîngă aceasta, cu toate dibăciile ce i se atribuiau și care erau pentru dînsul detalii de „strategie" și de „tactică", o oarecare sinceritate, lipsită în orice caz de acea pretenție brutală, de acea atitudine dîrză și de acea magnilocvență jignitoare și ridiculă care se observă la alții. Era desigur mai cavaler, deși fără generozitate, decît alții, și cuvîntul lui însemna, ceva. Ca și pentru Take Ionescu, cînd am ajuns a-l cunoaște, multe prejudecăți mi s-au înlăturat de la sine, și unele devotamente mi se lămureau tot așa de bine ca și unele trădări, din acelea pe care, și nu o singură dată, am avut să

le sufăr și eu. A fost vorba cu șeful guvernului, pe care-l căutam pentru interese ale Ligei, de unele din problemele, așa de grele, ale zilei. Generalul avea în vedere o dispariție a regelui și, în lipsa moștenitorului, contra căruia nu arăta pasiunea feroce a liberalilor, el se gîndea la o regență care să nu fie marcată de o ambiție personală și să nu facă jocul nimănui de la spate, preferînd onestitatea, spiritul drept, iubirea pentru fiul său a principesei Elena, de care-i vorbeam.

Pe regele Ferdinand nu l-am mai văzut decît o dată la Academie după înscăunarea regimului Averescu. Trecînd de la un academician la altul, s-a oprit și la mine. Cum țineam mîna pe o carte, m-a întrebat ce este. Era un manual de istorie germană și am explicat astfel : „E o istorie din care se vede cum strămoșii maiestății voastre știau răsplăti pe aceia cari-i serviseră cu devotament". O audiență n-am cerut ; de ce s-o fi făcut, odată ce eram așa de puțin amestecat în politica dominată de sfătuitorii lui, cari nu erau totdeauna și cei mai buni prieteni și cei mai cu grijă de interesele țerii ? La ultima mea întoarcere din străinătate, am aflat că el ar fi dorit să mă vadă. Mă temeam însă că va fi ca să mă cerceteze despre relațiile cu fiul său, pe care, în împrejurări asupra cărora e firesc să nu divulg nimic, îl îndemnasem cu toată căldura unei vechi și sincere afecțiuni să revie în țară, cum era evident că însuși dorea, dar lîngă soția și fiul său, ceea ce era pentru mine un articol de crez pe care conștiința mea, nesupusă intereselor politice, mă împiedeca, și m-a împiedecat statornic, să-l părăsesc, și același punct de vedere l-am arătat totdeauna public, în cuvîntări care s-au însemnat. Din această cauză, și numai din aceasta, am declarat domnului Hitou că nu doresc să fiu primit, dar i s-a raportat regelui, a cărui stare de sănătate mă durea — și încă din septembrie al anului precedent întrebasem pe președintele de Consiliu de ce nu se considera

boala în toată gravitatea ei —, că eu n-aș dori să-l văd, din sentimentele rele față de acela lîngă ale cărui suferinți stătusem atît de adeseori, și cu așa de puțini din aceia cari acum se aflau în jurul celui greu bolnav.

Mă întorsesem abia de la un foarte viol congres al Ligii la Tîrgul Murășului, oraș ținut admirabil de un primar secui, unde văzusem unul din cele mai frumoase conducte etnografice, cu toate datinele noastre vechi, organizat de căldurosul român și credincios prieten politic, protopopul Cîmpeanu, cînd d. Hiotu m-a cercetat din partea regelui, despre care știam că e extrem de slăbit, abia putîndu-se ține pe picioare, pentru a-mi cere să intru într-un Minister național căruia, vădit, voia să-i lase țara în samă după apropiata sa dispariție, privită de el cu un admirabil stoicism. I-am făgăduit că, oricare ar fi dorința suveranului, sînt gata să contribui la îndeplinirea ei și, pentru a pregăti publicul, a doua zi chiar am publicat în foaia mea un articol în care arătam imperioasa nevoie a unirii tuturor puterilor politice. Peste cîteva ceasuri mi s-a comunicat confiscarea *Neamului românesc*, cum se făcuse, dealtfel, și cu alte ziare, din ordinul d-lui Goga, care credea foarte serios că dictatura sa. demult dorită, a și început.

Am căutat fără zăbavă pe d. Hiotu pentru a-l întreba dacă în adevăr mi-a propus din ordinul regelui să intru într-un cabinet de concentrare națională. Mi-a cerut să întrebe întîi pe suveran ca să-mi poată da asigurarea oficială de care aveam nevoie pentru a pretinde satisfacția ce mi se cuvenea. A doua zi am avut răspunsul, firește, afirmativ. Generalul Averescu și-a exprimat regrete la telefon și m-a căutat acasă, pentru întîia oară, explicîndu-mi cum i s-a arătat dorința regală, pe care n-o credea că e așa de hotărîtă și că trebuie să aibă urmări imediate. Încă o dată președintele de Consiliu mi-a părut un om cu cele mai bune intenții — fără planurile de dictatură

care i se atribuiau şi care influenţaseră la Scrovişte * pe regele bolnav —, cu un spirit de multă chibzuinţă şi o inimă simţitoare la sentimentele bune care i se arată.

Îi recomandasem ca, la invitarea, pe care o avea în vedere, a şefilor de partide, să ia măsura de prudenţă de a-i aduna pe toţi împreună şi de a le cere să pună în scris răspunsul lor la oferta de colaborare, pe care generalul, cu multă părere de rău, ajunsese a o accepta.

M-am dus la ceasul arătat, dar nu venise nimeni decît d. Cuza, foarte bucuros că se recunoaşte în sfîrşit „Liga" ** sa, care făcuse atîta zgomot şi cîştigase, prin metode pe care nu le pot întrebuinţa, oricît ar fi să pierd, aderenţi numeroşi, şi cu o importantă reprezentare în Parlament — şi se înţelege uşor că nu i-o invidiam. Ceilalţi, ori nu dăduseră nici un răspuns, ca Brătianu, care făcea toate sforţările pentru a grăbi ceasul unei noi dominaţii, acuma, fără un rege de care să se lovească uneori, fie şi foarte rar, ci cu o regenţă în care credea că preşedintele Casaţiei, Buzdugan, îl va urma, iar de patriarh şi de prinţul Nicolae, orice ambiţie ar fi la spatele lui, credea că nu trebuie să se teamă, ori ca d. Maniu care, încremenit în „constituţionalismul" pe care se vede că l-a învăţat la Facultatea de Drept din Budapesta, căci altă ţară nu cunoscuse decît ca ofiţer cezaro-regesc, cerea garanţii de neutralitate în vederea unor alegeri libere. Nici unul, nici altul nu admiteau că invitaţia nu era la generalul Averescu personal, ci la prezidentul Consiliului, pentru a discuta împreună asupra impasului în care boala suveranului punea ţara însăşi. Aşa de mult era stăpînit fiecare de interese înguste de partid şi de preocupaţii pur personale. Căci altfel ar fi înţeles cu toţii că un Minister naţional larg conceput şi onest alcătuit, cu gloria

* Localitate în judeţul Prahova, unde se afla unul din castelele familiei regale. (N. ed.).

** „Liga Apărării Naţional-Creştine" (L.A.N.C.) organizaţie fascistă condusă de A. C. Cuza. (N. ed.)

militară și spiritul de autoritate ale generalului, însușiri care erau o adevărată zestre comună, ar fi putut să prezideze mult mai ușor la inevitabilul care stătea să se întîmple și ar fi putut soluționa, în sensul pe care-l arătasem la Paris — și aceasta cu toată atitudinea cutăruia din Minister, care amenințase pe exilat dacă ar cuteza să se întoarcă —, chestia, foarte vie în sufletul ofițerimii tinere și în inima poporului, a prințului Carol.

Peste cîteva ceasuri numai, generalul Averescu putea să-mi anunțe, cu o mirare indignată pe care o împărtășeam și eu, numirea ca președinte de Consiliu a d-lui Barbu Știrbei [49], pe care în alte împrejurări îl avuseseră în vedere și național-țerăniștii, cu care întreținea bune legături și, atunci chemarea d-sale ar fi fost cu putință, reputația sa politică și personală fiind întreagă. Mareșalul palatului se prezentase pur și simplu la Președinție, unde locuia primul ministru, cu un decret de numirea înlocuitorului, cerînd obișnuita contrasemnare, pe care cu un legitim sentiment de dispreț a acordat-o imediat acela care desigur că se putea împotrivi, oricît de mult s-ar fi asigurat liberalii de garnizoana din București. Mai tîrziu, eu, care am criticat această ușoară părăsire a puterii înaintea unor intrigi al căror caracter se putea recunoaște ușor, mi-am putut da sama, înaintea acelei noi strangulări de serai, între două uși ale palatului, că în asemenea împrejurări dezgustul e atît de hotărîtor pentru oricine are mîndria unor fapte îndeplinite față de Țară și Coroană, încît împiedecă orice reflecție și taie orice putință de a reacționa la ofensa care înlocuiește onesta și onorabila despărțire de suveranul pe care l-ai ajutat cu tot ce ți-a fost prin putință.

A urmat o noapte agitată, în cursul căreia se vorbise totuși de rezistențe, de măsuri extraordinare pentru a le împiedeca. A doua zi, șef al unui Cabinet în care erau și liberali și țerăniști, dar de clasa a doua — șefii stînd de pîndă —, dar și d-rul Lupu, firește grăbit, d. Știrbei

mă întreba prin simpaticul, amabilul prefect de poliție, generalul Nicoleanu dacă mă poate vedea. I-am răspuns, pe tonul ce se impunea, că nu-l pot primi. Cartea de vizită a omului de încredere al dinastiei, care aștepta pe prag, n-a avut mai multă influență decît stăruința șefului poliției ; servitoarea mea l-a încredințat că în adevăr nu mă poate vedea.

Am asistat la harța de fiecare clipă între miniștrii cari se urau între ei și n-aveau nici un sentiment și nici o stimă pentru un conducător răsărit prin surprindere, mulțămită unor uneltiri personale pe dreptate osîndite de conștiința publică. S-a învederat, în această formă, cea mai periculoasă și mai imprudentă, că astfel de combinații, ieșite din motive oricît de lăudabile, ca dorința veche a regelui de a strînge pe toți la o mare operă comună — și ce nu se putuse face în jurul sănătății sale credea că s-ar putea dobîndi în jurul unui pat de agonie —, nu pot reuși într-o societate atît de puțin solidară și de slab dispusă la sacrificiu. Supt Carol I lucru ar fi putut izbuti, dat fiind marele prestigiu al unei regalități care în manevrarea partidelor nu se lăsa condusă, izolată cum era de orice legături, fățișe sau ascunse, cu oamenii, de alte considerații decît aceea de a menține un solid echilibru politic între partide, excluzînd, chiar cînd era vorba de un talent, de o popularitate ca ale lui Take Ionescu, orice strecurare a grupărilor de clientelă, orice asalt al personalităților de sine stătătoare, sistemul vechi englez servindu-i de normă ; dar bunătatea lui Ferdinand I, aplecarea spre sentimentalități, dispoziția de a se lăsa necontenit influențat de familia sa și de prietenii familiei sale, și nu mai puțin criticabila pornire spre intrigi și curse contra oamenilor pe cari-i ținea la putere, făcea ca asupra portofoliilor ministeriale să fie o continuă rîvnire pătimașă, cu întrebuințarea forțelor oculte de la palat, fiecare crezînd că pe alte căi decît ale luptelor politice fățișe se poate ajunge a guverna

Rezultatul combinației din mai a fost deci acela care se putea aștepta : hărțuit din toate părțile, amenințat, terorizat, omul de bun simț și de mare rezervă care e d. Știrbei și-a dat samă că a guverna astfel ar fi o greșeală mai mare decît aceea de a fi primit în astfel de împrejurări și supt astfel de auspicii. Dealtminterea nescrupulosul său cumnat, Ion Brătianu, care uitase cîte îndatoriri îi făcuse trecerea la Curte a „prințului" era gata pentru a-i prezenta, ca în vechea Romă la ceasurile de supremă desperare, sabia în care să se arunce.

Brătianu a redevenit deci, dar numai în aparență, chiar dacă-i rămăsese din colaboratorii d-lui Știrbei energia fără astîmpăr a d-rului Lupu, și dacă oameni de la mine, avînd datorii pe care nu voiseră să le ușureze altfel Banca Națională sau așteptînd de la un stăpîn bogat simbria pe care de ani de zile ar fi dorit-o de la cel veșnic fără mijloacele bugetului, trecuseră cu oarecare zgomot la dînsul, făgăduind poate unei bune credinți, pe care de departe n-o puteam crede așa de naivă, că eu însumi voi urma pe fugarii ce mi-o luaseră înainte. Deci, fără ca o astfel de schimbare să găsească fie și cea mai slabă aprobare a opiniei publice, un nou regim al liberalilor, storși de puteri prin guvernările pe care le smulseră una după alta de la regele aservit lor cu totul, începea întrebuințînd, viciu care se va perpetua la dînșii, aceiași oameni dinainte de 1914, de la care nimeni nu putea să aștepte nimic.

Ei, cari votaseră „legile organice", pentru care se crezuseră singurii chemați, nu mai aveau nici un punct de program. Rostul lor era însă îndoit, și negativ în ambele privințe : să împiedece venirea la putere a naționalțeraniștilor, care aduceau cu dînșii localism și spirit de clasă, ambele foarte primejdioase pentru noul Stat ce abia se închega și să menție măsura de mult timp regretată, prin formula destăinuită apoi de generalul Averescu, pe care o luase regele împotriva moștenitorului de

tron, cu ajutorul, și spre cel mai mare folos, al lui Ion Brătianu.

Și într-o privință și în alta, atitudinea lor a fost și mai hotărîtă după ce Ferdinand I, în iulie, a închis ochii. [50]

O prigonire fără rezerve și fără ascunsuri s-a îndreptat deci în alegeri contra tuturor acelor care erau bănuiți că au simpatii pentru prinț și contra rivalilor, atît de temuți cari, din partea lor, erau hotărîți, contînd și pe unele legături în regență, să întrebuințeze toate mijloacele pentru înlăturarea „hoților de urne", a „uzurpatorilor" și a „tiranilor". De atunci înainte, timp de mai multe luni de zile, o adevărată urgie s-a dezlănțuit contra adversarilor, Ion Brătianu crezînd că în sfîrșit a venit momentul cînd nimic nu-i va mai sta în cale și el va putea să guste stăpînirea deplină, fără nici un scop de atins, ci numai pentru voluptatea de a-și ști toată lumea supt picioare și de a putea să-i apese cît vrea el de greu. [51] [...] Pentru întîia oară deci, după vechea silă cu baioneta a lui Marghiloman și după refuzul de a candida supt ocupația străină, n-aveam un loc în Cameră. Am căpătat unul mai tîrziu numai, toate partidele învoindu-se să nu-mi opună contracandidat, în cercul de la Ismail, unde se pare că oneștii bulgari de acolo și-au dat samă pe cine votează și mi-au păstrat simpatii pe care n-am avut prilejul să le întrebuințez.

Mai mult decît oricînd doream acum de acel contact cu prietenii din Apus, cari mă mîngîiaseră și mă susținuseră continuu, față de cîte avusesem să sufăr de la ai mei. Înainte de a mă îndrepta spre Paris în cele dintăi zile ale anului 1928 am primit, într-o aspră și

întunecată zi de decembrie *, cînd stam să iau trenul pentru a-mi face ca de obicei lecția obișnuită la elevele mele din Vălenii-de-Munte, vestea, cu totul neașteptată, că Ion Brătianu, bolnav de gilci de cîteva zile, a murit de pe urma operației desperate făcută în ultimul moment pentru a-i salva viața.

Deși chemat înapoi la București de regență, nu m-am grăbit. La ce puteam fi bun, așa cum eram, părăsit de atîția dintre ai mei și despărțit și de activitatea parlamentară iar, în afară de aceasta, așa de profund dezgustat de ceea ce văzusem de o bucată de vreme ? Vintilă Brătianu [52] a venit să mă vadă, desolidarizîndu-se de la început de persecuția căreia îi fusesem supus cînd nu el era acela care purta răspunderea ; mi-a declarat franc că nu simte nevoia vreunui concurs, că nu de aceea a venit la mine dar, cum vorbeam de Institutul de bizantinologie pe care-l făgăduise și pentru care nu vărsase nici un ban, mi-a strecurat ispita, pe care am respins-o cu indignare, că multe lucruri s-ar putea face pentru instituțiile mele dacă, în chestia prințului, măcar acuma aș fi dispus a face concesiile la care, a doua zi după moartea regelui Ferdinand, mă arătasem cu totul protivnic. [...]

Cu slabul, deși îndărătnicul Vintilă Brătianu, a cărui stare de sănătate îl făcea nervos, național-țerăniștii vor începe o luptă ca acelea care au dezonorat viața politică a Ungariei și au adus însăși distrugerea statului astfel atacat : Camera era o arenă în care și fruntașii opoziției întrebuințau mijloace de care se pot servi numai cei mai dezmățați din agenții electorali, vechile parlamente de boieri neputînd prezenta un singur precedent. Se dădeau bătălii cu pumnii în jurul urnelor.

* Ion I. C. Brătianu a încetat din viață în ziua de 23 noiembrie 1927. (N. ed.).

În acest timp căutam în străinătate clipa de odihnă pe care credeam că o merită ostenelile mele de un an întreg, unite cu tot ce poate lăsa pe suflet un an ca acela care abia se încheiase. Plecat în februarie la Paris, am vorbit despre *Franța din Cipru,* revenind la vechile mele studii despre această țară de cruciată la care mă dusese cariera zbuciumată, în urmărirea aceluiași ideal, a lui Philippe de Mèzières. Astfel de conferințe, la care se vor adăugi, în anul următor, acelea despre Armenia Mică din Cilicia, și aceasta o formațiune de cruciată, pe care o stăpînea spiritul francez, formează în intenția mea o prezentare, nouă, a *Franciei dincolo de Franța,* despre care vorbeam cîndva d-lui Doumergue, pe atunci numai președinte al Senatului, și vioiul, surîzătorul, foarte cultul om politic francez recunoaște că așa ceva nu s-a făcut încă și mă îndemna călduros s-o încerc. De acolo am trecut, în martie, prin Madrid, pentru călătoria în Portugalia, unde am regretat numai așa de puținele mele mijloace, pe care criza momentană a reizului, răpede încheiată însă printr-o admirabilă mișcare patriotică, le crescuse foarte puțin : pînă astăzi frumoasele mănăstiri din locuri izolate mi-au rămas necunoscute. La întoarcerea tîrzie, am trecut și pe la Milano, vorbind la „Cercul filozofic" de acolo : în toată Italia nu e oraș unde manifestările de intelectualitate să fie cerute mai mult și urmărite mai cu interes decît această mare și inteligentă capitală a Lombardiei.

Mă vor ocupa în acest an și deosebite lucrări mai grele. În 1928 a apărut, fără a se fi luat măcar o notă la bibliografie în revistele pedagogice, unele cu un caracter aproape oficial, întinsa *Istorie a învățămîntului,* la a cărei alcătuire, cu toată prețioasa adunare de material a lui V. A. Urechiă, a trebuit să lucreze așa de mult, din paginile ei reieșind continuitatea unor sforțări cu caracter de originalitate în acest domeniu. Patru conferințe despre istoria Angliei, cerute de societatea anglo-

română, au apărut în volum. Am păstrat nu numai conferințele mele de la Paris despre „cărțile populare în sud-estul Europei", de care mă ocupasem întîiași dată, scoțînd și unele rezultate nouă, dar și ambele cursuri de la București : unul, continuare a seriei de *Cărți reprezentative* — începută de multă vreme cu Sfîntul Augustin și scriitorii de la începutul evului mediu —, care trata despre cronicarii celei dintîi cruciate, cellalt, menit să arăte care e de-a lungul veacurilor sensul cel adevărat, în veșnică evoluție, al ideii de libertate *(Evoluția ideii de libertate)*. Începeam și cercetările cu privire la portretele domnești, din care în curînd era să dau o bogată colecție.

În sfîrșit reveneam la Teatrul Național cu o dramă în versuri *Cleopatra* [53], în care opuneam legendei unei ispititoare femei stricate — fermecătoarea de la Alexandria, pe care a răpus-o glacialul despreț a lui Octavian a doua zi după brutalele îmbrățișări ale lui Antoniu — pe mîndra păstrătoare a ideii imperiului universal, așa cum o formase și menținuse în cîteva milenii Orientul pentru ca s-o primească geniul militar al lui Alexandru cel Mare. Pentru întăia oară nu mi s-a refuzat o caldă recunoaștere, în care doar dacă s-a amestecat cîrteala unui fabricant de piese spectaculoase, pe care totuși în clipe grele îl ajutasem decisiv pe lîngă Take Ionescu ca să primesc asigurarea că „Albanezul moare la pragul binefăcătorului său". În traducerea italiană, supt titlul *L'ultima delle dee*, profesorul Ezio Levi a găsit cuvinte pe care le-am simțit adînc despre această încercare de a ridica Orientul cu tradițiile lui fără capăt de lungi în fața tinerelor improvizații ale Occidentului, și realizînd astfel pe o idee nouă și fecundă o operă vie. Încă o dată aveam să mulțămesc succesul piesei, însuflețită de viguros talent al d-rei Țopa, vechilor simpatii ale omului de inițiativă și energie, revenit la direcția Teatrului Național, d. Mavrodi.

În vară, Congresul de istorie de la Oslo, întîia întîlnire a tuturora după zguduirea marelui război, m-a făcut să întîlnesc colegi germani ca d. Brandi, austrieci ca d. Dopsch. Prezidat, comandat, aș putea zice, de maniera tare, inexorabilă, pe care am regăsit-o și la adunările anuale ale comitetului internațional, a d-lui Koht, cel mai important istoric al Norvegiei, Congresul a fost foarte mult cercetat [...] Dar mai ales am cunoscut cu acest prilej o țară cuminte, așezată, de o democrație senină, fără aparente conflicte de clasă. Era în august, cînd încă nopțile sînt transparente și prietenoase și marea, care se zbate între fiorduri, cu totul limpede. Ca și la Belgrad, românii și-au avut accidentul de automobil, din nenorocire * fără urmări grave. În cursul recepțiilor, am văzut pe regele atît de „cetățean" și pe imperioasa-i soție, o prințesă de Anglia. De acolo, cu d. Karagea am mers la Stockholm, pe care l-am putut vedea din nou, și acuma în tot răgazul, admirîndu-i tezaurele de artă populară și oprindu-mă cu mirare înaintea încă a unei săbii de-a lui Vodă Brîncoveanu.

Întîmplarea a făcut să fiu ales tocmai în acest timp decan al Facultății de Litere, unde nu credeam să pot avea vreodată oarecare influență asupra unor colegi lucrînd prea adeseori după legături politice sau după capricii personale, discuțiile fiind aproape imposibile și din cauza tonului scăzut pe care-l întrebuința cîte un Mihail Dragomirescu [54], descoperitorul cunoscut al unei „științe a literaturii" care ori nu e nimic, ori un simplu capitol al esteticei ; pentru acesta, între cereri de scuze și oferte de colaborare, prezentări de volume și alte dovezi ale unei mari stime și unei sincere afecțiuni, eram demult, deși sporadic, obiectul celor mai ordinare pamflete, lucru

* Evidentă greșeală în text ; probabil „din norocire". (N. ed.)

de neînțeles la un profesor deprins să umble cu lucrurile frumoase și să cutreiere seninele regiuni superioare ale cugetării. Regulamentul mi-a impus să fiu decan provizoriu și am constatat nu fără uimire că stăpînirea de sine și buna creștere pot duce totuși la bune rezultate și într-un mediu așa de obișnuit cu alte procedări. De aceea n-am refuzat cînd voturile s-au îndreptat spre mine, și am strîns chiar mîna, oferită cu o electorală francheță, a colegului meu sus-pomenit, care pe urmă va publica despre mine și familia mea, în inegalabilul pamflet *Ordinea* *, articole cum nu s-au scris despre cel din urmă mizerabil.

Am încercat în acele cîteva luni de conducere lucruri îndrăznețe care mie mi-au reușit, dar n-am putut, din nenorocire, să le las moștenire, cînd am trecut, cum se va vedea, la rectorat, și urmașilor mei.

Am crezut, anume, că s-ar putea o adevărată colaborare între profesori, de unde ar fi ieșit și o puternică influență asupra unei studențimi așa de agitate. Mese comune au fost puse la cale pentru a se întîlni și a-și vorbi oameni cari de multă vreme vorbeau de la aceeași catedră, luau parte la aceleași adunări și de fapt nu se cunoșteau de ajuns ca să-și dea seama fiecare că și la alții este, supt toate raporturile, ceva de găsit și de utilizat. Mă gîndeam și la relații prietenești între familiile profesorilor și, la rectorat [55] invitîndu-i seara în birourile mele, am socotit că ajung la rezultate durabile, cele dintîi fiind pline de speranțe.

Pe de altă parte trebuia înfrînt spiritul nesuferit de anarhie al elevilor noștri, între cari însă de la o vreme se desemna opoziția la agitații din partea celor mai înaintați în studii și cari, iubind știința, ocupați de lucrările lor, se gîndeau serios și la carieră. Am convocat pe președinții societăților și, vorbindu-le, am găsit în inimile lor

* Pamflet în sensul de ziar, cu nuanța peiorativă. (N. ed.)

un răsunet care m-a încurajat. Cînd a venit ziua „serbării studențești" — și atunci reîncepeau de obicei tulburările, provocatorii mergînd prin săli ca să împiedece cursurile, și pînă la bruscarea profesorilor, incapabili de a-și afirma cu energie autoritatea —, am anunțat o serbare de un alt caracter : comemorarea întemeierii de către învățatul boier Constantin Stolnicul Cantacuzino, în domnia, începută la decembrie 1679, a fratelui său Șerban-vodă, a primei școli superioare din București, o Academie ca aceea de la Padova, unde învățase el, deci, de fapt, o Facultate de litere. M-am bucurat adînc văzînd că sala era plină. La noi, la Litere, cel puțin, revirimentul către buna ordine și ținuta inteligentă se produsese, și el a urmat și mai departe în ciuda uneltitorilor interesați.

M-am încredințat că drumul cel bun e totuși acela către inimile acestor zgomotoși războinici, cari sînt de fapt niște copii și, dacă te uiți cu luare-aminte și cu părintească iubire la dînșii, niște copii *buni*.

I-am căutat și în căminurile lor, și am găsit acolo condiții materiale și morale în adevăr îngrozitoare. Cîteva numai din recunoașterile și constatările mele vor arăta cîtă nepăsare fusese pînă atunci din partea acelora cari trebuiau să le poarte grija.

În cutare din aceste adăposturi am găsit o adevărată cetate, gelos păzită de agenții politicienilor, cari cu scopuri demagogice creaseră căminul și-l lăsau de capul lui, multămindu-se să verse anual o sumă de chirie sau de întreținere, adesea mult timp zăbovită. Băieți și fete erau împreună, într-o dezgustătoare promiscuitate, care răpea studentelor orice feminitate, orice grijă de trup, orice conștiință a demnității personale. Brăilenii erau aruncați cu grămada într-o veche clădire, loja portarului fiind locuința unei fete, pe care iarna o blocau zăpezile ; sala de mîncare, într-o hrubă subterană, cu scările lunecos de murdare, avea fețe de mese neschimbate cu săptămînile. Aiurea, într-o mare clădire, un fost grajd, era sala de ci-

petenie, cu învoirea soției divorțate a unui profesor, directoare total neascultată, și se vedea sus cafasul vizitiului. La ploieșteni, unde am venit la zece ceasuri noaptea, am găsit o infecție a privățiilor care se prelungea în șirlăie prin antrete ; fete și băieți erau despărțiți numai printr-o scară. Vechea școală ungurească din dosul Academiei Române cuprindea un cămin obișnuit, așa încît apariția autorității stîrnea zîmbetele ironice și porniri spre război. Casa lui Pompliu Eliade, închiriată pentru un asemenea scop, nu mai era decît o ruină pîngărită, în care tinerii fără căpătîi dormeau tîrziu după amiază și răspundeau decanului fără să-și ridice capul de pe perină. Undeva în fundul străzii Știrbei-vodă o locuință comună pentru amîndouă sexele era un infern de neorînduială și de stricăciune ; în subsol, unde curgea apa pe pereți, un nenorocit se trudea să-și prepare examenul. La gorjeni am găsit etajul studenților cu totul gol : ei erau toți la colegele lor, și ocupația era așa de nevinovată, încît au fugit cu toții și cu toatele la singura mea apariție [...] Iar ce am găsit la buzoieni merită să fie povestit separat.

Bineînțeles nici aici nu erau despărțite sexele. Fiecare își avea etajul, iar jos, femeia de serviciu dormea pe un mindir neacoperit. M-am grăbit să caut fetelor o locuință, dar secretarul Universității, bruscat de partea bărbătească a stabilimentului, a primit răspunsul că unii și altele nu înțeleg „a se separa". Cînd am venit însumi — și acuma eram rector —, am găsit un front masculin comandat de cineva care-și încrucișa brațele pe piept a sfidare : la spate stătea sexul slab, încrezîndu-se în virtuțile luptătoare ale tovarășilor. Am făcut dintr-un gest să se lase în jos brațele napoleonic încleștate și am pus în vedere executarea în cîteva ceasuri a hotărîrii mele. A doua zi am dus și pe prefectul de poliție acolo pentru ca, în caz de împotrivire, căminul să fie evacuat cu forța. Rezistența a încetat, și fetele s-au mutat într-o frumoasă locuință a

familiei Ghițu din Aleea Regnault, un student apărînd totuși un moment pentru control.

Am căutat să întemeiez pentru studente căminuri care să le atragă prin posibilitatea unei vieți potrivite cu delicatețea, oricît de brutalizată atîta vreme prin viața împreună și lipsa de orice îngrijire și supraveghere, a sexului lor. În casa Ghițu le-am îndemnat să-și împodobească paturile lor, să le încunjure cu fotografii și amintiri de familie, creîndu-și un colțișor de pietate și iubire, ca la Vălenii-de-Munte, al căror exemplu li-l scoteam înainte. Le-am dat sfatul, pe care-l puteau primi de la un om de vrîsta mea, de a nu neglija ca pînă atunci cele mai elementare datorii față de corpul lor, și peste cîteva zile ele aveau altă înfățișare [...] Nu pot zice că am atins tot ce doream, fiindcă peste cîteva luni unele care-și mîntuiseră studiile voiau să-mi impună rămînerea lor și mai departe și un tată a pretins să se așeze acolo lîngă fiica sa, neavînd altă locuință în București.

Într-o frumoasă casă a primăriei în Strada Romană, pe care o refuzase unul din generalii împroprietăriți în Capitală, am așezat un mare număr de studente, și o străină bine crescută în vechea Rusie a știut să facă din acest adăpost răpede mobilat prin îngrijirile bunului și credinciosului meu colaborator în multe lucruri, secretarul rectoratului, Ioan Farcaș, o casă plăcută acelora care, cu deplină cuviință și bună rînduială, ajunseseră a locui într-însa.

Alegerea la rectorat, după împlinirea lungilor ani de serviciu ai lui Pangrati, a cărui veche boală progresase așa de mult încît era aproape total orb — și Universitatea nu se putea să nu se resimtă de infirmitatea conducătorului ei în împrejurări așa de grele — a fost o biruință — întîia și cea din urmă, căci s-au luat toate măsurile ca ea să nu se repete, întrebuințîndu-se metode care se vor înfățișa mai departe — contra sistemului de a face să atîrne această situație, de un mare prestigiu, de luptele

dintre partide, care izbutiseră să acapareze mai pe toți profesorii. Colegul meu, d-rul Angelescu, a avut curajul să iasă din această practică nenorocită, sprijinind o candidatură care mi-a fost aproape impusă : unii dintre aceia cari credeau că pot primi o sarcină așa de grea s-au retras.

Nu mi-a fost ușor să prezidez o lume de oameni atît de merituoși, dar cari erau prin conștiința firească despre propria valoare așa de refractari față de orice autoritate, chiar aceea care ieșea din dorința și din consimțămîntul lor. Ca și la Academia Română, fiecare înțelegea să vorbească oricînd, oricît, de ori de cîte ori și acceptarea hotărîrii majorității li se părea un lucru deosebit de greu. Cînd era vorba de o numire, tabere de prietenie se formau care-și stăteau aprig față în față. Niciodată n-am făcut sforțări mai mari, nu mi-am biruit mai mult nervii fără a sacrifica nimic din ce datoram situației mele decît în timpul cît am prezidat pe colegii așa de greu de împăcat și de unit într-o liniștită acțiune solidară. Dacă am reușit în aceasta. o consider ca una din marile mele victorii.

Material, Universitatea era în cea mai rea stare. Ca decan la Litere, a trebuit să iau măsuri care de fapt reveneau rectorului, cînd am impus respect și grijă de curățenie valului studențesc care se năpustea pe o singură intrare, îmbrîncind și tîrînd cu dînșii pe nenorociții de profesori pentru ca pe urmă să se reverse pe culoare, care deveniseră un adevărat loc de întîlnire și un fumoar, tineri ofițeri venind anume ca să însăileze o aventură „intelectuală". Profesorii au căpătat la Facultate și apoi la Rectorat intrare deosebită, culoarele au fost complet curățite, creînd studentelor o odaie de așteptare — a fost și de lectură, dar nu se cetea, și cărțile, revistele trimese de mine erau odios mototolite — și un mic bufet, în chiar localul seminarului meu ; servitorii, îmbrăcați cuviincios, recăpătaseră trecerea la care au dreptul cînd păzesc buna rînduială.

Trebuia acum ca Universitatea să fie terminată, singure aripile de la Ştiinţe şi de la Litere fiind gata, fiecare, din nenorocire, în alt stil. La mijloc era Senatul, iar vechea Facultate de Litere fiind de ani de zile în reparaţie fără să se poată înjgheba ceva, rîndul de jos fusese uzurpat, de întregi decenii, de către Muzeul Arheologic, ţinut în cele mai proaste condiţii ca pe vremea instalării lui Tocilescu, cu descărcarea obiectelor culese de pretutindeni.

Era într-un moment cînd jena statului se manifesta tot mai puternică şi se negocia cu greu un împrumut de stabilizare pentru care a trebuit să se facă şi ultimele concesii de autonomie financiară pînă la margenea contractului străin aşezat oficial, făţiş. Mi-au trebuit lungi intervenţii foarte stăruitoare pe lîngă ministrul de finanţe, care era, cum se va vedea, după instalarea naţional-ţerăniştilor, un om cu care păstram foarte bune relaţii, d. Mihai Popovici, şi chiar pe lîngă revizorul finanţelor noastre, delegatul bancherilor împrumutători, colegul parizian d. Rist, ginerele lui Monod şi cunoscut mie din casa d-lui Bémont, pentrü ca din suma destinată învăţămîntului superior, ca pentru o „investire productivă", să capăt nu mai puţin de douăzeci de milioane.

Am început imediat lucrul, ajutat de o comisiune, neplătită, de arhitecţi prieteni şi de neobositul zel al secretarului Farcaş. Cu mine nu se încăpeau zăbavi : cum se încercau amînări supt pretext că nu şi-a dat învoirea delegatul Finanţelor, am spus odată că-mi fac şi patul la Minister pînă ce mi se va servi rata. Am putut astfel să termin pînă la începerea cursurilor toate lucrările în aripa începută. Şi cu ajutorul inimosului decan de la Drept, tînăr la peste şaptezeci de ani, d. N. Basilescu [56], am avut şi mobila rectoratului, în care s-au putut ţinea cu demnitate cele dintăi şedinţe ale Senatului universitar.

Senatul am izbutit să-l mut încă de la intrarea mea în funcţiuni, punînd în vedere noului preşedinte al Consiliului că, la deschiderea Universităţii, mă voi prezenta în

fruntea studenților pentru a ne relua ce era al nostru și ne fusese răpit ca pentru scurtă vreme pentru ca apoi această mizerabilă situație să se eternizeze.

Pentru a se face și aici, unde s-a așezat Facultatea de Drept, Teologia fiind instalată în noua clădire, schimbările trebuitoare, am creat un timbru universitar care a produs sume însemnate și aveam în vedere și alte mijloace pentru ca să ajungă la isprăvirea deplină a clădirii. Odăile mucede și pline de parazit ale corpului de gardă al Senatului serviseră întîi, cu tótul refăcute, pentru birourile rectoratului și au primit apoi Seminarul meu de istorie, pînă ce ele i-au fost luate deunăzi fără să fiu măcar întrebat.

Rămînea Muzeul, dar pentru a-l scoate din urîtele, întunecatele lui tainițe, trebuia să am o putere pe care mai tîrziu nu mai mi-au dat-o împrejurările, îngăduindu-mi astfel și această din urmă prefacere.

Pentru a da o idee de ce moștenisem trebuie să adaug că însăși curtea Universității era un depozit de murdării și că mi-au trebuit repetate intervenții personale pentru a face să se curețe ce rămăsese de la clădire și ce se adăugise prin reaua gospodărie care ne deosebește în orice aproape.

Am ajuns astfel ca o lume care credea că mă batjocorește vorbind peste umăr de „idealist" și de „visător" să recunoască opera îndeplinită de cineva pe care numai sărăcia statornică îl împiedecase de a face și el ceea ce din generație în generație, pe pămîntul lor, în negoțul lor, făcuseră înaintașii de pe urma cărora au rămas clădiri care țin și pînă astăzi și urmele statornice ale unei activități care s-a prelungit de-a lungul vremurilor.

Cu aceasta am ajuns însă departe de acel an 1928, în care era să se petreacă marea schimbare de regim [57], instalîndu-se stăpînirea, bănuitoare și egoistă, a unor oa-

meni fanatici de idei împrumutate şi grăbiţi să le prefacă imediat, cu orice preţ şi cu orice risc, în realităţi româneşti pe care şi le închipuiau solide ca granitul a doua zi după gestul satisfăcut cu care le creaseră.

Încă din anul trecut, generalul Averescu îmi scrisese cîteva rînduri amabile care mă îndemnau la o colaborare, arătînd că, faţă de pretenţiile enorme ale aşa-numitei politici de mase — ca şi cum „masele" în ele însele, neînsufleţite de la sine şi conduse de oameni care n-au destul suflet pentru dînşii chiar, ar putea să însemne ceva în dezvoltarea vieţii acelei unităţi morale care e, mai presus de toate, un popor —, grupările noastre, înţelegătoare, prevăzătoare şi moderatoare, pot încă să aibă un rost şi să aştepte o chemare. Am răspuns cu prietenia firească la această invitaţie, fără îndoială cu totul sinceră, şi în toamnă am avut mai tîrziu şi plăcerea de a primi în casa mea de la Văleni pe general. De atunci legăturile nu fuseseră însă reluate, mai mult din cauza îndelungatei mele lipse şi din vina împrejurărilor. În gîndul meu, şi pentru motive care n-aveau a face cîtuşi de puţin cu preocupaţii personale, neputîndu-mi trece prin gînd că aş putea prezida pe un om mult mai în vrîstă şi care fusese de trei ori preşedinte de Consiliu, nu putea fi vorba de o fuziune, ci numai de o onestă colaborare. L-am revăzut pe şeful Partidului Poporului numai în procesul d-lui Manoilescu [58].

Ceea ce a împiedecat încă de atunci o înţelegere pe care o doreau mulţi dintre prietenii rămaşi în jurul meu erau şi stăruitoarele oferte ale naţional-ţeraniştilor cari, atîta timp cît aveau în faţă puternica şi temuta ameninţare a sumbrului Brătianu, despre care ştiau că nu-i iartă şi nu-i suferă, erau foarte concilianţi. În ajunul chiar al dispariţiei, atît de neaşteptate, a omului care părea încă aşa de voinic, am încercat o înţelegere între toate elementele opoziţiei şi, după prudentul meu obicei, printr-o

scrisoare adresată și generalului și d-lui Maniu. Cel dintîi era gata de o înțelegere ca aceea care, cu doi ani în urmă, adusese victoria la alegerile comunale și căderea regimului liberal. Rezistența șefului ardelean a fost însă absolută : nu se încrede în general. Ne-am oprit la acest răspuns și n-am mai lucrat nici în partea cealaltă, de unde dealtminterea, nu mi-a venit nici o nouă ofertă. Și în această tabără disciplina începea să fie foarte slăbită. În ce privește pe național-țerăniști, era evident că ei nu înțeleg a-și lua nici un angajament, siguri de cel mai important, de singurul hotărîtor dintre regenți, Buzdugan, fostul liberal, care totuși asigura că nu înțelege a se lega de nici un partid, și astfel ei credeau că viitorul le e pe deplin asigurat fără nici un concurs. De numele meu se făcea însă uz la orice ocazie potrivită, și gura păzită a d-lui Maniu însuși a lăsat să se audă la o întrunire din Iași, în ianuarie 1928, un bine primit „trăiască Iorga".

La întoarcere, în ultimele zile din mart, am găsit furtuna care părea că amenință să dărîme și să ia cu dînsa orice. D. Maniu se vedea la 1848, iar liberalii i se arătau ca niște unguri, dușmani din naștere, prigonitori de veacuri, contra cărora era dator să îndrepte o formidabilă artilerie de tunuri de cireși. Oameni cu simțul realităților, ba cîte unul, ca simpaticul avocat Mirto, capabili de ironie, erau siliți să urmeze această arheologie politică, în stare să miște lumea în Ardealul rămas încă naiv și încrezător legat de o ideologie de mult perimată. Guvernul era pus „în afară de lege", orice fiind îngăduit față de uzurpatori. „legiunile" țerănești se vor aduna, cu „tribunii" lor, cari erau altfel, în viața obișnuită, băieți de treabă, și se vor îndrepta spre București, nu cu puterea locală a unui partid ca oricare altul, ci cu însăși „națiunea română" de peste munți, care la București va opune strînsorii de clubiști din Dealul Mitropoliei o adevărată „Adunare Națională", cu președinte, cu birou, cu un regulament dar, din

nenorocire, fără diurnele care la nevoie se puteau lua de dincolo, de la „hoţii de urne".

Era desigur în această acţiune complet demodată, bună de spectacol istoric la Arenele Romane, cu d. Maniu călare în fruntea unor oşti de reconstituire arheologică şi, la unii, un oarecare grad de sinceritate ; trebuie să se recunoască însă de oricine că la cei mai mulţi, poate cu însuşi şeful, era o simplă maşină de demagogie, pentru ţerănimea ardeleană şi pentru cine ar fi dispus să se sperie la Bucureşti. Ca punct final, şi absolut decisiv, al meşteşugitei înscenări era să fie — aceasta se şi spunea prin şoapte lesne-crezătorilor — coborîrea din avion a prinţului Carol, întrebuinţat, ca şi toţi ceilalţi, pentru reuşita loviturii.

Tot instinctul meu de ordine, toată iubirea mea faţă de o ţară care nu trebuie primejduită pentru înguste scopuri de partid şi pentru satisfacerea unor trufii personale, tot simţul meu de critică şi de decenţă în manifestările publice se ridica împotriva acestei periculoase arlechinade. Pe de altă parte, nu înţelegeam ca atitudinea mea să ajute la consolidarea unui regim a cărui stîrpiciune, în lipsa de oameni, în goliciunea de idei, era evidentă.

Lăsînd deci regenţei hotărîrea în ce priveşte o succesiune care nu putea zăbovi şi pe care, recomandînd răbdare naţional-ţerăniştilor, Buzdugan o voia paşnică dar, în acelaşi timp făcîndu-mi datoria, îndeplinită şi la consultarea din noiembrie 1927, de a afirma că nu se poate trece asupra popularităţii, de orice origine şi de orice caracter ar fi, a supuşilor noului Avram Iancu, am făcut, odată cu nezguduitul refuz de a merge şi eu la Alba Iulia, declaraţia că „recunosc partidului său dreptul de a fi valorificat într-un viitor guvern cum va înţelege regenţa". Răspunsul nu cuprindea nici un angajament, şi firește mi le întărea tot mai mult convingerea că o colaborare cu astfel de oameni nu e cu putinţă, rămînînd ca, dacă vreodată împrejurările o vor cere, să încerc metodele mele pentru a da

țerii o guvernare cu totul deosebită ca tendințe și înfăptuiri.

Din fericire, „masele" din Ardeal s-au mulțămit să aplaude pe oratorii extraordinar de încălziți și să ia cu asalt, fără plată, trenuri care duceau acasă, în același timp cînd se striga cu toată convingerea : „la București", și mai aproape nu. Cînd, peste cîteva săptămîni, am mers în Ardeal pentru o manifestare culturală, n-am găsit nici cea mai mică urmă a vijeliei artificiale cu care se încercase prăbușirea revoluționară a regimului. Oamenii își căutau de nevoile lor și lumea nu se tînguia că „Adunarea" din București își închisese zgomotoasele ședințe, pe care nimeni în lumea politică nu căutase a i le împiedeca.

La întoarcerea de la Oslo, pe la sfîrșitul lui August, am regăsit frămîntarea, pe care n-o potolise nici căldurile verii. Se vorbea de o nouă încercare cu d. Știrbei, care era puternic susținut, din locul de unde ambiția de a domina nu putea să se manifeste fățiș. Se încerca și cîștigarea d-lui Maniu, pe care nu-l bănuiau cît e de inexorabil în cultul de sine însuși, pentru această formațiune, absolut imposibilă, și acesta era sensul darurilor făcute de regina văduvă, în numele soțului ei, șefilor ardeleni ai naționalțerănismului. Liberalii făceau imposibilul pentru a împiedeca această zădarnică experiență, deschizîndu-mi și mie perspective de moștenire, la care împrejurările, atît de nouă, îmi permiteau, desigur să mă gîndesc. Alții din clanul lor erau pentru un guvern Maniu, dar cu miniștri străini cari să garanteze pentru colegii lor și să-i supravegheze de aproape.

Atunci generalul Averescu mi-a propus formal o înțelegere : fiecare din noi, dacă fuziunea, de care-mi vorbise din nou, nu se poate face, se va prezenta regenței în cazul crizei de guvern, arătînd că, dacă ar fi chemat să formeze Ministerul, e sigur de concursul moral al celuilalt, chiar dacă n-ar fi să fie o colaborare pe banca ministerială.

E sigur că, în regență, măcar patriarhul, care-și păstra însă legăturile ardelene, și prințul Nicolae doreau acel Minister național pe care pînă în ultimul timp al vieții sale îl sperase regele Ferdinand. Dar hotărîrea zăbovea, și guvernul, căruia i s-a îngăduit prezidarea serbărilor comemorative de la Constanța, care au dat, ca și cele de la Chișinău, cu cîtva timp înainte, dovada bunei pregătiri a armatei și au provocat un moment de solidarizare națională, credea să o mai poată duce o bucată de vreme. Dar peste cîteva zile i se comunica într-o formă aproape brutală necesitatea de a se încheia o agonie prea lungă după ce prin Ion Brătianu dispăruse însuși principiul lui de viață.

În momentul chiar cînd, despărțindu-mă de la masa pe care mi-o oferiseră, mie și alor mei, ca unor colaboratori de mîine, prietenii generalului Averescu, pentru a pecetlui astfel public legătura, mergeam la Mitropolie, unde erau adunați pentru consultații mebrii regenței, am întîlnit pe unul din nepoții cu numele de Boilă ai d-lui Maniu care venea să-mi ofere ce vreau, ca locuri în Parlament și pe banca ministerială, dacă aș fi în stare să-mi calc cuvîntul și să-i recomand pe dînșii. Își poate închipui oricine care a fost răspunsul meu.

Aduceam cu mine un memoriu scris, care trebuie să fie și în hîrtiile mele și în arhiva regenței, dar pe care neregăsindu-l, nu l-am publicat niciodată ; după cît îmi aduc aminte, erau prevederi în ce privește guvernarea național-țerăniștilor, cari nu formează măcar un partid în adevăratul înțeles al cuvîntului, ceea ce s-a adeverit. Prințul Nicolae era indignat de rezistența d-lui Maniu la orice propunere care n-ar cuprinde dominația lui absolută fără nici o condiție și fără nici o rezervă, ca un biruitor care nu e dispus să discute și să facă tranzacție cu nimeni.

Cum regența era totuși de părere că singurul regim care se impune, mai ales în vederea greutăților împrumutului de stabilizare, necontenit amînat din cauza preten-

țiilor draconice ale bancherilor, era unul de mai multe partide, s-a recurs la d. Titulescu, sosit anume la București din petrecerea sa în străinătate, ca ministru la Londra, după ce fusese, despărțit de Take Ionescu, colaboratorul generalului Averescu. Omul sigur de marea misiune care-l așteaptă în viața poporului său și încredințat că oricine are datoria de a-l ajuta întru aceasta ca un șef impus de geniul său diplomatic și politic, pe cînd acest răsfățat n-a fost niciodată dincolo de margenile unui avocat de talent, s-a dus la fiecare ca să-i ceară o adeziune absolută, și firește unul i-a pretins una, altul alta. Cu mine, de o amabilitate forțată, s-a înțeles ușor : n-am de ce să-l ajut, n-am de ce să-l combat.

Rămînea deci inevitabilul : d. Maniu — nu naționaliștii țerăniști ca atare, ci d. Maniu, pentru care această grupare artificială nu era decît un instrument, dar unul de care n-a știut să se servească la guvern istețul uneltitor de opoziție. În jurul său a strîns cît mai multă lume, pînă la douăzeci și unu de miniștri — iar eu apucasem abia șapte cîrmuitori — numai pentru a potoli poftele și a măguli vanitățile, dar intenția era aceea a unei tăcute și ascunse dictaturi iacobine, umbra lui Robespierre, de care, dealtfel, desigur nu auzise niciodată omul care nu cetește nimic, așezîndu-se lîngă atotputernicia lui. Urletele străzii, cu tot felul de rîndași cari socoteau că a sosit ziua lor, salutau această înscăunare domnească, și spectacolul acesta, unit cu formidabila îmbulzire de la clubul din Calea Victoriei, de la Ministerul de Interne, era de-a dreptul neliniștitor. Oricum, Capitala României nu mai văzuse niciodată un asemenea dezmăț demagogic.

În ce mă privește, rămîneam, după neizbînda, care nu lovea în speranțe pe care avusesem grija, cunoscînd oamenii, să nu mi le fac, cu și mai puțin decît înainte. O parte din prietenii mei, „indignați" — pînă la necuviința în propria mea casă, ipocrizia, îndelung ferită, a d-lui Toni, vă-

dindu-se astfel cinic și violent, în drumul spre învingătorii care l-au lăsat „independent" —, s-au îndreptat aiurea fără să fi ajuns nicăieri la onorabila situație pe care, chiar cu merite foarte modeste, o avuseră la mine. Cu greu mi-am putut recăpăta locul în Cameră, luptînd cu urgia unei demagogii nebun dezlănțuite, cu grija de a se ascunde orice amestec oficial. Decît la mulți dintre ai mei, am găsit însă omenie la membri ai noii Adunări cari nu puteau să uite fiecare prietenia sinceră de care se împărtășiseră atîta vreme de la mine și partea pe care o avusem în elaborarea părții cuminți a crezului lor, ca și în lupta grea, care nu-mi folosise la nimic, dar contribuise așa de mult la ridicarea lor.

Astfel am plecat odată cu începutul anului 1929 la Paris, unde am început la Sorbona seria de conferințe despre Armenia Mică. Am întîmpinat acolo calda recunoștință a coloniei armenești, care a mers pînă acolo încît au preferat odată ascultarea mea sărbătoririi patriarhului armean unit care sosise tocmai atunci : pe lîngă calitățile înnăscute ale acestei energice rase era în aceasta și tot ceea ce o lungă și grea suferință produce, întreține și dezvoltă în sufletul omenesc, pe cînd la noi o soartă de o bucată de vreme favorabilă peste orice greșeli, fie și cele mai mari, crease o stare de spirit în care orice e frumos și bun e menit să se înăcce, permițînd cele mai zgomotoase victorii instinctele celor mai rele.

În bănci se găseau români cari mă vorbeau de rău ca unul care pompez mijloacele de călătorie și de la casa Blank și de la liberali și de la noul ministru de Instrucție, profesorul Costăchescu de la Iași, cu care n-avusesem nimic în viață, dar în care voi recunoaște tot mai mult un excelent gospodar, un adversar loial în politică și un moldovean de pe vremea mea, plin de înțelegere și de simțire.

M-am întors răpede acasă, în toiul iernii, unde, dacă n-ar fi fost nervozitatea d-lui Duca, gata să provoace o neplăcută scenă cu mine, şi mai ales dîrzenia provocatoare a d-lui Madgearu, care pornise cu prefacerea totală a statului român după ideile şi iluziile sale personale, aş fi putut găsi, dacă nu o adevărată muncă roditoare, măcar liniştea impusă tuturora de cumplita oboseală a atîtor frămîntări, violente pînă la paroxism.

Locul meu nu mai era împreună cu asociaţii din alegeri, prieteni ai generalului Averescu. Dacă unii din ei erau dispuşi să-mi primească sfaturile, pasiunea d-lui Goga pentru ieşirea la iveală a împiedecat orice acţiune concordantă. Generalului i s-a prezentat o glumă a mea din cuvîntarea la Adresă, cu privire la nesiguranţa, verificată şi la aderenţii săi tipăriţi în regulă, a înscrierilor în orice partid, ca o răutate voită şi ca o jignire peste care nu se poate trece. Era departe acuma ziua banchetului, cînd d. Anibal Teodorescu, coleg de universitate, mă asigura că tot partidul îmi stă la dispoziţie ; ba era să vie chiar vremea cînd acest vorbitor obişnuit, de o deosebită distincţie şi eleganţă, va osîndi în Cameră lipsa de „moralitate" de care dădusem dovadă acceptînd să servesc monarhia printr-o trecătoare preşedinţie de Consiliu... Nu va trece mult, şi generalul va găsi expresiile cele mai neobişnuit de insultătoare pentru a califica atitudinea mea politică. Eu însă n-aveam nimic să-mi reproşez nici faţă de alţii, nici faţă de conştiinţa mea.

Nu era deocamdată mult de lucru în acest parlament, al cărui rol reformator fusese anunţat cu atîta emfază. O oboseală vădită cuprinsese pe toată lumea, şi în afară de incinta Adunărilor. Numai astfel se poate explica interesul cu care, cîtva timp, s-a urmărit apriga luptă a doctorului Lupu în chestia datei serbării Paştelor, schimbată cu o imprudentă grabă, care era menită să aibă pînă azi urmările triste ale unei adevărate schisme, de un Sfînt Sinod complet dominat de ardeleni. Dealtfel grija împru-

mutului preocupa pe toţi, şi serbarea pentru Unirea Ardealului, care a fost încredinţată d-lui Sever Bocu, personaj cu exuberanţe tartarinesce, dar excelent român şi la nevoie om de ispravă, servea ca un derivativ de la atîta nepăsare, ca un stimulent faţă de începutul unei adevărate paralizii progresive şi, pentru ardelenii biruitori, pentru „masele" de la vechea Alba Iulia, ea era, în Alba Iulia cea nouă, a răsplătirilor, o încurajare şi o mare satisfacţie morală. Nu o dată în mulţimea lăsată fără călăuzire am fost salutat de glasurile acelora cari-şi mai aminteau de mîngîierea ce avuseră de la mine în anii cînd le străbăteam mizeria fără orizont. Peste cîteva luni vom avea la Cluj un congres al Ligii, destul de bine primit.

În primăvară, un drum la Veneţia, unde se aduna comitetul de istorie, m-a refăcut de impresia pe care o dădea o viaţă politică de o trăgănare aşa de deziluzionantă pentru aceia care, în deosebire de mine, aşteptaseră de la schimbarea de regim minunile ce nu pot veni decît la creşterea de vitalitate a naţiei însăşi printr-un nou principiu moral de acţiune. Voi reveni în vară cu ascultătorii cursurilor mele şi cu fetele de la Şcoala de misionare. Prezentarea cîntecelor noastre, a dansurilor înaintea unui public numeros, la Colegiul armenesc, frumoasă veche clădire centrală, a fost primită cu un interes real, şi am avut plăcerea de a putea face pe ai mei, cu preoţii care mă întovărăşeau, şi cu episcopul de Constanţa, găsit întîmplător acolo, să participe activ la serviciul divin din Biserica grecească [59], împărtăşită odinioară de darurile familiei lui Petru-vodă Şchiopul, ginerele acestuia fiind îngropat în cimitirul din umbra marii şi frumoasei clădiri. În toamnă voi avea prilejul să văd acea ţară de muncă şi credinţă naţională care e Catalonia, unde Expoziţia, cu tendinţă spaniolă, deci boicotată de naţionaliştii locali, aduna o lume imensă din toate colţurile regatului, dar unde mă chema un congres internaţional de istoria Spaniei, care a fost vizitat

însă, pe lîngă spanioli, cu deosebire din cler, de mai mulți germani, ca Finke, ocupați de acest domeniu istoric. Condus de amicul meu Puig i Cadafalch, am avut prilejul de a vedea, pînă la Taragona, toată coasta, putînd prețui colecții de artă ca acelea din Muzeul de la Vix.

În acest an am publicat în limba franceză conferințele mele de la Sinaia, în care am căutat să arăt cum arta ca și literatura nu sînt, pentru fiecare epocă, decît manifestarea aceluiași spirit național. Cărticica, bine ilustrată după obiectele din Muzeul de la București, a plăcut; s-au dat, fără ca eu să fi stăruit pentru aceasta, o frumoasă ediție italiană, cu aceleași clișee ale noastre, și una olandeză, în tot așa de bune condiții. Am tipărit și cursul meu la Sorbona despre *Caraterul comun al instituțiilor din Sud-Estul Europei,* căutînd să arăt că, supt civilizațiile de aparență națională, acest caracter fiind tot mai mult exagerat de naționalismele contemporane, sînt de fapt tot transmisiunile unui vechi, foarte vechi fond, care e, în tot sud-estul Europei și în multe părți vecine chiar cel trac și ilir. Asămănarea, care bate la ochi, mi-a îngăduit să dovedesc care e marea valoare, pînă astăzi trecută cu vederea în cercetările străinilor asupra acestui domeniu, a miilor de documente pe care, datorită păstrării neatinse a vieții noastre de stat, sîntem singurii care le avem : lucrarea n-a trecut neobservată.

La „Amicii Universității" putusem prezenta, cu proiecțiuni, „Cetățile apusene" de la noi, creațiuni ale genovezilor la Cetatea Albă, fundații ale Hunyadeștilor în Ardeal și Banat, influențe mai tîrzii venind din apusul francez. Un alt curs parizian a fost acela care a reluat examinarea maniheismului bogomilic și a credințelor religioase românești, de un caracter adesea atît de arhaic și de expresiv, pentru a le înfățișa în dezvoltarea lor, formînd astfel *Creațiunea religioasă în Sud-Estul european.*

În legătură cu preocupările de desăvîrșire a reformei agrare am dat cărticica, retipărită apoi la Congresul in-

ternațional de agricultură, *Evoluția chestiei rurale în România* : era prezentarea în limba franceză a unei analize din ultimele volume ale *Studiilor și documentelor*, demult părăsite, pentru *Revista istorică*, și întîmpinasem atunci critica răuvoitoare și neloială a bătrînului dilet-ant Radu Rosetti, om de o mare inteligență și chiar de talent literar, pe care l-au împiedecat să prindă mai mult loc în știință și în viața publică un aspru spirit de castă și, în timpul războiului, o urîtă atitudine.

Reluasem apoi *Istoria armatei românești*, tipărită în 1910 și 1919, și continuam reeditarea *Istoriei literaturii românești*. Făceam să apară în colecția „Cuvîntul" rezumatul conferințelor din vară și astfel, în 1929, am dat *Problemele de istorie universală*, trecute, după obicei. ca și cum n-ar fi fost, deși erau înăuntru puncte de vedere ce ar fi meritat să fie discutate : cam pe atunci am rămas uimit cînd am văzut că profesorul Cîndea de la Cernăuți. spirit limpede, înzestrat cu vaste cunoștințe. a descoperit după vreo douăzeci de ani cercetările mele despre Austria și spiritul german, care datau din pribegia de la Iași și s-a interesat apoi și de lecțiile mele de istorie contemporană ținute la Academia de Comerț și date la lumină în două mici volume ; nu-mi venea să-mi cred ochilor : o carte a mea care întîmpină nu injuriile tuturor nepricepuților săltați din călcîiele firești lor obrăznicii, ci atenția unui om deștept și care știe. Se mai întîmplă astfel de minuni în România, dar foarte rar !

Consider ca un lucru care póate să fie menționat și ediția, nu tocmai ușoară, a unui tratat al lui Nicolae Milescu, polihistorul moldovean, așa de neașteptat, din secolul al XVII-lea, tratat care în titlu arată că țintește pe musulmani, dar e un atac furios, și pe alocurea naiv. contra bisericii catolice. Manuscriptul fusese găsit de mine la Episcopia din Roman cu vreo douăzeci de ani în urmă. De atîtea ori întrebasem despre dînsul pe stă-

pînitorii eparhiei, unii dintre dînșii culți: răspunsul invariabil era că n-a existat niciodată; după atîta vreme, cercetînd pe episcopul Lucian, am găsit cartea exact la locul unde o lăsasem după o răpede foiletare. Curioasa polemică n-a trezit interes decît la asumpționiștii din Constantinopol, din punctul de vedere confesional.

În sfîrșit, în legătură cu serbările ardelene, care au făcut să se cheltuiască mulți bani, creîndu-se și acel Ordin al lui Mihai Viteazul pus apoi pe atîtea inimi care numai pentru unitatea națională n-au bătut — dar ce nu se preface la noi, în afară de orice considerație a meritului, într-un mijloc de răsplătire a serviciilor de partid! — am putut da colecția bogată a *Portretelor Domnilor români,* foarte prețuită în străinătate, unde revelația acestei păstrări mîndre a splendorilor Bizanțului era neașteptată; și această publicație făcea parte în intențiile mele din seria care trebuia să arăte în străinătatea total neinformată despre noi cît de onorabil e locul pe care, strîmtorați peste măsură cum am fost, l-am putut juca totuși ca prin minune în mersul general al civilizației umane. Tot cu acest prilej am tipărit și o sinteză nouă, total neobservată, a trecutului ardelenilor, în *Faptă și suferință în Ardeal.*

Din notele culese în cursul drumurilor mele am dat, adăugînd stenogramele conferințelor făcute la București despre acest subiect, volumul consacrat Norvegiei și Suediei *(Țeri scandinave : Suedia și Norvegia),* precum și, despre țărmul catalan, cărticica *O mică țară latină, Catalonia și expoziția din 1929 :* exemplarele destinate amicilor mei din Barcelona, cari au tipărit conferința mea ținută la dînșii despre sensul Bizanțului, nu le-au ajuns niciodată, așa de mult urmărea guvernul spaniol de atunci tot ce putea să contribuie la întărirea sentimentelor de separatism, pe care dealtminterea ei le afișau la orice ocazie. Voi face cu privire la dînșii — între care acel

mare erudit Rubio i Llúch pe care l-am găsit acasă la dînsul cu vederile aproape pierdute, dar trecînd şi mai departe la studiul întipăririi catalane asupra răsăritului bizantin şi clasîndu-şi metodic vasta corespondenţă —, cercetări asupra cronicarului aşa de pitoresc al bătăioasei lor cruciate Ramon Muntaner şi asupra romanului istoric, în limba lor, al lui Iacub-celebi.

Piesele mele istorice erau din ce în ce mai bine primite la Teatrul Naţional [60], în ciuda cui îşi temea propria fabricaţie de eroi sunînd a gol şi de fraze trîmbiţate în deşert, ofensă pentru trecutul astfel înfăţişat şi caricatură a adevăratului teatru, care, orice domeniu ar atinge, trebuie să cuprindă, nu numai mişcare şi spectacol, care nu trebuie exagerate, căci se cade în spectacol de bîlci şi în cinematograf ci, ca şi literatura, idee şi simţire, deopotrivă de adevărate. Contrar tradiţiilor de rodomondată frazeologică şi de atitudine romantică, am înfăţişat, în *Fratele păgîn,* tragedia unuia din fraţii lui Radu-vodă Mihnea din legătura de harem pe vremea turcirii tatălui. Nimic din formulă nu se întîlneşte în desfăşurarea simplă a dramei. Ea s-a tradus în italieneşte, ca şi una din piesele în proză care trecuseră pe la Teatrul Popular, *Fatalitate învinsă,* în care atacam problema moştenirii de violenţă pe care numai farmecul suveran al femeii o poate birui, piesă care, tradusă în ungureşte, a fost reprezentată de două ori peste munţi înaintea unui public foarte simţitor pentru conflictele pasionale, şi o a doua, *Fiul cel pierdut,* în care puneam faţă în faţă printr-un vechi zugrav credincios şi prin fiul său, mutat şi în Apus, dar ajungînd la capătul pocăinţelor să ducă mai departe opera tatălui său, chestiunea conflictului între generaţiile care se urmează şi totuşi, chiar contra voinţei lor, se şi continuă. *Frumoasa fără trup,* dramatizarea unui subiect de poveste cunoscut şi de Eminescu, n-a fost reprezentată decît mai tîrziu. [...]

Viaţa politică mă reţinea tot mai puţin, cu toată lupta furioasă dată în vară în jurul unei reforme administrative, creată şi apoi repudiată de cugetătorul tăinuit şi ocult al naţional-ţerăniştilor, care ducea supt noul regim furia neglijării sale, creatorul de doctrină atît de despreţuitor faţă de cellalt candidat la această funcţiune inspiratoare, d. Madgearu, otrăvitul revoluţionar răspins de cîtă conştiinţă publică mai există la noi, Constantin Stere ; mi-am arătat vechea credinţă despre necesitatea celulei organice şi istorice în legătură cu acest proiect care, pe lîngă o restaurare a satului, incapabilă de a reuşi, în atmosfera politicianismului conrupător, cuprindea multe măsuri imposibile şi unele absurde, ca dublarea prefecţilor, meniţi să se ciocnească în capete.[61] Aprobarea aceasta din parte-mi, a principiului unei vieţi administrative pornind de la sat — dar de la satul real, întreg, solidar, cum a fost pe vremuri, iar nu de la singurul club de sat — a stîrnit mirare la membrii unei opoziţii care nu admitea conlucrarea nici atunci cînd guvernul, oricare ar fi el, încearcă a realiza idei la care ţii, şi de multă vreme. Se spera, din cauza împotrivirii regenţei la o prefacere aşa de revoluţionară, care înlocuia principiul de autoritate prin acela electiv, într-o răsturnare a naţional-ţerăniştilor, şi se pare că n-a lipsit mult pentru ca aceasta să se şi întîmple.

În acest moment de ameninţătoare, criză ca şi în toate celelalte, şeful guvernului, totdeauna foarte vizibil, era complet inoperant, taumaturgul dovedindu-se nedestoinic de a face una singură din minunile cu a căror revărsare se lăudase aşa de mult ; înfăşurat într-un prestigiu de jachetă şi de guler, impozanta fantoşă, instalată în palatul, închiriat, al Cantacuzinilor * singurul care, după refuzarea mai modestei case Creţulescu, i se

* E vorba de palatul familiei Cantacuzino din Calea Victoriei, unde o vreme a funcţionat Preşedinţia Consiliului de Miniştri. Actualmente, în acest palat se află Muzeul George Enescu. (N. ed.).

părea că-i poate da cadrul cuvenit unei vane exhibiții cotidiene, el figura, „prezida", făgăduia și se admira pe sine însuși, haosul continuînd cu miniștri, între care lipsea nu numai orice simț de colaborare, dar orice prietenie, mai mult chiar : orice politeță.

O știam, cu toate amabilitățile personale, care-mi ascundeau cu îngrijire informația asupra situației actuale, asupra intențiilor ce se urmăreau ; o va ști toată lumea atunci cînd neprevăzuta moarte a lui Buzdugan, ceea ce însemna de fapt desființarea regenței, a pus în față, cu dorința de a domina a reginei Maria, ajutată de fiul ei, grava întrebare a completării surogatului de regalitate.

D. Maniu, îmbătat de iluzia că pînă ce regența nu va fi în trei, ea nu ființează și deci regele e d-sa, se zbuciuma în aparență ca să găsească a treia persoană din Treime, care trebuia să fie ceea ce n-a băgat de samă, însuși Sfîntul Duh, Tatăl fiind firește părintele patriarh, iar tînărul prinț Nicolae Fiul. După un zbucium compromițător pentru autoritatea supremă s-a ajuns, prin surprindere față de neinițiați și spre marea indignare a cercului de la Cotroceni, unde marele sfătuitor ajunsese a fi însuși Stere, la persoana bunului, blîndului și corectului magistrat Constantin Sărățeanu, pe care această demnitate necerută părea a-l strivit și fizicește. Din acel moment, la elementele țerăniste, care credeau că, în tovărășia așa de puțin închegată, „frații" ardeleni își fac un loc prea larg, a început — pretinzîndu-se deocamdată înlăturarea d-lui Mihai Popovici, cumnatul noului regent —, o luptă de fiecare moment, în fruntea căreia se afla delicata ființă a d-lui Iunian, avocatul gorjean în fața căruia trecea fantoma solidă a lui Tudor Vladimirescu și care, nereușind în Bucureștii d-lui Maniu, a știut găsi drumul la Parisul unde prințul Carol, deși greu lovit prin divorțul impus de liberali, cu toate silințele mele de a-l împiedeca, principesei Elena — dar sînt sentimente omenești care nu pot fi forțate —, arăta tot mai mult dorința de a

reveni, unii din prietenii săi cei mai indiscreți comițînd chiar greșeala de a încerca o candidatură, total nepregătită și deci compromițătoare, la locul rămas liber în regență, și astfel între mamă și fiu a izbucnit din nou unul din acele conflicte care numai prielnice dinastiilor, chiar celor mai vechi decît a noastră, nu pot să fie.

Astfel lăsam țara — căreia îi vorbisem de posibilitatea unei forme de alcătuire mai corespunzătoare cu imperioasele nevoi ale momentului, înlocuind vaga reprezentare individuală a ambițiilor de club cu o adunare de exponenți ai muncii naționale în deosebitele ramuri, ca în Italia — pentru a-mi face obișnuitul curs la Paris. Am vorbit acolo despre interesanta formațiune romantică, de autonomie orășănească, a Ragusei, auditorii mei, dîrji unii în fața celorlalți și cîntărindu-mi fiecare cuvînt, fiind de o parte italienii, de alta iugoslavii, cu fratele marelui poet ragușan Voinovici în frunte și, alături, în legătură cu istoria noastră, am înfățișat pe călătorii orientali, deci și români, în Franța.

Dar acuma lipsa mea trebuie să fie mai lungă și călătoria să mă ducă foarte departe. Invitat de românii din America, nu fără o legătură și cu Oficiul american pentru profesorii străini, m-am îmbarcat, la mijlocul lui ianuar 1930,[62] pe frumosul vas italian *Roma*, care, încunjurînd pe la Gibraltar sudul european, se îndrepta, pentru un drum de nu mai puțin de unsprezece zile, spre New York.

Despre Statele Unite, unde-și găsiseră de lucru atîția harnici țerani ai noștri din Ardeal, uneori și din Bucovina, deși bucovinenii se îndreptau de obicei spre vastele pămînturi fără stăpîn ale Canadei, pe lîngă epave din orașele vechii Românii, n-aveam decît ideile vagi și în mare parte false ale europenilor. Cald primit de la coborîrea din vas de vechiul amic politic d. Davilla, acum

ministru al României acolo, de români și cetățeni români, evrei care păstrau cultul țerii lor cele vechi și nu se săturau să întrebe de dînsa, dorind în fundul inimii să se îngroape lîngă oasele înaintașilor, am avut de la început, supt grija de fiecare clipă a d-lui Nicolae Benchea, devenit *managerul* meu, toate posibilitățile de a vedea în toate locurile, în toate domeniile și la toate îndeletnicirile, cum n-o pot face obișnuiții călători literari, această imensă și admirabilă societate care înfățișează de fapt, cu o cutezătoare încredere, *un alt fel de a trăi, de a gîndi, și de a simți chiar, lucrînd la crearea unei rase nouă*.

În curs de aproape două luni, biruind orice oboseală pentru a vedea cît mai răpede, cît mai mult, am străbătut o foarte largă parte a Americii de Nord, călăuzit tot de d. Benchea și, mai tîrziu, de secretarul de legație Boncescu, care avea cele mai multe și mai bune legături în multe cercuri. De la New York, unde am stat mai multă vreme fără să am iluzia că o întreagă lume, așa de variată și totuși mișcată de un singur resort: cîștigul prin muncă, prin cea mai reală și mai încordată muncă, se rezumă în uriașa cetate de „zgîrie-nori" înfipți în stînca tare, dar îngustă de la Manhattan, și unde m-am întors pe urmă, am stat, găzduit de d. Davilla, în Washingtonul plin de negri și deci fără drepturi politice, un fel de Hagă nobilă și tradițională a unei țeri care-și are adevăratele centre aiurea; am cercetat uriașa improvizație de la Chicago, pe malul lacurilor prinse de ger în încrețita mișcare a undelor trezite de vînt, i-am cercetat suburbiile locuite de muncitorii români și am beneficiat de pompoasa ospitalitate a cetățenilor, cu muzici, defilări, procesiune la primărie, încredințarea cheii minuscule a orașului, cu banchetul plin de solemnitate, de spontaneitate, și din partea autorităților, și de multă demagogie față de numeroasa colonie românească, purtîndu-mă de la Indiana Harbour, la Gairy și aiurea, așezări de lemn

și de piatră, răsărite în jurul vieții industriale subit țîșnite ; am putut vedea apoi ce au fost în stare să facă în corectul și liniștitul Cleveland cei cîțiva intelectuali români din mijlocul acestei harnice muncitorimi, și în jur am atins localitățile unde ai noștri s-au strîns mai mult : Youngstown, puternic și posomorît, Campbell, NewCastle, Warren, unde am văzut minunile realizate din profitul oțelăriilor, care mănîncă vlaga alor noștri, puși la cea mai grea muncă, am trecut la Pittsburgh, și m-am abătut la noul Canton.

Dar curiozitatea mea nu s-a oprit aici. Peste cîteva zile eram la Detroit, în marginea lacurilor de către Canada, unde am aruncat o privire, cunoscînd o lume cu totul alta, de liniștită provincie engleză, învrîstată aici cu atîta francezism. Tocmai în sud-vestul Statelor Unite, prin regiunea unde rîul „colorat" se strecoară printre pereții colosali ai „canioanelor" *, pe malurile Pacificului, care se pare în adevăr un sfîrșit de lume, am intrat în domeniul unor amintiri spaniole care nu se pot dezrădăcina stăpînind pînă azi, în ciuda *skyscraper*-urilor care răsar și acolo și a dispariției limbii originare, toată arhitectura, în mare parte gospodăria de cîmp, destul din viața socială și din caracterul oamenilor, la care se adaugă necontenit imigrația mexicană. De la San Francisco la „orașul îngerilor", Los Angeles, prin Claremont, am ajuns, pe la San Diego, la hotarul Mexicului, pe care l-am trecut, cufundîndu-mă deodată într-un mediu cu totul deosebit, cu dubla moștenire umană a indienilor și a colonizatorilor spanioli, cu neliniștea politică și încetineala la lucru, dar cu iubirea priveliștilor strălucitoare, a hainelor luxoase, a cîntecelor și dansurilor.

La întoarcere, trecînd pe lîngă imensele mori de la Kansas City și prin Chicago, m-am găsit pe cîmpul de

* Marele Canion, numele străinătorilor din Munții Colorado, Arizona. (N. ed.)

bătălie dintre Nord și Sud, pentru libertatea umană potrivit Evangheliei, la Gettysburg, plin de monumentele împăciuitoare ale celor două tabere care au sîngerat. Și am călcat iarăși pe terenul din care a crescut la sfîrșitul secolului al XVIII-lea independența, la vechi cuiburi de ideologie și credință peste care a trecut zborul demonilor materialismului contemporan : Baltimore, Philadelphia, cu numele grecesc așa de sentimental, Boston, cu amintiri de învățătură protestantă atît de riguroasă odinioară și de cerc închis al intelectualilor, mai mult teologi.

Declarasem, de la început, unuia din jurnaliștii, așa de numeroși, bărbați, femei, fetițe tinere, studente, eleve de liceu, cari apar, întovărășiți adesea de fotograf, fără a cărui vizită un străin apare dezonorat, deci unuia din acești reporteri cari-și iau manuscrisul și încearcă să-l vîndă unui ziar pentru a-și cîștiga astfel pînea, că n-am venit să mă sperii de clădirile cu pînă la șaizeci de rînduri ridicate cu cîteva mașini, din fier încheiat, și ciment de umplutură, în vreo șaizeci de zile, clădiri care se văd numai pînă la un anume punct, și strada mărginită de ele fiind prea îngustă pentru a le contempla avîntul către cer, nici fabricile care mănîncă atîta pădure, atîtea măruntaie ale pămîntului, atîta viață de om, punînd la muncă puterile apelor iuți, ci oamenii lor ; de aici s-a răspîndit de la o gazetă la alta că vine omul ciudat care nu vrea să vadă mașinile, ci să cunoască suflete omenești.

Și, de fapt, mașinile nu le-am văzut, afară numai de fabrica în care am fost poftit cu insistență de un inteligent și nervos evreu de la noi, care primea în creațiunea sa, făcută din nimic, trunchiul voinic furat codrilor depărtați și depunea la cellalt capăt tot felul de practice mobile pentru copii, specialitatea lui, aproape unică, ajungînd astfel în contact cu muncitori de toate aspectele și de toate proveniențele : de la cehoslovacul blond cu înfățișarea de muzicant visător la negrul imbecilizat de o

muncă veşnic aceeaşi, de un gest infinit repetat, şi la negroaicele vioaie ca nişte maimuţe şi nerușinate ca şi dînsele, trăgînd continuu cu ochii la orice bărbat intra, şi la coreligionarii patronului, care împachetau obiectele ori le treceau sama în registre.

Încolo, numai acei oameni, al căror suflet căutam să-l gîcesc. În primul rînd, ai noştri, aşa de bucuroşi să vadă pe unul de la ei de acasă, mai ales că nu le spunea, ca un aprig politician de la noi, că în ţară el se bate de la egal la egal cu regele Ferdinand („ascultă, rege“ etc.) şi nu le arăta dorinţa de a fi ajutat din banii lor, aşa de greu cîştigaţi. Împovăraţi în general de ocupaţiile care „rup oasele“ şi despărţiţi mai tot timpul de societatea femeilor, rămase cu copiii în acele înjghebări de lemn vechi, lipsiţi de cetire şi prea adeseori de conducere, cu o preoţime, mai ales ortodoxă, prea de multe ori improvizată, din oricine, cu diplome de la vlădici ruşi făcînd comerţ din aceasta, ei erau ctitori de biserici, adesea largi, frumoase, bine împodobite, pe care le-ar fi lăsat bucuroşi odraslelor desnaţionalizate însă pe încetul, de o şcoală dibace, şi pierduţi în masa americană, de multe izvoare ; întemeietori de societăţi prospere, unii dintre ei erau proprietari mîndri de case cu lux mai mult decît cu gust mobilate, negustoraşi cu clientelă, antreprenori îndrăzneţi, avocaţi, oameni de afaceri ; se adunau, în costume scumpe, rareori şi în acele de acasă, la banchete unde se consumă conservata carne vînătă şi alte dezgustătoare feluri, singurele lucruri în adevăr de mîncat în America pripită fiind fructele în compot şi admirabilul lapte în vase pecetluite dar, prin locuri mai sărace ni se prezintau la mese improvizate bunele sarmale ardeleneşti, gătite de gospodine care nu-şi uitaseră de vechile lor îndeletniciri. La conferinţele pe care mă trudeam să le fac cît de înţeles, stăteam ca la biserică unde serviciul, chiar incompetent, era făcut cu atîta grijă şi respect, unindu-se corul glasurilor dureroase, în care vibra un dor

mergînd pînă la Dumnezeu și, pe cînd fălcile mestecau odioasa gumă care a asigurat descoperitorului și fabricantului acestui mijloc de tîmpenie o adevărată suveranitate de insulă pe coastele singuratice ale Pacificului, unii ochi jucau în lacrimi. Prin casele lor erai întîmpinat ca un sol al Cerului și ți se arătau cu mîndrie ceva cărți românești, pe lîngă cele engleze din care se făcea învățătura, fatal transformatoare, a băieților meniți să ia alte drumuri, a fetelor pe care, de fragede încă, le ispitea prietenia cu cîte un străin. Nemulțămire, cîrtire față de țară, lăudăroșie pentru noua situație, care atîrna de un joc de bursă, de o închidere de fabrică, întîlneai numai la sufletele pierdute din vechea Românie, între care, trebuie s-o spun, n-am găsit un singur om simpatic. Unii se dădeau drept prinți și conți Popescu și cîștigau soții bogate, care-i părăseau îndată ce ajungeau a-i cunoaște. Pînă în California am găsit însă bătrîni din România neliberă, cu copiii lor, al căror vis era corabia de îmbarcare.

Evreii mi-au fost o surprindere. Informațiile de „pogromuri" de la noi, care li se serveau mai în fiecare săptămînă, nu ajungeau să-i facă a uita tîrgușorul moldovean, dughenița părinților, pietrele drepte care înnegreau în cimitirul lor. Bogați și săraci, ei pomeneau țara, se informau de dînsa, o apărau față de ceilalți americani, și unii aveau situații universitare care le dădeau autoritatea trebuitoare pentru aceasta. Se apropiau de românii de sînge, îi ajutau cu bani, în condiții pe care nu le-ar fi găsit aiurea, și aceștia nu le arătau prin nimic un dispreț care n-ar fi fost meritat. Foștii soldați luau poziție înaintea drapelului și la sunetele unui imn care avea răsunet în sufletele lor.

Nu lipseau prieteni, de diferite nații, cari fuseseră la noi: consulul Morris, fost ministru american, pe vremea războiului în Suedia, d. Wopicka, pe aceeași vreme ministru la București, care apărase cu atîta energie populația românească supusă capriciilor brutale și

lacome ale ocupanților, d. Andrews, fostul secretar al Legației americane la Iași, [...] acum profesor universitar într-un mare centru, d. și d-na Craigie, în al căror popas plin de cărți ne aminteam de întîlnirea de la Vălenii-de-Munte ; ba pînă și învățatul și inteligentul fost reprezentant al Bulgariei la București, d. Radev, care reprezintă acuma țara sa la Washington, preocupat și aici de lucrări istorice și arătînd față de România alte sentimente decît acelea pe care ne obișnuiserăm a i le presupune.

Cu negustori și financiari n-am avut a face, neatribuindu-mi nici un rol în frămîntările de afaceri ale lumii ; ce am știut, mi-a fost comunicat de experiență și pătrunderea d-lui Boncescu. Dar la o conferință făcută în chiar salonul legației noastre și la recepțiile date cu prestigiu de d. Davila, la unele prînzuri oferite mie de americani am putut cunoaște o societate bogată, uneori fabulos de bogată, în care bărbatul muncea pînă la completa istovire și agonia de sanatoriu, pe cînd idolul feminin nu știa îndestul cum să-și piardă o vreme al cărei prisos putea să ducă și la frecventele alunecări, pe care cu o publicitate nereușită, întovărășită de ilustrații, le popularizau îndată ziarele, care-și aveau informatori invizibili. Toaletele pariziene se înfrățeau cu neprețuite giuvaere, împodobind figuri adeseori uimitor de frumoase, dar uneori și odioase măști de oboseală și de dezgust. Colecții de o artă amestecată și dubioasă se exhibau cu trufie.

Conversația era lîncedă, cu toată curiozitatea, așa de vie, ca a unor copii. Cei de altă rasă decît cea anglo-saxonă erau foarte bucuroși cînd se întrebuința limba lor de acasă. Undeva o bătrînă doamnă, auzindu-mă vorbind franțuzește, a alergat la mine, pomenindu-mi, mișcată, de Noul Orléans al originilor sale, unde rămășițile francezilor se apără în ultimul lor refugiu de valul cuceritor care-i încunjură, nesățios să-i înghită.

La Oficiul universitar mi s-a spus că am fost anunțat prea tîrziu, dar totuși recomandații oficiale mi-au îngăduit să pot vorbi în multe locuri, de la New York și Washington la Claremont și Los Angeles, prin universități, prin școli înalte, la adunări doritoare de a cunoaște în zece minute cîte una din chestiunile la ordinea zilei, la capătul unei mese date de colegi.

Auditoriul era totdeauna sincer și activ, urmînd, peste insuficiențele de pronunție pe care în așa de scurt timp nu le puteam birui — arareori am vorbit în limba franceză [...] în vasta sală, plină de lumea cea mai aleasă a Universității Georgetown —, orice idee, orice dezvoltare de subiect, orice informație nouă, cîte unul venind din fund și cerînd să vorbească mai tare iar, la urmă, mîinile care se tot mișcau întinzîndu-se lacome ca pentru a prinde concluzia. Într-o Universitate din Vest, cum toate orele erau prinse, am vorbit într-o elegantă odae de primire, înaintea cîtorva din tinerii care ajută pe profesori, despre ceea ce credeam că am adaus ca explicații în domeniul istoriei universale. Aiurea am fost introdus în chiar clasa profesorului de limbi romanice, tratînd despre latinitatea noastră, în franțuzește, pînă în momentul cînd zgomotul de la ușă m-a înștiințat că trebuie să isprăvesc — o întîrziere peste termenul de zece minute *înainte* de oară te poate face să pierzi, cum am pățit-o cu biata mea primă conferință la Universitatea din Washington, tot auditoriul studențesc. Și aiurea, pînă la marea Universitate Columbia din New York, am vorbit de la catedra obișnuită a profesorilor, la Georgetown purtînd și costumul docenților locali.

Viața studențească însăși putea să intereseze în cel mai înalt grad pe străin. Murgoci, care fusese pe acolo, mi-o prezintase ca intolerabil de neorînduită și de arogantă. N-am găsit-o așa : un respect de sine însuși era pretutindeni vizibil ; și apoi nu era vorba doar de copii, care pot face și multe prostii ci, în bună parte, de oa-

meni cari-şi aveau o profesiune, cari se îngrijeau de o întreprindere şi reveneau din cînd în cînd pentru a-şi continua studiile. Mulţi făceau pe urmă donaţii importante şcolii unde învăţaseră ; părinţi lăsau biblioteci splendide universităţii la care trimiseseră pe fiul lor, menit unei morţi premature. Am văzut tineri lucrînd greu la probe care li se cer pentru anumite termene, şi li se îngăduia să cetească în biblioteca însăşi, ajutîndu-se singuri. Studenţi, studente servesc în restaurante, fetele fiind foarte respectate. Ce se spune prin unele cărţi franceze şi chiar prin romane din America despre conrupţia între aceşti tineri mi s-a dovedit fals. „Din cauza simţului de demnitate şi de onoare", mi-a spus un profesor ; „din cauza prostiei băieţilor", mi-a explicat o studentă.

Încă din gimnaziu sînt deprinse ambele sexe să stea împreună, şi o rubrică specială îi notează pentru atitudinea sexuală, care nu trebuie ignorată, ci constatată şi supravegheată. Apoi timpul lipseşte pentru aventuri, şi o formidabilă educaţie fizică tîmpeşte asemenea apetituri. Căminuri comune nu sînt, şi acela al fetelor de la Scripp's College seamănă cu o mănăstire de cea mai strictă regulă, ca şi de cea mai frumoasă înfăţişare. În ce priveşte instalarea, mijloacele de lucru, bibliotecile de seminar, adaosul religios, terenurile de sport la dispoziţie, aceste aşezăminte universitare nu-şi au părechea în lume. Iar cine vorbeşte de inferioritatea în domeniul literar al producţiei ştiinţifice americane, n-a cetit acele teze pentru care studentul are la dispoziţie toate cărţile care-i trebuie, din bogatele dotaţii particulare care susţin cele mai multe din aceste şcoli, şi tot răgazul trebuitor pentru a da opere în adevăr definitive.

În ce priveşte pe profesori, am întîlnit la dînşii o iubire dezinteresată pentru ştiinţă, o pasiune de a descoperi, un sentiment părintesc faţă de studenţi, cu care locuiesc adesea împreună sau cărora le fac un loc în propria lor casă, o prietenie largă, sinceră, spontană faţă de

colegul străin, ale cărui lucrări le cunosc atît de bine prin acele măreţe biblioteci — la aceea a „Congresului" din Washington, al cărui coleg se întîlneşte în toate universităţile din toate statele, am găsit nu mai puţin de şaizeci lucrări de ale mele, şi din cele româneşti — care le fac cea mai mare onoare. Pe lîngă aceia pe care-i văzusem în Europa, ca pe d. Muzzie ori pe profesorul cehoslovac de la Universitatea din San Francisco, am găsit pe altul de aceeaşi origine. d. Roucek, care a venit apoi în România, cu soţia sa, şi a străbătut satele noastre, culegînd ştiri directe, personale pentru o bună carte despre România, pe d. Healey de la Georgetown, de o aşa de largă prietenie pentru mine, care a creat pe numele meu şi un premiu de istorie a românilor pentru elevii săi şi mai ales pe d. Maro Jones de la Claremont, care avea o mică bibliotecă de cărţi româneşti studiate pînă în amănunte şi al cărui vis, adesea mărturisit prin scrisori, e şi pînă acuma acela de a ne cerceta acasă la noi. Am văzut în viaţa mea multe ţeri, dar nicăieri n-am întîmpinat, pe lîngă însuşiri aşa de înalte ale sufletului în adevăr consacrat ştiinţei, atîta simpatie pentru România şi români ; cine fusese pe la noi ne păstra o deosebită stimă şi o afecţiune sinceră.

Muzeele americane, pentru care s-au dăruit averi de cei cari şi le cîştigaseră cu o muncă grea, sînt cele mai larg şi mai luxos instalate din lumea întreagă şi, în acelaşi timp ca şi bibliotecile, unde se întrebuinţează tinere femei pline de toată bunăvoinţa, cele mai la îndemînă şi spre ajutorul publicului, pînă la clasele cele mai puţin împărtăşite de cultură, şi cele mai deschise pentru şcoli, care găsesc aici complinirea necesară a învăţămîntului de catedră. Venisem nu numai cu foarte multe cărţi de dăruit, dar şi cu covoare alese printre cele mai bune. Am răspîndit vreo şaizeci prin deosebitele muzee ; ele erau primite numai după o serioasă cercetare a valorii lor, şi pe alocurea am găsit secţiuni speciale, conduse

mai mult de femei, care aveau în săltare specimene ale artei teatrului * în toate țerile și timpurile perfect clasate și etichetate, arta noastră fiind și ea reprezintată.

Cu această prețioasă experiență mă întorceam din America, în martie 1930, prin Italia, vorbind la Torino, [63] cu ajutorul învățatului și prietenosului coleg Bartoli, în aceeași zi cu un propagandist ungur, căruia i-am furat publicul — am văzut pentru prima oară castelul de acasă al lui Toma de Saluzzo — ca să găsesc la noi aceleași vechi intrigi politice, la care se adăugeau două chestiuni deosebit de mari : mare jenă a bugetului, necomprimat după putințele Statului, alături de nemulțumirea unor basarabeni pentru aruncarea peste bord a vechiului cadavru politic al lui Stere, și bătaia studenților cu armata în chestia prințului Carol.

În april am fost chemat în Anglia [64], unde cele două venerabile capitale universitare, Oxford și Cambridge, își împărțeau onoarea de a găzdui pe membrii comitetului internațional de istorie, acordînd în același timp gradul de doctor onorar cîtorva din personalitățile reprezentate.

La Cambridge, unde s-a ținut întîi ședințele la început, am văzut întîia oară o viață studențească pe care n-o cunoscusem în prima mea trecere la Oxford, pentru cîteva ceasuri numai, atîta cît îmi trebuise ca să caut și să cetesc scrisoarea de îndemn către pace a lui Philippe de Mézières către tînărul rege englez, pe atunci de mari speranțe, Richard al II-lea, iar o doua oară, după Congresul din 1913, petrecusem o singură noapte în turnul medieval al găzduirii mele. Vechi clădiri în care după putință nu se schimba nimic : cămăruțe pentru studenți, vechi holuri gotice pentru examene și solemnități, pajiști întinse pentru jocuri care nu sînt un împrumut de aiu-

* Evidentă greșeală în text. În mod cert *arta țesutului.*

rea realizat astăzi, ci tradiția veacurilor care n-aveau încătușările noastre și formalismul în care putem trăi, lîngă orașul creat de universitate și oarecum vasal al ei, prin ale cărui străzi lunecă toată ziua velocipedele ducînd băieți și fete în severul costum negru cu cocheta pălăriuță colțurată sau profesori cari, mergînd la curs, și-au aruncat pe umeri indispensabila pelerină de aceeași coloare. Am fost găzduit la istoricul cel mai pătrunzător și mai liber de prejudecăți, de orice fel, al lui Napoleon, d. Holland Rose, care lucra atunci la istoria coloniilor engleze în marea operă istorică pentru totdeauna legată de numele acestui centru de studii.

La Oxford, care mi-a reapărut, a treia oară, cu fațadele roase, fărîmițate de invizibilul dinte mărunt al secolelor, primit pentru cîteva ceasuri într-o foarte tînără familie universitară, am început cercînd pentru ceremonia ce era să se desfășoare îndată toga roșie cu lampasuri cenușii și căciulița doctorală pe care a dat apoi să mi-o copieze și mi-a dăruit-o ministrul României în Anglia, d. Titulescu care, așa genial cum este, după mărturisirea mai multor continente, cobora un moment privirile sale asupra puținătății unui biet profesor și, circumstanță agravantă față de d-sa, totuși profesor de imemorială absență, care își ține cursurile. După-amiază, împreună cu trei colegi, un austriac, d. Dopsch, un spaniol, impozantul Rafael de Altemira, creatorul istoriei patriei sale cu jertfa legendelor trecutului, și un polon, atît de amabilul conte Dembinski, eram dus din capela unde nu ne rugasem decît poate în gînd și, oricum, după alte rituri, în holul solemnităților, între ușieri cu bastonul de argint, ca să auzim în latinește lauda meritelor pe care le-am fi putut avea și, închinîndu-ne înaintea reprezentantului Facultății, așezat în vîrful scărilor, să luăm locul pe bănci în aplauzele amicilor și conaționalilor. Adînc impresionantă scenă, pe care nu voi putea-o uita niciodată și care răsplătea cu prisos studii îndelungate, în mare parte necunoscute

din cauza limbii noastre, dar din care unele, ca acelea despre secolul al XIV-lea franco-englez, mă apropiaseră de preocupațiile principale de aici. În frumosul costum care mă acoperea am dat apoi o raită la anticari ale căror prețuri erau la nivelul unor studenți și profesori cari nu sînt totdeauna dintre cei mai bogați oameni ai Angliei. [...]

Aici un incident care poate arăta seriozitatea și caracterul unui anume tineret „intelectual" de la noi. Era acolo în jurul Legației un tînăr care informa și ziarele noastre. De la dînsul a plecat o curioasă și ridicolă telegramă în care se spunea că ajunge apariția mea în comitet pentru ca toată lumea, unii oameni și mai bătrîni și mai merituoși decît mine, să se ridice în picioare și să aplaude. L-am tras la răspundere. „Nu e adevărat", mi-a spus ziaristul diplomatic, „dar în presă prinde bine". „Dar, d-le, pe d-ta te poți face ridicol, însă îți interzic să mă faci și pe mine". Peste cîtva timp îmi va trimete biografia sa, cu o ofertă matrimonială, ca să se plîngă apoi că l-am nenorocit, neacordîndu-i un loc la care rîvnea și să isprăvească făcîndu-mă continuu ținta unor injurii așa de nepotrivite și, ca să vorbim englezește : *last, but not least,* cu creșterea pe care desigur a primit-o. Dar aceste atitudini succesive nu m-au mirat : e felul cum mă vede și mă descrie o lume care-și are ochii făcuți așa — și sufletul deopotrivă. Le privesc ca o simplă traducere a rostului meu în limbajul intelectual român, comun și delicaților poeți filozofici, deveniți „ziariști de temperament", a căror intrare în publicitate am ajutat-o așa de mult și a căror literatură nu s-a coborît în prețuirea mea pînă la nivelul la care trebuie să le așez valoarea etică.

Întors acasă, abia au trecut cîteva săptămîni și, după cîteva conversații cu persoane inițiate, care aveau cum să prevadă evenimentele unui prea mic complot pentru un prea mare act politic și istoric, care fără îndoială trebuia

săvîrşit în forme legale şi la lumina zilei, pe acest solid pămînt al nostru, dd. Cădere şi Puiu Dumitrescu mi-au bătut în geam odată cu ziua ca să-mi anunţe că prinţul Carol e la Cotroceni şi doreşte să mă vadă.

Fără a jigni pe nimeni, la un ceas cînd se poate vedea ce bune au fost sfaturile mele, pot spune că, la întoarcerea din America, după ce multă vreme nu văzusem pe exilat, căruia îi fusesem înfăţişat ca un rău prieten, capabil de a fi şi maltratat în scris, am întîlnit pe devotatul lui tînăr secretar şi prieten, care mi-a înmînat o scrisoare în care mi se arăta, în termeni călduroşi, dorinţa unei reluări a legăturilor. E ciudat că în noaptea de ceaţă groasă în care la fiecare moment imensul vas care mă aducea din America mă trezea cu neliniştitorul sunet al sirenei de înştiinţare, visasem pe prinţ în uniformă şi cu decoraţiile pe piept venind către mine ; dau acest fapt, exact, pentru aceia cari studiază transmisiunea la distanţă a unei voinţi omeneşti peste măsură de încordate. Am răspuns că nu e bine nici pentru prinţ, nici pentru mine să ne vedem atunci. Dar, cum domnul Dumitrescu venise la gara plecării mele spre ţară, i-am spus, i-am dictat, sfatul meu : întoarcerea în ţară printr-o declaraţie că prinţul vine la familia sa ca să susţină tronul fiului, aşteptînd voinţa legală a ţării ; dacă i se interzice la hotar intrarea, un mare proces va fi deschis înaintea lumii întregi. S-a luat o altă cale, iar sufletul meu de ordine n-a putut crede că e cea mai bună şi cea care lasă apoi mai liber un suveran.

În acea dimineaţă a trebuit să declar că, rector al Universtităţii, legat prin jurămînt de tronul copilului Mihai I, trebuie să ştiu, înainte de a merge unde m-au chemat, care e sensul actului, desigur revoluţionar şi plin de grele răspunderi, care se îndeplineşte.

Cei doi tineri n-au mai reapărut. Era atîta de făcut acolo ! Din parte-mi, printr-un articol în ziarul meu am dorit ca acela care se întorcea să fie „vechiul prinţ Carol", aşa cum îl cunoscusem, iar pe lîngă prinţesa Elena, al

cărui nobil suflet îl cunoscusem în tot timpul cel mai greu pentru dînsa, stăruiam să se uite un dureros trecut [...]

Am arătat aiurea ce am dorit atunci, ce firesc scrupul m-a împiedicat să ajut a ridica un tron prin altceva decît voinţa chibzuită a reprezentanţilor naţiei, cari singuri îşi pot lua răspunderea anulării actelor de bază ale unei domnii şi revenirea la punctul de plecare : dispariţia regelui Ferdinand, orice ar fi hotărît, supt anume influenţe, acesta. Nu înţelegeam altfel regalitatea cea nouă, pe care o impuneau, mai mult şi decît un drept incontestabil, împrejurările, care cereau ca, peste vălmăşagul luptei de partide şi viermuirea ambiţiilor, să fie o reală suveranitate, de o imparţialitate absolută, nu opera unor prieteni, militari şi civili, faţă de cari apoi, cu scăderea prestigiului ei, să rămîie pentru totdeauna îndatorată. *

M-am ferit din parte-mi, cu cea mai mare grijă, de orice ar fi putut să pară o recomandare a mea, a amicilor mei, a politicii mele faţă de această regalitate pe care singură conştiinţa chemării şi datoriilor sale trebuiau s-o îndrepte. N-am revenit nici asupra delicatei probleme a legăturilor dintre acele două suflete pe care o hotărîre a justiţiei capabilă de a fi desfiinţată dintr-un gest, le despărţise de cîteva luni de zile [...] —, am menţinut invitaţia mea către aceea căreia i se dăduse titlul, curios, de maiestate fără nimic din baza lui, de a deschide ea, ca şi înainte, aceste cursuri. Dacă am aflat, odată cu cinstirea mea prin decoraţii pe care le merita doar numai neclintita stăruinţă lîngă dureri ale ţerii pe care alţii, prn străinătăţi, le priveau cu ochii uscaţi, că regele se gîndeşte, în urmărirea ideii guvernului peste partide, deşi nu contra partidelor, nu numai la generalul, devenit mareşalul Presan, pe care l-am recomandat şi susţinut din toată inima,

* N. Iorga surprinde aici începutul formării „camarilei regale" (N. ed.)

și la fragila dibăcie stearpă a domnului Titulescu, ci și la mine, aceasta nu mi-a inspirat vreo ambiție — și, poate, după atîtea decenii de trudă și împodobit de toate onorurile pe care le poate da știința internațională, nici una nu mai putea să mă ispitească, orice ar crede oamenii cari fără o situație politică nu sînt nimic și sînt ceva numai cît o au și pentru că o au.

Afirmînd numai, și înaintea suveranului, la acea ședință regală a cursurilor în care s-a indicat din gura sa un program înainte de toate cultural și deci nu așa de străin de mine, ba ajuns apoi să-mi fie chiar dușman mie, cu colaborarea multor non-valori și negațiuni ale moralei publice și private —, necesitatea pentru România, [...], și după tradiția stăpînă pe cugetarea mea, de a avea un „nou curs", un „ritm nou", cuprinzînd de la sine politica așa cum o anunțasem și o scrisesem eu, nu m-a văzut nimeni la curte decît atunci cînd am fost chemat, n-am vorbit decît numai de ce am fost întrebat, n-am arătat prin nimic că mi se cuvine vreun rost în guvernarea țerii, răspunzînd generalului Presan, cînd, însărcinat a forma guvernul, mă întreba, oferindu-mi și vicepreședenția, ce loc vreau : „acela pe care toți ceilalți îl vor refuza".

Am văzut astfel, fără altă emoție decît aceea pe care o poate provoca o primă decepție, crezînd-o însă în stare să fie îndreptată, revenirea domnului Maniu, a cărui oblăduire, de președinte al unei republici, solemn și inoperant, era posibilă numai cît nu se afla suveranul, și am înțeles o retragere mai tîrzie, provocată și de neexistența unei solide baze de partid, cu cîtă lume se adunase în același timp sub cămașa invoaltă a expresivului domn Mihalache și, în larga umbră a înaltului guler de budapestană eleganță, sub evanghelia doctrinară a marelui preot al conglomeratului, domnul Madgearu. Am înțeles și eu cît de recomandabilă e prezența la cîrmă, atîta timp cît nimic nu trebuie să se schimbe, dar totul să rămîie perfect convenabil, a blajinului meu coleg Mironescu.

Continuam lucrul meu științific pe care nici o cîrtire a neinteligenței unite cu nerecunoștința, de care m-am împărtășit așa de larg la bătrînețe cu prisosință ocărîte, nu-l putea încetini prin nimic, atîta vreme cît mi se păstrează neatinse puterile. Am tipărit cartea despre America, în care sînt și conferințe foarte ascultate, și mi-a părut rău numai de aceea că subita catastrofă economică a Statelor Unite a împiedecat pe românii de acolo de a-mi ceti cuvintele de laudă și gratitudine pentru dînșii. Am dat la tipar conferințele, pe care le țineam la Berna, despre asemănările în luptele de libertate dintre țerănimea noastră și cea sviţereană și despre felul cum înțeleg eu problema minorităților. M-am bucurat văzînd cum în Italia, pe lîngă cîteva drame ale mele, se redau articolele despre această iubită țară în *L'Italia vista da un Romeno,* recunoscîndu-mi-se o inițiere adevărată în realitățile ei. Teatrului i-am dat un *Sfînt Francisc,* și acesta apoi tradus în italienește, în care am încercat să cobor ce are mai curat sentimentul uman întins asupra întregii creațiuni. La 1931 îi va urma o *Casandră,* în care voi introduce, ca explicație a atitudinii nenorocitei fiice clarvăzătoare a lui Priam, antagonismul dintre vechii zei-părinți și aceia, nesiguri și pierzători, împrumutați de la Grecia dușmană.

O înseninare mi-a adus vizita în Grecia, pe care n-o cunoșteam deloc. Mă chema acolo al treilea Congres de studii bizantine, primit cu atîta ospitalitate și care a adus întîia înțelegere adevărată și prietenoasă între știința franceză și cea germană, reprezentată cu atîta prestigiu, dar și cu atîta zîmbitoare amabilitate de Heisenberg, pe care era să-l pierdem în curînd.

Sălașul zeilor pe care în fundul sufletelor noastre îl simțim și astăzi mi-a vorbit, în Atena însăși, încă dominată, peste frumosul, vioiul oraș modern, de ce se șoptește de sus din Acropole și trăiește singur în calmele

nopți senine, și tot așa în cursul unei călătorii care m-a dus și în jos, pe la Corint, la Argos, la Sparta săracă supt catapeteasma franceză a Mistrei, la Delfi, unde ploaia cădea mucedă peste ofranda rechemată la lumină a tuturor cetăților supuse aceleiași armonii a zeului clar, apoi în acel Nord, pe lîngă banalul tîrg al Tebei, pînă la granița dintre lumea mediteraneană, de orașe, și cea balcanică, a satelor. Aerul însuși era o poezie, și sus, norii păreau încă locuința lui Zeus și a odraslelor lui.

Am cunoscut și poporul grecesc de astăzi, așa de vioi, pînă la neastîmpăr și la subtilele schimbări de atitudine, dar de o strălucitoare inteligență și de o iubire de neam fără pereche, care a creat într-un singur secol o întreagă viață de solidaritate și frumuseță care se rezumă în mîndra capitală modernă așternută la picioarele zeiței de sus, și am putut prețui, în același timp cu prietenia primirilor, un necontenit avînt de cultură pe care-l susțin material și membrii răzleți ai neamului, totdeauna cu gîndul la patria lor. Și, străbătînd și Serbia, care lucrează înfrigurată la întărirea bazei noului stat, am trebuit să fac reflecții dureroase față de amorțeala în care e aruncat un popor așa de vrednic ca al nostru, de o frămîntare politică nestăpînită de sus, cum nu poate fi controlată de jos.

Am găsit pe d. Mironescu[65] la cîrmă, bun păzitor al vasului care nu se clintește din portul cu apele putrede. La o adunare a prietenilor mei am vorbit de posibilitățile care ni se deschid încă : o cuminte rezolvare de la loc la loc, de la om la om, de la caz la caz a problemei datoriilor țerănești, ajunsă pe mîna demagogilor de jos și a celor de sus, a ciocoilor „iubitori de țerani", mai periculoși cu mult decît ceilalți, o împuținare a funcționarilor, cu acomodarea statului la nevoile societății, o restabilire a simțului de autoritate, contra căruia se ridicaseră conspiratorii

și contra căruia vor demonstra îndată revoluționarii în cămăși colorate, mergînd în coloane de atac și pe autocamioane, contrafacere maimuțărească a unor fenomene apusene * iar, mai presus de toate, reforma morală, reînsuflețirea unui organism național cu totul descurajat.

Mi se spusese de mulți și mai ales de d. Argetoianu, răsărit pe pragul căsuței mele din Sinaia, cu sentimente renovate, pe care le va exprima public într-o conferință la teatru despre trecutul meu politic, că suveranul restaurat ** e într-o stare trupească și morală care trebuie să ne facă a căuta aiurea. O întrevedere cu tînărul care păstra calitatea de secretar particular al regelui nu mă liniștise cu totul. Aveam impresia că se petrec lucruri care nu ne sînt bune și mai ales pe care le știe prea multă lume, atunci cînd acolo trebuia să fie liniște, rînduială, exemplu pentru o lume stricată. Mahalaua dinăuntru vorbea toată ziua cu mahalaua de afară, iar nouă, la ceasul cînd trebuia să începem o convalescență morală, nu ne trebuia nici una, nici alta.

Pentru a vedea eu însumi ce este, am fost cerut o audiență. Din fericire am găsit cu totul altceva decît pe un merovingian de decadență, adormit în cearșafuri moi, ori pe Saul liniștit numai de harpa cine știe cărui David. Un tînăr sănătos și vesel, liber la vorbă, plin de informație în mare parte dreaptă și avînd în toate chestiunile vederi personale pe care se arăta hotărît să le prefacă în realități. La anume învinuiri de risipă ale unei domnii care desigur căuta prea mult fastul exterior, putînd degenera în decor de operetă, mi s-au dat imediat răspunsuri mulțămitoare. Cum n-aveam nimic de propus

* E vorba de mișcarea legionară considerată în mod constant și de N. Iorga drept o agentură a fascismului. (N. ed.)

** La 8 iunie 1930, Carol al II-lea fusese proclamat rege al României. El va abdica la 6 septembrie 1940. (N. ed.)

— și am subliniat-o cît se poate de tare, ca să nu fie nici o neînțelegere la mijloc, cu atît mai mult, cu cît aflasem de nu știu ce scrisoare în care era vorba și de un Iorga capabil de a fi asfixiat supt decorații, și pe care eu nu-l cunosc —, nu-mi trebuia nimic mai mult. De aici înainte nu eram decît un spectator, pînă la care însă, cu toată discreția iacobină de care se încunjura guvernul, pătrundeau știri îngrijorătoare despre lipsa de bani, despre expedientele cu care se menținea o aparență de ordine în finanțele publice. Cîte un ministru mai tînăr, ca d. Manoilescu, care credea că se apropie o eră a sa, rupînd cu trecutul, era printre aceia de la care se putea afla ceva chiar fără a pune întrebarea : relațiile sale cu colegii erau așa de șubrede, încît îi dădeau toate drepturile.

XXXI

O ÎNCERCARE NEÎNȚELEASĂ ȘI NESPRIJINITĂ

Mi se anunțase neapărat pentru aprilie 1931 o nouă criză, care trebuia să fie absolut decisivă, instaurîndu-se noua eră. D. Manoilescu, dușmănit de o parte din parlamentari, a provocat-o, dîndu-și toată aparența că are o misiune de îndeplinit — și cît de mult erau să se schimbe, supt influența d-lui Argetoianu, care nu fusese nici „restaurator" *, nici prieten al regelui, nici decorat cu crucea exilului, raporturile între suveran și acela care făcuse închisoarea pentru „Craiul nou" ** și a trebuit totuși să plece și de la Minister și de la Banca Națională ! Omul spre care se îndreptaseră de atîtea ori și privirile regelui Ferdinand, dar pe care Carol I l-ar fi judecat de la înălțimea principiilor și a unui standard de seriozitate politică, luptătorul obișnuit a se prezenta la ceasul cînd prada începe pe cîmpul unde n-a sacrificat nimic, alintatul tuturora, începînd cu el însuși, și răspînditorul generos al mijloacelor țerii, d. Titulescu a apărut, cu

* Om politic favorabil venirii la domnie a lui Carol al II-lea, la 8 iunie 1930. (N. ed.).

** Epitet atribuit de admiratorii fanatici lui Carol al II-lea. (N. ed.).

toate infinitele sale meşteşuguri, pentru ca el, care ajutase plecarea silită a prinţului Carol în Anglia, să înlăture pe acuzatul din 1929 şi să facă în sfîrşit guvernul tuturora, adecă al celor ce au muncit şi au suferit în luptele de partid, supt preşedinţia sa, a reprezintantului străinătăţii, care-l aprecia aşa de mult, după perspectivele pe care le putea deschide, aşa încît apărea ca un guvernator în numele acelei Societăţi a Naţiunilor unde graţiile sale dubioase îi cîştigaseră una din acele preşedinţii naţionale pe unde a trecut multă lume eteroclită.

Fusesem chemat şi eu ca şef de grupare ca să-mi dau părerea, şi am publicat notele luate îndată după o audienţă în comun, care a învederat, ca şi convocarea de odinioară a generalului Averescu, că e zădarnic să se aştepte de la corifeii politicii noastre o declaraţie francă. Venisem de la ţară, nu numai dezgustat de tot acest joc sterp al ambiţiilor, dar hotărît să las puţinilor mei amici tot dreptul de a-şi căuta o carieră unde vreau, dacă numai pentru carieră trăiesc : scrisoarea o păstrează încă amicul meu Munteanu-Rîmnic. Dar, cum regele cerea neapărat să i se dea concurs d-lui Titulescu, am răspuns că mă pun la dispoziţia lui Carol al II-lea fără a avea ceva de discutat cu viitorul şef al guvernului, faţă de care, întors la Vălenii-de-Munte, m-am îngrijit, cunoscînd omul, să-mi iau toate măsurile de precauţiune. Primind portofoliul Instrucţiei de la acela care, voindu-mă şi vicepreşedinte, ar fi dorit să nu iau un departament, aşteptam acasă să fiu chemat pentru depunerea jurămîntului.

Ce s-a petrecut pe urmă am reprodus-o în notele mele care au început să apară atunci, am repetat-o şi în parlament, de două ori, fără să mi se poată opune vreo tăgăduire : obiecţia de deunăzi, în Senat, a fostului viitor prim-ministru de atîtea ori că, nedorit de şefii de partid, m-am bucurat luîndu-i locul e tot aşa de ridiculă ca şi aplauzele de turmă brutală şi interesată cu care această

nerozie a cui nu înţelege şi nu poate înţelege o viaţă ca a mea a fost subliniată. Am asistat, scîrbit, ceasuri întregi la comedia unui refuz pe care o juca expertul diplomat faţă de regele pe care-l duşmănise odată şi pe care printr-o presă străină asupra căreia avea o explicabilă şi bine nutrită influenţă va căuta să-l compromită, pentru ca la urmă să mi se ofere, să mi se impuie mie moştenirea guvernului de competenţe — formulă pe care eu o propusesem d-lui Titulescu acasă la mine, asigurîndu-l că nu-şi va putea aservi pe şefii partidelor şi nici pe înlocuitorii lor —, a cărui listă era pe cartea ce mi-a întins-o regele. Aceia sau oricari alţii îmi erau indiferenţi : suveranul, care se afla numai într-un impas al combinaţiilor în care se amestecase prea multă lume, pînă la ultima ambiţie de aventurier sau de tînăr necopt, nu mi se adresase mie aşa cum îi spusesem cu cîteva luni în urmă, şi credeam că am fost înţeles, pentru ce valoare aş putea să am ca persoană, pentru ce amici am în jurul meu, pentru ce idei am manifestat, ca duşman al partidelor de simplă clientelă, o viaţă întreagă. Îmi cerea, într-o stare care nu putea să nu mă mişte adînc, să îndeplinesc o funcţiune trecătoare ; cuvintele cu care am cedat : „Maiestatea voastră îmi cere cel mai mare sacrificiu", căci era vorba de o situaţie financiară desperată fără să am nici o experienţă, nici legăturile necesare — şi de aceea mi se adăugea d. Argetoianu, în ale cărui mijloace regele punea cele mai mari speranţe —, corespundea unei cîntăriteri realităţi.[66]

Am crezut totuşi, cîteva săptămîni, că se poate face ceva, cîştigînd şi pe tînărul suveran pentru acel „ritm nou" pe care şi azi îl cred singurul mijloc de a îndrepta lucrurile. În acest sens am vorbit ţerii, străbătînd-o săptămîni de zile, fără să primesc nimic din onorurile pentru care atîţia doresc o asemenea situaţie, şi am întîlnit pretutindeni atîta înţelegere cîtă să-mi asigure fără presiuni — căci prefecţii noştri, luaţi din multe clanuri,

au fost așa de puțin deprinși cu meșteșugul electoral —, fără alianțe cu alții decît sașii, și aceasta fiindcă *ei* au cerut-o formal, o mai mare majoritate decît a guvernului de partid popular, cu legături internaționale dezastruoase, care mi-a succedat. *. Era vădit că țara vrea lucruri nouă, și mulți credeau că-mi va fi dat să le realizez. Măsuri de guvernămînt, ca înlăturarea prefectului al doilea, nu erau criticate, fiindcă se credea că ele contribuie la această purificare. Mi se cereau procese contra corupților, și am încercat cîteva, pentru ca să mă conving îndată că am a face cu oameni care și-au luat măsurile așa de bine încît nimeni nu-i poate atinge. Organele de lucru, ruginite prin ticăloșiile trecute, nu prezentau oțelul clar și tare de care aveam nevoie. Iar, în ce privește legătura electorală cu liberalii d-lui Duca, pe care o voisem, ba chiar o smulsesem regelui pentru ca un nesucces în alegeri să nu puie Coroana într-o situație delicată — cu atît mai mult, cu cît căderea regelui Spaniei și avertismentele presei d-lui Titulescu, cu atît mai înverșunat, cu cît refuzasem propunerea regală de a face un ministru de externe din acela pe care-l putusem aprecia din duelul cu suveranul, impresionase —, concursul a fost lipsit prețutindeni aproape de sinceritate ; mulți membri ai partidului aliat pentru acest singur scop preferau să voteze cele trei bețe ** (bunicul, tatăl și d-sa însuși) ale tînărului și foarte distinsului istoric Gheorghe Brătianu.

Întors din truda acestei lungi călătorii de propagandă, în care mă ținusem cu pîinea și brînza din automobil, am văzut prin chiar afișul de recomandare al ziarului *Dimineața* că d. Argetoianu, ministru de interne provizoriu, care s-a voit apoi definitiv — și întrebînd pe suveran,

* Guvernului Nicolae Iorga i-a urmat, la 6 iunie 1932, guvernul Alexandru Vaida-Voievod. (N. ed.).

** Semnul electoral al dezidenței liberale conduse de George Brătianu, și cunoscută sub numele de „georgești". (N. ed.).

mi s-a cerut s-o admit —, consideră ministerul ca aparţinîndu-i măcar pe jumătate. Rezervam parlamentului o precizare, care n-a lipsit, majoritatea rămînînd strîns legată de mine şi în ceasurile cele mai grele, iar opoziţia fără deosebire, căreia-i arătam o lipsă de prejudecăţi şi de interes personal neobişnuită la noi, îmi acorda o atitudine de politeţă civilizată pentru care, şi în întregimea ei — chiar dacă, în vederea partidului, nu putea să nu se facă unele demonstraţii, faţă de care firește am refuzat o luptă nesinceră —, nu-i pot fi deajuns de recunoscător.

Dorisem un parlament cu caracter profesional. Sfînta prostie naţională a făcut mare haz de propunerile făcute unor asociaţii, şi mai modeste, care n-aveau firește prestigiul cîrdăşiilor pentru putere. Nu mi-a părut rău decît de faptul că nu toţi aceşti breslaşi, oameni cu ocupaţie, trăind din munca lor, m-au înţeles pe deplin, şi că atîţia nu erau liberi de angajamente politice. Cei cari au intrat însă, meseriaşi, preoţi, profesori, mi-au fost de mare folos, păstrînd pînă la capăt o ţinută onestă şi loială. Cu acest parlament, din care n-a lipsit nimeni, acceptîndu-se şi reprezentanţii celei mai exagerate stîngi, şi dînd d-lui Cuza tot ce se cuvenea culturii, talentului, patriotismului şi perfectei sale onestităţi personale, s-ar fi putut lucra şi patru ani de zile, îndeplinindu-se lucruri care cu nici un alt parlament nu se vor putea îndeplini, căci împrejurările s-au îndrumat tot mai mult spre acele veleităţi de dictatură pe care nu le-am avut eu nici pe ascuns, pe care nu le-am permis ambiţiei d-lui Argetoianu şi pe care alţii astăzi le răcnesc pe toate cărările în fruntea cămăşarilor lor.

Făcîndu-se tăieri curajoase în bugetul curent, în aşteptarea unor economii fără pereche la acela pentru anul următor, am încheiat, şi cu măsuri în învăţămînt — care tindeau la simplificarea, umanizarea, libertatea, pe care nu voiau s-o primească unele capete obtuze şi unele men-

talităţi de tulburători născuţi, de speţa unui Ţoni, cel mai neloial om pe care l-am cunoscut, unui Forţu, în suferinţă de nervi, unui Nisipeanu, ale cărui dedicaţii de devotat partizan le păstrez încă după cîţi stropi de noroi mi-a aruncat în faţă —, am încheiat, zic, o primă sesiune parlamentară, care va rămînea ca un veşnic model de bună-cuviinţă şi de bună înţelegere, de muncă împreună între toate grupările şi nuanţele politice.

După ce izgonisem de la Instrucţie toată banda solicitatorilor politici şi toată gloata confuză a cutreierătorilor de birouri, impunînd oricui munca şi răsplătind-o şi prin daruri de vacanţă, aşa încît ministerul devenea astfel un loc curat şi respectat — şi ce era să fie după mine cu Hermes trismegistos al celor trei miniştri unul în altul sau unul peste altul ! —, credeam că pentru lucrul meu ştiinţific şi pentru un trup de sexagenar, peste care, pentru întîia oară, din exces de muncă, se vor abate infirmităţile, am dreptul la cîteva luni de linişte, în odăiţele de la Mangalia.

Ce nu s-a uneltit în urma mea ! Un întreg Fanar era la lucru, şi n-aveam decît să privesc în ochii principalului meu colaborator ca să înţeleg la ce mă pot aştepta. Veniseră la mine acolo cîţiva proprietari rurali foarte împovăraţi, care-mi cereau moratoriu sau alte măsuri care ar fi lovit greu în creditul ţerii. Le-am refuzat. Oferam în schimb recomandaţii către organele fiscale pentru păsuiri indicate de situaţie. Din dos, un glas a ţîşnit : „Dar noi sîntem desperaţi". I-am răspuns că, deoarece de o parte e casa mea, de alta marea, dacă ar fi desperaţi, s-ar fi aruncat în mare în loc să-mi vină în casă. La o observaţie că se protestează poliţele, am obiectat că astăzi aceasta n-are gravitatea din timpurile normale. Am fost denunţat îndată, de o presă cumpărată, că am recomandat aruncarea în mare a debitorilor — va veni vremea de li se va spune şi învăţătorilor că le-am dat şi lor acelaşi

stat — şi că am indicat ca mijloc de salvare neplata datoriilor, eu însumi prezentîndu-mă ca exemplu. În acelaşi timp, cum hotărîsem începerea şcolilor, ca în copilăria mea, la întîi septembrie, aceasta a servit bandei toniste ca mijloc de agitaţie. Spiritul bucureştean se distra şi pe socoteala măsurilor de bună ţinută impuse la ministerul meu şi, cum spusesem că pentru picioarele desculţe ale şcolarilor din sate s-ar putea face saboţi, ca în Olanda, în Franţa, în Austria, ce se mai stricau de rîs toţi deştepţii de la gazetele hrănite din distribuţiile unui minister care devenise cartierul general al intrigilor contra mea — şi aveam dovezile în scris !

La Ministerul de Finanţe se lucra pe sama proprie, neglijîndu-se plăţile, mai ales la corpul didactic, căruia-i eram înfăţişat ca răspunzător, şi aducîndu-mi-se spre iscălire portofolii putrede, mai ales de la Craiova şi din Oltenia — între altele şi ale fostului meu ucenic, d. Şaban Făgeţel —, care trebuiau să istovească fondul rezervat în ultimul împrumut pentru altceva decît pentru faliţii dispuşi să intre în clubul unui nou partid politic ; banca Blank, ruinată după moartea bătrînului ei şef, prin tot felul de capricii grandomane şi aventuri romantice, ca şi prin salarizarea politicienilor cu milioanele, era salvată, fără a-mi cere părerea, cu două miliarde, supt cuvînt că se împiedecă astfel un crah al întregului organism bancar, pe care era să-l provoace tocmai conversiunea. Ea a fost iniţiată în lipsa mea la Paris, unde plecasem pentru cursul meu şi pentru lămurirea unei prese aţîţate contra mea — călătoria făcîndu-se numai cu leafa mea de director la Fontenay-aux-Roses, unde am şi locuit, iar milioanele rezervîndu-se pentru altă călătorie, a unui coleg care mă va înfăţişa acolo ca păpuşa culturală provizorie în fruntea unui minister care e al său — şi condusă, în foiala intereselor condamnabile, cu totul în afară de mine.

Primit de suveran ca de un judecător de instrucţie pentru „declaraţiile“ de la Mangalia, prezintasem o de-

misie pe care o voi înnoi cînd ministrul de finanţe a vrut să treacă salariile învăţătorilor la comune şi cînd, în ianuar 1932, a reînceput, după ce se părăsise ideea ministerului Argetoianu, jocul de-a Titulescu — omul picînd din cer, ca în poveste, la fiecare „criză" ministerială pe care i-o provocau acoliţii. Era, în atitudinea cui sta lîngă mine, în aceea a unei prese căreia pînă la sfîrşit nu i-am sacrificat un ban, reducînd bugetul Preşedinţiei la patru milioane şi publicînd în *Monitoriu* distribuţia lor, ca şi a fondurilor, de bacalaureat şi de cărţi poştale, creat la Instrucţie, în insultele triviale şi pentru copiii mei, adăugindu-se, din fonduri cunoscute mie, broşuri infame, care se vindeau la uşa Universităţii, în tăgăduirile oarbe de patimă a oricărui merit în chiar ştiinţa mea, faptul că, atunci cînd prostul scria, isteţi interesaţi rînjeau, fără ca un glas de protestare să se ridice din miile mele de elevi, iubiţi şi ajutaţi, era în toate acestea, ca şi în atitudinea săracilor cu duhul cari cred totul, şi despre oameni care au dreptul mai mult să fie respectaţi, o astfel de ticăloşie încît biruia despreţul ce se produsese în mine prin toate mizeriile unei vieţi de neînţelegere şi prigonire.

Ce m-a susţinut pînă la acel consiliu din mai, prezidat de regele, consiliu în care, după vădirea insuficienţei conducătorului Finanţelor, nu ştiu ce răspundere pare că a căzut asupra mea — şi n-am ştiut cum să acopăr mai răpede în cabinetul suveranului foaia unei demisii de indignare şi dezgust —, au fost două lucruri.

Întîi, asentimentul continuu al parlamentului. În chestia zahărului, punîndu-mi-se piedici pe care le-am evitat, ca să nu se mai vorbească apoi nimic din partea acelora chiar care o stîrniseră, apoi în aceea a salarizării învăţătorilor, în care a trebuit să apăr intenţiile, dezaprobate de mine, ale d-lui Argetoianu, pentru ca tot d-sa să apară în ultimul moment printr-o lovitură de teatru ca

salvatorul lor, el a stat lîngă intenţiile mele bune şi m-a ajutat să birui intrigile fără a mai vorbi de proiectele mele de învăţămînt, votate aproape unanim. Cînd, în april, mă despărţisem de aceşti colaboratori fără deosebire de partid, mulţămindu-le călduros, era cea mai deplină sinceritate şi în cuvintele mele şi în aplauzele care nu erau numai ale unor prieteni politici. În special d-rul Angelescu mi-a fost pentru legile şcolare un bun şi prietenesc sfătuitor.

Apoi, ştiind bine că-mi sînt numărate zilele, era dorinţa de a introduce în şcoală ceva măcar din ideile nutrite o viaţă întreagă. Idei despre şcoala primară, din care am vrut să fac sufletul satului, cu directori aleşi de colegi, cu revizori ieşiţi prin concurs, cu înaintări, nu după buchea învăţată, ci după munca depusă în mijlocul sătenilor, cu ateliere de lucru, cu cariera deschisă învăţătorilor şi în alte domenii de învăţămînt. Mi s-a răspuns cu urletele unor bande electorale conduse de meşterul agitator, totdeauna... duios şi sincer, care e învăţătorul veşnic dezertor de la catedră Ţoni. Apoi idei despre şcoala secundară, căreia-i dădeam libertate şi iniţiativă, cu profesori ieşiţi din concurs, cu directori voiţi de colegi, cu inspectori de la Universitate, cu desfiinţarea jocului orelor şi restabilirea catedrelor întregi, cu înlăturarea alipirii de manual şi superstiţiei orelor, cu reunirea şcolilor prin impunerea cîtorva lecţii aiurea decît unde e catedra proprie iar, pentru şcolari, cu desfiinţarea examenelor la sfîrşitul anului, cu vacanţa de la întîi iunie, cu desfiinţarea drămăluirii notelor, cu educatorul, „democraticul" lucru manual şi cu expoziţiile produselor acestei îndeletniciri. În fine, idei despre Universitate, cu desfacerea de tirania miniştrilor de partid, cu guvernarea prin statute alcătuite de dînsa însăşi, cu Consilii interuniversitare, de legătură, cu ideea unui buget global, pe care singură şi l-ar administra. Cream şi în fiecare localitate, marele Consiliu cul-

tural al tuturor membrilor corpului didactic, de la cel mai mărunt învăţător la rectorul universitar.

Păcate grele... Un congres al acestui corp s-a adunat în mai ca să arunce injurii nemaiauzite asupra tiranului flămînzitor al colegilor săi. Ce ipocrizie şi ce decădere!

Am ieşit din această osîndă fără un cuvînt de mulţămită pentru cît servisem, fără un semn de atenţie pentru cît mă jertfisem. Iar, în alegerile făcute de ţerăniştii urgisiţi în 1931 şi de rege şi de popor, d. Argetoianu, om popular, a putut să intre în Cameră, iar eu, de la care venise tot răul, fiind, cum a scris în glumă un ziarist prieten, „cel mai prost om din România", şi adaug: cel mai rău şi cel mai răpareţ, ba chiar designat şi istanţelor judiciare pentru zecile de milioane ce mi le-am însuşit, rămînea să mă folosesc de articolul din constituţie care-mi dădea un loc în senat, unde cînd am ridicat, într-un tîrziu, glasul, nu mi s-a cruţat nici o injurie, iar în Cameră s-a cerut, de un V. V. Haneş, anularea printr-un articol unic a tot ce făcusem pentru şcoală.

Suferinţele morale mi le-am arătat în *Trei ani de la restaurare* * ; în *Isprava* am învederat ce s-a pus în locul incapacităţii mele, iar în *Supt Trei Regi,* * * care nu e decît continuarea obiectivă, cu cît de puţin amestec al persoanei şi operei mele, a Istoriei românilor în limba germană,

---

* Titlul exact al cărţii este *Doi ani de restauraţie. Ce a fost, ce am vrut, ce am putut,* ediţia a IV-a, 126 p., a fost tipărită la Vălenii-de-Munte în 1932, tiparul „Datina Românească". Pe contra copertă se afla următoarea notă: „Partea a 2-a „Isprava" va ieşi după încheierea sesiunii parlamentare" (N. ed.)

** *Supt trei regi* — Istorie a unei lupte pentru un ideal moral şi naţional, Bucureşti, 1932, ediţia a II-a, 462 p. Aşezămîntul tipografic „Datina Românească — Vălenii-de-Munte; avea ca supratitlu următoarea indicaţie: *România contemporană de la 1904 la 1930.* La sfîrşit cartea purta menţiunea 28 august 1932. Deci ea a fost scrisă în acelaşi timp cu *Doi ani de restauraţie* şi face parte din ciclul autobiografic al cărui încununare este *O viaţă de om* (N. ed.).

am arătat, ca istoric, ce a vrut să facă o generație pe care lipsa de solidaritate, determinată în mare parte de livide invidii, a împiedicat-o de a crea, peste atîtea ruine și atîtea lacrimi, o adevărată Românie Nouă, — singura care poate trăi. Mulți s-au supărat, nimeni n-a îndrăznit să proteste.

Ce să mai vorbesc de ce am făcut, de ce am ținut să fac și după aceea!

Și așa stau, la șaizeci și doi de ani ai mei, sigur și tare, mîndru, drept înaintea conștiinței mele și a judecății vremurilor.

Vălenii-de-Munte
25 septembrie 1933.

NOTE

1. *Ion Lupaş* (1880—1968), prelat ardelean, istoric, profesor la Universitatea din Cluj, membru al Academiei Române (din 1916), deputat al Partidului naţional şi ministru în mai multe rînduri, după 1920. Numele său rămîne legat de numeroase şi substanţiale studii dedicate mai ales istoriei Transilvaniei.

2. Descrierea amănunţită a turneului electoral, în *Memorii*, III, p. 26—29. Înfrîngerea lui N. Iorga a fost într-adevăr dezastruoasă.

3. *Livaditti* (*Constantin Levaditti*, 1874—1954), savant român naturalizat în Franţa, mare specialist în domeniul inframicrobiologiei, membru de onoare al Academiei R. S. România, al Academiei franceze de medicină şi al Institutului Pasteur din Paris.

4. Părerea lui N. Iorga despre modestul desenator şi pictor de scene istorice *D. Stoica* este exagerată, valoarea operei acestuia fiind din punct de vedere artistic de un foarte scăzut nivel.

5. *P. P. Negulescu* (1872—1951), cunoscut filozof român, autorul unor lucrări erudite precum *Filosofia Renaşterii*,

Teoria cunoştinţei, Geneza formelor culturii, Destinul omenirii. În acel timp ministru al învăţământului.

6. *Catul Bogdan* (1897), pictor român de formaţie postimpresionistă.

7. *Sapieha Eustachy* (1881—1963), descendent al unei familii princiare lituaniene care a avut un rol deosebit în istoria Poloniei începînd din secolul al XVI-lea. A fost ministru al afacerilor externe al Poloniei în anii 1920—1921 şi apoi şeful mişcării monarhiste.

8. *Elisabeta.* Fiica regelui Ferdinand I şi a reginei Maria. S-a născut la 29 septembrie 1894. Se căsătoreşte la Bucureşti — în ziuă de 27 februarie 1921 — cu George al II-lea, pe atunci moştenitor al tronului Greciei. George al II-lea era fiul lui Constantin (rege al Greciei între 1913—1917) şi al reginei Sofia, şi fratele principesei Elena care se căsătoreşte în 1921 cu prinţul Carol, viitorul rege Carol al II-lea al României şi fratele principesei Elisabeta. Deci fratele şi sora dinastiei Greciei se căsătoresc în acelaşi an cu fratele şi sora dinastiei româneşti.

George al II-lea fusese deposedat de tron de fratele său mai mic Alexandru, care domneşte între 1917 şi 1920, cînd moare muşcat de o maimuţă. În momentul căsătoriei despre care vorbeşte Iorga, pe tronul Greciei se afla tatăl lui George, Constantin I, care abdică în 1922 şi pe tron vine fiul său. George al II-lea domneşte pînă în 1924, cînd în urma unui plebiscit este proclamată republica. George şi Elisabeta pleacă în exil în România unde divorţează. Deci la reîntoarcerea pe tronul Greciei a lui George în 1936, Elisabeta nu-l urmează ca regină, rămînînd în Bucureşti. Părăseşte ţara odată cu abdicarea regelui Mihai I, nepotul său, la 30 decembrie 1947, împreună cu sora fostului ei soţ Regina Mamă Elena.

9. *Maria* (Marioara). Fiică a Regelui Ferdinand I şi a Reginei Maria. S-a născut la 27 decembrie 1899 şi s-a căsătorit la 8 iunie 1922 cu Alexandru I Karageorgevici al Serbiei, care devenise rege în august 1921. La 6 ianuarie 1929 Ale-

xandru I instaurează o dictatură regală. A fost asasinat la Marsilia în ziua de 9 octombrie 1934, în timpul unei vizite oficiale în Franța, de către un terorist croat. Odată cu el a fost ucis și ministrul francez al afacerilor externe, Louis Barthou. Din căsătoria lui Alexandru cu Marioara s-a născut la 6 septembrie 1923 Petru al II-lea, rege al Iugoslaviei între 1934—1941.

10. Guvernul Ion I. C. Brătianu a succedat la 19 ianuarie 1922 guvernului Take Ionescu. Acesta deținuse puterea între 17 decembrie 1921 și 19 ianuarie 1922. Descrierea vizitei lui Take Ionescu, în *Memorii*, III, p. 241. Tot aici tratativele desfășurate în cursul lunii decembrie 1921 din care rezultă că N. Iorga spera să se formeze un guvern condus de el.

11. *Stelian Popescu* (n. 1874), a urmat după Luigi Cazzavillan (1852—1903), fondatorul ziarului *Universul*, la directoratul acestui ziar, pînă în 1944. Avocat de profesie, implicat la începutul carierei în cîteva scandaluri publice, suspectat fiind de crimă, abuz de putere și imoralitate. A fost însă, paradoxal, chiar ministru de justiție în guvernele Take Ionescu (17 decembrie 1921 — 19 ianuarie 1922), Barbu Știrbei și Ion I. C. Brătianu (1927—1928). A promovat o politică de dreapta atît prin articolele sale, cît și prin întreaga atitudine a ziarului pe care l-a condus. *Universul*, *Curentul*, *Adevărul* și *Dimineața* au fost cele mai răspîndite ziare ale perioadei dintre cele două războaie. După 1941 s-a stabilit în străinătate — în Elveția — unde a încetat din viață în 1950.

12. *D. Munteanu-Rîmnic* (1877—1952), profesor, colaborator apropiat al lui N. Iorga. A înființat și a condus *România viitoare* cu suplimentul *Gazeta cărților*, apărute cu intermitențe la Ploiești, prima în 1914, și apoi, din 1921. În 1924 se transformă în revistă (vezi C. M. Râpeanu și N. I. Simache, *Contribuții la istoricul presei prahovene*). Deputat, senator subsecretar de stat în timpul guvernării N. Iorga.

13. *Grigore Filipescu* (1886—1938), președintele Partidului conservator-democrat între cele două războaie mondiale,

director al ziarului *Epoca*. Fiul lui Nicolae Filipescu. A avut o atitudine antifascistă.

14. Ediția, e drept, nu a fost luată în seamă. Va fi totuși citată în M. Eminescu, *Opere*, vol. I, ed. Perpessicius, p. XXV. Publicată în colecția „Cartea Bună", lucrarea purta indicația „ediția critică îngrijită de N. Iorga", în două volume.

15. Vezi articolul scris cu acest prilej : *Comemorarea lui Ion Brătianu*, datat 1921, în *Oameni cari au fost, III*, p. 87—89.

16. Vezi N. Iorga, *Scrieri despre artă*, București, unde se află publicat textul din 1923. Vezi de asemenea introducerea și bibliografia semnată de Barbu Theodorescu.

17. *Henri Focillon* (1881—1943), unul dintre cei mai cunoscuți istorici de artă contemporană, preocupat de fenomenul artistic bizantin. Vezi lucrările sale *Le Moyen Age romain* și *Le Moyen Age gothique, Peintures romanes des églises de France, Viața formelor etc.* A vizitat și țara noastră : „La Cernica, cu profesorul Focillon, din Lyon, om sincer și bun, cu mult interes pentru lucrurile de artă românești" (N. Iorga, *Memorii*, III, p. 300,datat 25 aprilie 1922).

18. Se referă la compozitorul și profesorul Ion Chirescu (n. 1889) care în acea vreme (1922—1927) își făcea studiile la *Schola Cantorum* din Paris. A decedat la 22 martie 1980.

19. *Dr. Constantin Anghelescu* (1869—1948), om politic liberal cunoscut mai ales ca ministru al Instrucțiunii și al Cultelor, de la 12 decembrie 1918 la 27 septembrie 1919, între 1922 și 1926 și 1927 și 1928, calitate în care a realizat cîteva reforme importante pentru învățămîntul românesc de progresul căruia și-a legat numele. A fost — scurt timp — după asasinarea lui I. G. Duca (decembrie 1933) și pînă la constituirea guvernului Gheorghe Tătărescu (3 ianuarie 1934) și președinte al Consiliului de Miniștri.

20. Cauzele popularității postbelice a generalului Alexandru Averescu sînt explicate de Iorga într-un capitol

plin de sevă și vigoare din *Supt trei regi*, p. 318 : „In față se găseau cei noi, produs al războiului și al psihozelor lui. Liga generalului Averescu se consolidase nu prin fapte, pe care n-avuse încă prilejul a le face, nici printr-un program de «îndreptare» care plutea încă vag în aer, mai mult conservator în fond pe lîngă demagogia de metodă, ci prin dibacea creare, cu bani răspîndiți larg, cu agenți bine răsplătiți, a uneia din acele minunate legende în care oricărui popor, dar mai ales poporului nostru străin de abstracții și de principii, îi place a crede. În locul »frumosului« Boulanger pe calul negru din Franța era aici generalul făcător de minuni care era în fiecare aeroplan zburînd plin de speranțe deasupra cîmpiilor măcelului și lipsurilor, era acela pe care orice soldat asigura că l-a văzut undeva și că i-a auzit glasul împărțitor de mîngîieri, acela căruia porumbeii îi aduceau ștafete de la orice om năcăjit care purta o uniformă, acela care prin încheierea păcii ferise de moarte și ultimele elemente ale unei armate așa de mult încercate. Nu era omul, viguros încă și sigur, cu nemilostiva privire lunecoasă, rece, dispreţuitoare, ci «tata Averescu», de la care noul șef de partid n-avea decît vîrsta și părul alb [...] Medalii cu chipul celui înzeit se împărțeau cu miile și oamenii le purtau cu mîndrie, ca încă o decorație a războiului. Cîntece îi slăveau faptele. Contra unor asemenea manifestații de misticism lupta e imposibilă, cum era să se vadă ceva mai tîrziu."

21. Aluzie la pamfletele lui C. Mille împotriva familiei Brătianu.

22. E vorba de textul constituției votat în martie 1923. Constituției din 1866 i se mai făcuseră modificări în 1917. Ea a fost completată prin legea organizării administrative din 1925 și de legea electorală din 1926 (care instituie „prima electorală", avantajînd partidele mari și despre care N. Iorga vorbește mai tîrziu în mod critic).

23. Despre Constantin Cihodariu vezi *Comemorarea lui Constantin Cihodariu*, în *Oameni cari au fost*, III, p. 386—387,

scris în 1933, cu prilejul împlinirii a trei ani de la moartea acestuia.

24. Viitorul rege *Carol al II-lea* (Sinaia 1893 — Escorial-Portugalia 1953) a trebuit să renunțe la drepturile sale la tron, în decembrie 1925, din pricina divorțului intervenit între el și principesa Elena, fiica regelui Constantin I și a reginei Sofia a Greciei (n. 20 aprilie 1896) cu care se căsătorise la 10 martie 1921. (Divorțul a fost pronunțat în 1928). „Noua pasiune a prințului" era Elena Lupescu (n. 1902, căsătorită cu Carol în 1947). Deși N. Iorga își dă seama de viața scandaloasă a lui Carol al II-lea, de înclinațiile sale spre dictatură și guvernare personală, deși consemnează — reprobator — afacerile legate de o comandă de avioane, totuși are naivitatea să creadă în „calitățile" și în bunele lui intenții, sperînd în mod iluzoriu într-o operă de regenerare a țării pe care Carol al II-lea putea să o întreprindă. Descrierea pe larg a Consiliului de Coroană de la Sinaia din ziua de 31 decembrie 1925, în *Memorii*, V, p. 79—82, N. Iorga credea că singura forță ce se putea opune partidelor și în special Partidului liberal al lui Ion I. C. Brătianu era monarhia. Speranțele lui se îndreptau către Carol al II-lea mai ales pentru faptul că regele Ferdinand era foarte bolnav. Cu prilejul audienței ce a avut loc la 4 ianuarie 1926, N. Iorga îi spune regelui Ferdinand : „O țară întreagă știe și o spune. De azi înainte țară și dinastie sînt la dispoziția unei bande de politicieni răufăcători." (*Memorii*, V, p. 87.)

25. Între 30 martie 1926 și 4 iunie 1927, după guvernul Ion Brătianu, urmează un guvern Averescu („paranteza Averescu") și apoi, pentru două săptămîni, un altul condus de Barbu Știrbei (amănunte privitoare la împrejurările venirii lui, vezi Iorga, *Memorii*, V, p. 222). În aceste condiții Ionel Brătianu revine la putere ; regele Ferdinand moare la 20 iulie 1927. Cum Carol al II-lea renunțase la tron (vezi mai sus, nota 24), fiul său Mihai I (n. octombrie 1921) este proclamat moștenitor al tronului la 4 ianaurie 1926, iar după moartea lui Ferdinand, rege al României. Deoarece era

minor, prerogativele regale au fost îndeplinite de o regență formată din patriarhul Miron Cristea, principele Nicolae și președintele Curții de Casație, Constantin Buzdugan (după decesul acestuia, în 1929, locul lui a fost luat de Constantin Sărățeanu). N. Iorga a fost împotriva guvernului Averescu, propunînd regelui o listă a unui guvern condus de el (vezi *Memorii*, V, p. 117 și următoarele). După venirea la putere a lui Averescu, Iorga încearcă o colaborare chiar cu Ion Brătianu, pentru răsturnarea guvernului, „dacă el își ia angajamentul public că nu dorește succesiunea și cel particular că înțelege a păstra în viitorul guvern, prin mine, supremația Vechiului Regat" (*Memorii*, V, p. 138).

26. *Nicolae*, al doilea fiu al regelui Ferdinand I și al reginei Maria. S-a născut la 5 august, 1903 la Castelul Peleș din Sinaia. După ce fratele său, Carol al II-lea, a decăzut din drepturile sale de moștenitor al tronului în anul 1926 (vezi ediția de față p. 220) principele Nicolae devine, la moartea regelui Ferdinand, 20 iulie 1927, unul din regenți. La rîndul său, Nicolae e decăzut din drepturi de către fratele său, regele Carol al II-lea, ca urmare a căsătoriei sale cu Elena Radu Săveanu născută Elena Dumitrescu-Tohani. Se stabilește în străinătate la Florența și apoi la Madrid unde a încetat din viață în anul 1976.

Cînd a devenit regent avea 24 de ani de unde și reproșul lui N. Iorga în legătură cu lipsa lui de experiență, și de chemare la conducerea treburilor țării. Se mai adaugă și faptul că Principele Nicolae manifesta o deosebită preocupare pentru sport (în special cel automobilistic), ceea ce în mod firesc, nu-i atrăgea totala simpatie a lui N. Iorga. Este dealtfel singurul membru al familiei regale față de care N. Iorga a avut (așa cum o mărturisește în cartea de față) o atitudine critică, deși — din *Memorii* rezultă că nu era insensibil la telegramele de felicitare pe care i le trimitea principele și era bucuros cînd auzea că acesta a rostit cuvinte pozitive despre personalitatea sa politică.

27. *Edouard Herriot* (1872—1957), scriitor şi om politic, fruntaş al Partidului radical-socialist francez, primar al Lyonului între 1905 şi 1955. Iorga l-a cunoscut pe Edouard Herriot cu prilejul acestei vizite în Franţa. În mai multe rînduri a fost preşedintele Camerei Deputaţilor, al Consiliului de Miniştri. De asemenea, membru al Academiei Franceze.

28. Se referă la *Thomas Masaryk* (1850—1937), cel dintîi preşedinte al Republicii Cehoslovace (1918—1935) şi la *Eduard Beneş* (1884—1948), pe atunci ministrul Afacerilor Externe şi de Interne (1935—1938) şi între 1945 şi 1948 preşedintele Cehoslovaciei.

29. Profesoara *Jindra Huşkova* (n. 12 februarie 1898), titulara catedrei de literatură română de la Universitatea din Bratislava, critic de teatru, eminentă cunoscătoare a limbii şi literaturii române din care a tradus în slovacă numeroase romane, nuvele, piese de teatru etc. Elevă a lui Jan Urban Jarnik, iar la Bucureşti a lui N. Iorga şi Ovid Densusianu. A încetat din viaţă în 1960.

30. *Mareşalul Iosif Pilsudzki* (1867—1934), om de stat, fost preşedinte al Poloniei după primul război mondial (1918—1922) : iar între 1926 şi 1928 şi în 1930 prim-ministru (vezi *Oameni cari au fost*, III, 450—453).

31. *Gheorghe I. Brătianu* (n. 21 ianuarie/3 februarie 1898, Ruginoasa-Baia — m. 24 aprilie 1953) fiul lui Ion I. C. Brătianu, istoric reputat în special pentru studii privind epoca bizantină, sud-estul Europei şi evul mediu, profesor la Universitatea din Iaşi 1923—1940, apoi la cea din Bucureşti, 1940—1947, director al Institutului de Istorie Universală „N. Iorga" (1941—1947), membru al Academiei Române din 1941 şi al mai multor instituite ştiinţifice din străinătate, autor printre altele al volumelor : *Napoléon III et les nationalités, Une énigme e un miracle historique : le peuple roumain* 1937, carte apărută în mai multe ediţii şi tradusă în germană şi italiană, *Origines et formation de l'unité roumain*, 1943, *Tradiţia istorică despre întemeierea*

statelor românești, 1945 ec. Bibliografia lucrărilor sale cuprinde numeroase studii de un deosebit interes științific, care atestă în persoana lui unul dintre marii noștri istorici.

Demn de relevat este faptul că, după încetarea din viață a lui N. Iorga și mai ales între anii 1940—1944, Gheorghe Brătianu a fost unul dintre puținii oameni de cultură care, alături de N. Bănescu, au omagiat public personalitatea lui N. Iorga. Contribuțiile sale deosebit de însemnate pentru înțelegerea personalității și operei lui Iorga au fost reunite în volumul *Nicolae Iorga* (trei cuvîntări), Institutul de Istorie Universală „N. Iorga", București, 1944, p. 79. Prima dintre cele trei cuvîntări, *Nicolae Iorga și istoria universală*, reprezintă cuvîntarea rostită la ședința de redeschidere a Institutului de Istorie Universală „N. Iorga" din 6 decembrie 1941, cea de a doua, intitulată *Nicolae Iorga apărător al drepturilor românești*, reprezintă cuvîntarea rostită la ședința de deschidere a anului academic la Institutul de Istorie Universală „N. Iorga" din 6 decembrie 1942 și cea de a treia, *Nicolae Iorga istoric al românilor*, constituie discursul de recepție la Academia Română rostit la 26 mai 1943 în ședința publică solemnă. Gh. I. Brătianu a fost ales membru al Academiei pe locul rămas vacant prin moartea lui N. Iorga. Gh. I. Brătianu era membru corespondent al Academiei Române din anul 1928.

A se vedea Gheorghe I. Brătianu : *Tradiția istoriei despre întemeierea statelor românești*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Valeriu Râpeanu, Editura Eminescu, 1980.

Gh. I. Brătianu a fost și fruntaș al Partidului național liberal. În iunie 1930, fiind favorabil revenirii lui Carol al II-lea, a format o disidență a acestui partid, cunoscută sub numele de „georgiști". La 10 ianuarie 1938 cele două grupări liberale conduse de Dinu și Gheorghe Brătianu fuzionează formînd Partidul național liberal. Acest partid face parte din Blocul Național Democrat format la 20 iunie 1944. Gheorghe Brătianu militînd pentru ieșirea României din război. Gru-

parea liberală Gheorghe Tătărescu a acționat în continuare ca un partid separat intrînd la 6 martie 1945 în primul guvern de concentrare democratică de sub conducerea dr. Petru Groza.

32. *Henry Catargi* (1860—1944), după studii de drept în Franța, urmează o carieră juridică, fiind printre altele Președinte de Tribunal la București, Cenzor și Director al Băncii Naționale, Mareșal al Palatului între anii 1916 și 1919. A fost ambasador la Bruxelles între 1919 și 1930. Este tatăl marelui pictor contemporan român H. H. Catargi.

33. *Omul care ne trebuie* s-a jucat la Teatrul Poporului în februarie 1923. Vezi cronica destul de malițioasă a lui Paul I. Prodan, în *Teatrul românesc contemporan* (1920—1927), care, pe lîngă unele complimente de circumstanță, observă cu îndreptățire: „În desfășurarea conflictului d. N. Iorga nu se preocupă decît de ideile pe care le profesează, și uită că le expune pe o scenă". *Sarmală, amicul poporului* s-a jucat în mai 1923 la același teatru (vezi cronica în volumul citat, p. 130—131). *Tudor Vladimirescu* s-a jucat la Teatrul Național din București în iunie 1921 și ianuarie 1923. Demnă de reținut fraza din articolul lui Paul Prodan: „Autorul a scris drama ca dintr-o singură răsuflare, făcîndu-ne impresia că n-a ridicat condeiul de pe hîrtie, de cînd a așternut prima replică, pînă ce n-a terminat ultimul tablou" (vezi cronica în volumul amintit, p. 121—124). Concluzia lui: „Drama d-lui Iorga a fost primită cu simpatie de către publicul compus în mare parte din nepoți și descendenți ai boierilor de pe scenă" nu este aceeași cu a lui N. Iorga: „Seara reprezentația piesei mele *Tudor Vladimirescu* pentru societatea *Materna*. Multă lume bogată, care nu înțelege. Regina e de față cu Prințul Nicolae. Mă primește, la sfîrșit, foarte rece".

Meșterul Manole a fost jucată la Teatrul Popular în noiembrie 1925 de Ana Luca și G. Calboreanu.

34. Despre dificultățile Teatrului Popular vezi *Memorii*, IV, p. 10—11: „Teatrul e aproape de faliment din cauza

nepriceperii şi cheltuielilor nesăbuite." Cf. *Mărturii în contemporaneitate* de Gheorghe Mihail-Zamfirescu : „Pe vremea cînd era conducător al Teatrului Popular domnul profesor N. Iorga înscrisese în programul său de activitate directorială o serie de spectacole pentru copii, soldaţi şi muncitori.

Nu ştim care au fost rezultatele reprezentanţiilor pentru militari şi proletari (fapt cert este că Teatrul Popular n-a avut nici fondurile, nici mijloacele artistice necesare, ca să poată realiza în întregime iniţiativa marelui său animator)." (*Op. cit.*, p. 116).

35. Despre acest episod al vieţii lui Iorga, cînd savantul aştepta să devină preşedintele Consiliului de Miniştri, vezi *Memorii*, V, p. 106—119.

36. *G. Taşcă* (1875—martie 1951), economist şi om politic, profesor de economie la Academia Comercială şi Universitatea din Bucureşti. A publicat *Probleme economice şi financiare*, 1927, *Politică socială a României*, 1940 etc. Adept al liberalismului economic, a avut o atitudine burghezo-democrată şi antifascistă (vezi I. Lupu, *Concepţia economică a lui G. Taşcă*, teză de doctorat, 1971).

37. *G. G. Mironescu* (1874—1954), profesor de Enciclopedia Dreptului la Universitatea din Bucureşti, fruntaş al Partidului naţional-ţărănesc, ministru de externe în guvernul Iuliu Maniu, 1928—1930. Din octombrie 1930 — preşedinte al Consiliului de Miniştri pînă în aprilie 1931, apoi ministru de finanţe în guvernul Vaida-Voievod (6 iunie/20 octombrie 1932). Retras din viaţa politică, revine în 1938 cu prilejul instaurării dictaturii regale, fiind membru al Consiliului de Coroană creat la 30 martie 1938.

38. *D. R. Ioaniţescu* (1885—11 februarie 1970), profesor universitar de economie politică şi om politic de orientare naţional-ţărănistă. A activat şi în alte grupări politice de după primul şi al doilea război mondial cum ar fi Partidul Muncii. De mai multe ori deputat, ministru al agriculturii şi domeniilor în guvernul Octavian Goga, format la 29 decembrie 1937.

39. *Patria*, organul Partidului național. A apărut începînd din 1919 la Sibiu și apoi la Cluj. Directorul ziarului a fost la început Ion Agârbiceanu (1919—1927), apoi Ion Clopoțel (1927—1938).

40. Se referă la Mircea Eliade, care a scris o recenzie despre cartea lui Iorga în *Revista universitară*. Despre acest incident vezi Mircea Eliade, *Amintiri*, colecția „Destin", p. 128—131 :

„Eu am publicat, printre altele, un articol despre Ionel Teodoreanu și o critică a primului volum din *Essai de Synthèse de l'Histoire universelle* al lui N. Iorga.

Paginele acestea au jucat un rol hotărîtor în tinerețea mea. Critica volumului lui Iorga era exagerată și plină de teribilisme juvenile. În admirația mea fără margini față de genialul polihistor, fusesem profund dezamăgit de acest prim volum al *Sintezei*. E drept că Iorga nu era un specialist în istoria vechiului Orient, nici în antichitatea greco-romană. Dar pentru că *Essai de Synthèse* trebuia să devină capodopera marelui nostru istoric, mă așteptam să fie pregătit și redactat cu mai multă grijă decît sutele de volume care îl precedaseră. Îmi închipuiam că N. Iorga se va sili să dea în aceste patru volume de sinteză esența gîndirii lui istorice. Visasem ani de zile la această carte ; mi-o închipuisem limpede, concentrat, lapidar, adevărat monument ridicat ca să înfrunte secolele.

Evident, fusesem amar dezamăgit regăsind aceeași proză repezită și descusută pe care o cunoșteam din celelalte scrieri ale lui N. Iorga ; dezamăgit de asemenea de notița publicată pe verso paginei de gardă, în care ni se spunea că autorul n-a avut întotdeauna posibilitatea să consulte cărțile pe care le citează : descurajat, mai ales, descoperind că cel mai învățat istoric pe care-l dăduse neamul românesc ignora bibliografia recentă, că folosea monografiile la modă pe vremea tinereții lui, că, ceea ce mi se părea mai grav, nu se ținuse la curent cu modificările care avuseseră loc în problematica istoriografiei orientale și antice.

Critica era cu atît mai cruntă cu cît eram de mulți ani un admirator frenetic al lui Iorga. Printre rînduri se ghicea, în articolul meu, furia iconoclastă a celui care se trezește deodată înșelat, care descoperă că zeul adolescenții lui se face vinovat de lipsuri și slăbiciuni omenești. Eșecul *Sintezei* lui Iorga mă lovea dealtfel personal. Crezusem în știința lui istorică enciclopedică și *Essai de Synthèse* trebuia să-mi confirme strălucitor credința mea în posibilitatea unui nou tip de Pico dela Mirandola. Celor care ar fi criticat diversitatea preocupărilor mele, le-aș fi putut răspunde: dar iată rezultatul unei asemenea diversități, iată Sinteza la care a ajuns Iorga!

Cum era de așteptat, articolul meu a provocat un mic scandal. Profesorul Iorga a telefonat lui Gusti, spunîndu-i: «Îți mulțumesc, dragă colega, că ai colaborat la această revistă unde sînt înjurat bîrjărește!» În *Neamul românesc* a publicat un articolaș: *Mai multă omenie!*, unde, printre altele, făcea aluzie la «fițuici în care studenții împroașcă cu noroi pe propriii lor profesori». Șase, șapte luni mai tîrziu apărea în *Cele trei Crișuri* ultimul articol al lui V. Bogrea: *Ce n-a citit N. Iorga și a citit Dl. Mircea Eliade, student în Filozofie*. Era o lecție usturătoare dată de un formidabil erudit unui tinerel înflăcărat. În ceea ce privește pe N. Iorga, nu m-a iertat niciodată deși, cum o amintește în *O viață de om*, în 1930, cînd era Ministrul Instrucției, mi-a prelungit bursa de 180 lire sterline pe an pe care o dobîndisem, cu un an mai înainte, pentru studii la Universitatea din Calcutta. Mai scria în *O viață de om* că articolul meu a fost singura recenzie apărută asupra primului volum din *Essai de Synthèse*, ceea ce mi se pare o nedreptate strigătoare la cer. M-aș fi așteptat ca toți istoricii români să discute *Sinteza* celui care fusese profesorul tuturor.

Paradoxal și tragic a fost faptul că, abia intrat în Universitate, criticasem violent și mă rupsesem definitiv de profesorul pe care-l admiram mai mult, de omul pe care mi-l alesesem de model și a cărui viață și operă jucaseră

în adolescența mea, și au continuat să joace și mai tîrziu, un rol aproape «magic». Într-adevăr, de cîte ori mă simțeam obosit sau deprimat, îmi era destul să privesc cele cîteva zeci de volume de Iorga pe care le adunasem în rafturile bibliotecii mele, ca să-mi regăsesc forțele intacte. Și tocmai pe acest uriaș în umbra căruia jinduisem să cresc, îl jignisem adînc."

41. *Ramon Basterra* (1888—1928), diplomat și poet spaniol pe care N. Iorga îl cunoștea de mai multă vreme. Istoriile literare reține un personaj creat de el numit Virulo, simbol al spaniolului continuator al tradiției romane. N. Iorga a aflat desigur în versurile sale expresia unor idealuri estetice asemănătoare cu ale sale, precum exaltarea sentimentului național, al mîndriei față de trecutul țării. (Vezi *Oameni cari au fost*, III, p. 259—260.)

42. *Zarzuela*, gen dramatic, în care muzica se îmbină cu textul vorbit, tipic spaniol, înrudit cu opereta și vodevilul. Este diminutivul de la „Zarza" — numele pavilionului de vînătoare al regilor Spaniei, lîngă Madrid, unde se dădeau serbări fastuoase, reprezentații teatrale cu poezie și muzică, după modelul operei italiene.

43. *Miguel Primo de Rivera* (1870—1930), căpitan general, dictator al Spaniei după un *pronunciamento* care a avut loc în 1923. Guvernarea sa, profund reacționară, s-a desfășurat în timpul domniei lui Alfons al XII-lea. A fost înlăturat abia în ianuarie 1930 datorită măsurilor impopulare pe plan social, cultural și economic, ce duseseră la discreditarea regimului și la crearea unui front opoziționist extrem de puternic. Fiul său José Antonio este considerat întemeietorul falangei — mișcare fascistă spaniolă.

44. *Anton Bibescu* (n. 1878—1948), om de cultură și diplomat (a fost, după 1920, ambasador al României în Statele Unite ale Americii, iar apoi în Spania). Numele său este legat de cel al lui Marcel Proust cu care a fost bun prieten încă de la începutul secolului.

45. *N. Bănescu* (16 decembrie 1878—10 septembrie 1971), eminent bizantinolog român, profesor la Universitățile din București și din Cluj, membru — din 1938 — al Academiei Române, autor a numeroase studii importante în acest domeniu, printre care citățm : *Bizanțul și romanitatea de la Dunărea de jos.* Despre relațiile lui N. Iorga cu profesorul N. Bănescu a se vedea L. Kalustian, *Facsimile*, Editura Eminescu, 1975, p. 21—30. Prima scrisoare a lui N. Iorga către Nicolae Bănescu este datată 19 mai 1905. N. Bănescu, profesor la liceul din Craiova, îl invită pe Iorga să țină o conferință și acesta îi răspunde afirmativ în următorii termeni : „Stimate domnule, Cum nu ! Numai să nu vă fie numele meu o piază rea și să nu vă aducă dușmănii multe, puternice și implacabile." Alte scrisori ale lui N. Iorga către N. Bănescu dovedesc bunele lor relații și prețuirea reciprocă. De asemenea L. Kalustian publică și documentele ce atestă faptul că transferarea profesorului N. Bănescu de la Cluj la București s-a făcut de Armand Călinescu pe atunci ministru al Învățămîntului, datorită lui N. Iorga. Vezi și Scrisori către N. Iorga, vol. II, p. 32—35 ; 320—324 ; 465—467.

46. Palatul Ligii Culturale — actualul teatru „Lucia Sturdza Bulandra", de pe Bulevardul Schitu Măgureanu.

47. *Barbu Theodorescu* istoric literar, doctor în litere, conferențiar de istoria literaturii române, este — printre altele — autorul lucrării *Bibliografia scrierilor lui Nicolae Iorga*, 1890—1934, București, 1935—1937, 2 vol. A publicat ediții și antologii din opera lui N. Iorga și a tipărit în colecția „Oameni de seamă", 1968, o monografie asupra vieții lui N. Iorga. A încetat din viață în anul 1979.

48. Din vila de la Sinaia despre care vorbește în aceste rînduri Nicolae Iorga a fost ridicat de legionari în seara zilei de 27—28 noiembrie 1940, fiind asasinat după cîteva ore, în pădurea Strejnicul de lîngă Ploiești. Pentru atitudinea antifascistă și antilegionară a lui Nicolae Iorga, vezi Titu Georgescu, *Nicolae Iorga împotriva hitlerismului*, București, 1966, Mihai Stoian *Moartea unui savant*, Editura Emi-

nescu, și N. Iorga *Ultimele*, ediție și comentariu introductiv de Stelian Neagoe, 1978.

49. Guvernul Barbu Știrbei a durat de la 4 iunie 1927 pînă la 21 iunie același an. I-a urmat guvernul liberal Ion I. C. Brătianu (21 iunie—24 noiembrie 1927).

50. Regele Ferdinand I a încetat din viață la 20 iulie 1927.

51. Se referă la alegerile din iulie 1927 care au dat Partidului național liberal — aflat la putere — o majoritate zdrobitoare (61% din voturi) pentru un regim parlamentar bazat pe existența mai multor partide. Partidul lui Nicolae Iorga n-a reușit, „cu toate sforțările desperate", să aibă nici un reprezentant în județele în care a prezentat candidați (Covurlui, Rîmnicu-Sărat, Brăila, Prahova).

52. După moartea lui Ion I. C. Brătianu regența a numit președinte al Consiliului de Miniștri pe Vintilă Brătianu — devenit și președinte al Partidului național liberal, care guvernează pînă la 10 noiembrie 1928.

53. Afirmația lui N. Iorga privitoare la relațiile sale cu Teatrul Național din București nu corespunde întru totul realității. Începînd din stagiunea 1918—1919 (director Ion Peretz), cînd i se joacă piesa *Învierea lui Ștefan cel Mare* și în stagiunea 1919—1920, cînd i se reprezintă două piese — *Mihai Viteazul* și *Un domn pribeag* — aproape în fiecare stagiune N. Iorga a fost prezent pe prima scenă a țării — cu mai multe piese chiar ; astfel, 1921—1922 : *Tudor Vladimirescu, Moartea lui Dante, Molière se răzbună ;* 1923—1924 : *Doamna lui Eremia ;* 1924—1925 : *Isus ;* 1927—1928 : *Cleopatra* (director fiind Corneliu Moldovanu și nu Al. Mavrodi cum greșit indică N. Iorga, în timpul directoratului acestuia, 1930—1931, jucîndu-se piesa *Casandra) ;* 1928—1929 : *Fratele păgîn* și *Ovidiu,* 1931—1932 : *Ultima rază* și *Zidirea Mînăstiri din Argeș ;* 1932—1933 : *Moartea lui Arus ;* 1933—1934 ; *Catapeteasma ruptă-n două :* 1934—1935 : *Sîngele lui Minos ;* 1935—1936 : *Un biet moșneag și un doge* (apud Ioan Massoff, *Istoria Teatrului Național,* 1877—1937 : Editura Universală Alcalay. Tot aici vezi *A 40-a piesă a domnului Iorga,* p. 354—

356, un istoric al reprezentării pieselor sale pe scena Teatrului Național). De asemeni vezi și *Teatrul românesc în Ardeal și Banat*, volum editat de Teatrul Național din Cluj, întocmit de Aurel Buteanu, care cuprinde date privitoare la reprezentarea pieselor lui N. Iorga pe scena acestei instituții teatrale, date din care am citat pe parcursul acestor note. Despre relațiile lui Nicolae Iorga cu teatrul, a se vedea interviurile date lui Ioan Massoff și republicate în volumul acestuia : *Despre ei și despre alții*, Editura Minerva, 1973, p. 165—178 : „Literatura și teatrul nu le consider ca pe un lucru de amator. Am pretenția că tot ce scriu să nu dureze numai o zi". Interviurile se referă la piesele *Moartea lui Arus*(p. 170—172) și *Sîngele lui Minos* (p. 172—173). În afara unor precizări cu privire la piesă reținem aceste considerații de natură generală asupra teatrului său : *„E o piesă istorică* ? Deloc. Nu e nimic istoric în ea, totul e imaginație, afară bineînțeles de spiritul epocii. E un lucru pe care-l urmăresc în toate lucrările mele dramatice. În teatru nu e nevoie să respecți adevărul istoric, dar trebuie să prezinți atmosfera și spiritul vremii".

La întrebarea „Cu ce sentimente așteptați premiera care se apropie" ? N. Iorga dă un răspuns semnificativ : „Cu sentimentul că va fi ocolită de public, așa cum sînt toate piesele mele și că nu i se va recunoaște nici un merit, în tot ce fac, într-o țară unde chiar dacă cineva mă iubește, nu mă înțelege totuși".

Prima ediție selectivă din opera dramatică a lui N. Iorga a apărut în anul 1974 — la Editura Minerva, sub îngrijirea lui Victor Iova, cu o prefață de Mircea Vaida — cuprinzînd opt piese. Volumul al doilea include 11 piese și a apărut în 1980.

54. Pamfletele lui Mihail Dragomirescu împotriva lui Nicolae Iorga au apărut mai întîi în ziarul *Viitorul*, organ al Partidului național liberal și apoi în volumul *De la misticism la raționalism* : „N-am schimbat nimic din ideile ce cuprind, dar am căutat să le supraveghez forma care, uneori,

din pricina condițiilor în care au fost scrise și tipărite pentru prima oară, nu erau destul de mulțumitoare. În același timp, vrînd să înlesnească orientarea cititorului în ideologia lor, nu le-am păstrat ordinea cronologică, ci le-am grupat după ideile directoare." Conform acestor idei expuse în „Cuvîntul înainte" (datat, 24 aprilie 1924), pamfletele împotriva lui N. Iorga sînt grupate în primele două capitole : „În contra idolatriei în cultură" și „Directive critice", p. 6—163, dar și „Generația de la 1900 și misticismul național" (p. 330—339), ca și în capitolul „Triumful unei școale literare", p. 337—354. În primul articol *(Sinceritate și adevăr,* datat 25 oct. 1922) spune : „Este timpul să deschidem tuturor ochii că, dacă personalitatea d-lui *N. Iorga* a putut, prin felul său de a fi, să încurajeze deșențatul individualism și pamfletism, de care însuși se plînge — nu aceasta e calea cea sănătoasă a dezvoltării sufletului" (p. 11). În alt articol se spune : „Cu toată marea sa suprafață culturală *(de care un spirit obiectiv trebuie să țină seama),* d. Iorga nu are însușirile ce se cer de la o șefie culturală" (p. 14). Vezi și Mihail Dragomirescu, *Scrieri critice și estetice,* ed. cit.

55. Cf. *Memorii,* V, p. 333 (27 februarie 1929) : „Cu toate silințele desperate ale politicienilor sînt ales rector cu 59 de voturi", *Ibidem,* p. 338 (21 martie 1929) : „Instalarea mea ca rector" (1 octombrie 1928) : „Alegerea mea ca decan al Facultății de litere" *(Ibidem,* p. 305). Mai înainte candidase — la sugestia lui Rădulescu-Motru — pentru un post de senator al Universității *(Ibidem,* p. 248).

56. *Nicolae Basilescu* (1860—martie 1938) a fost profesor universitar de economie politică la Iași și București. Lui i se datorește ideea creării cartierului Bucureștii-Noi. La moartea sa, N. Iorga a scris *Un american fără noroc în România : Nicolae Basilescu (Oameni cari au fost, IV,* p. 241—242).

57. Guvernul Iuliu Maniu s-a constituit la 10 noiembrie 1928 și a durat pînă la 7 iunie 1930. Ca și în timpul guvernului Averescu, înainte de venirea la putere a lui Barbu

Ştirbei, Nicolae Iorga, aşa cum rezultă din *Memoriile* sale, spera să fie chemat la conducerea guvernului ori să devină membru al cabinetului: „În cursul unei discuţii la Patriarhie, pentru noua clădire, între membrii Comisiei Monumentelor Istorice şi Patriarhul, acesta îmi spune că s-ar putea ca eu să fiu ministrul care să ordonanţe cheltuiala" (4 mai 1928, vezi *Memorii*, V, p. 286.) „Trimis să vadă situaţia în Ardeal înainte de întrunire, Lăpedatu (fruntaş naţional-liberal — n.n.) s-a întors cu ştiri asigurătoare. N-ar fi vorba de o succesiune a lor (a naţional-ţărăniştilor — n.n.). Se lucrează mai mult în direcţia mea, naţional-ţărăniştii fac imposibilul mai ales pe lîngă Patriarh, ca să împiedice guvernul meu de «destindere» (*Ibidem*, p. 287). Trebuie remarcat şi faptul că imediat după moartea lui Ionel Brătianu au început tratativele pentru formarea, fie a unui guvern de coaliţie, fie a unuia condus de Iuliu Maniu: „Seara, la Taşcă, reîntîlnesc pe Maniu. [...] Maniu întreabă cu insistenţă, poate ca să lămurească bănuieli ce are *faţă de mine*, cine ar putea să formeze un Minister de coaliţie. Vrea să-mi ştie părerea: ce e preferabil, un Minister al lui sau acela al unei coaliţii. Îi arăt ce infern ar fi acesta din urmă şi cum n-ar putea răspunde la anume greutăţi de politică internaţională, care tocmai pentru a-l încurca i s-ar pune înainte. El a refuzat, pentru a nu provoca «încurcături», înţelegerea de guvernare" (*Memorii*, V, p. 262). De asemenea are loc o întrevedere între Ion Mihalache şi N. Iorga în care acesta arată fruntaşului naţional-ţărănist că îşi menţine acordul în privinţa guvernului de coaliţie „deşi ştiu lipsa de bună-credinţă a lui Maniu, cu care o adevărată discuţie e imposibilă... N-am cu dînşii nici un angajament de guvern, pentru că la momentul oportun nu mi s-a spus nimic..." (*Ibidem*, p. 270—271). La reîntoarcerea — martie 1928 — dintr-o călătorie în străinătate — află de acţiunile întreprinse de Iuliu Maniu pentru răsturnarea guvernului liberal condus de Vintilă Brătianu. O încercare de mediere a lui Ion Mihalache nu are succes: „Despre mine îi spun

limpede : că doresc să guvernez eu, cu metodele mele şi potrivit cu concepţiile mele" (*Ibidem*, p. 278). Tot în *Memorii* (la 12 septembrie) notează faptul că Patriarhul Miron Cristea, unul din cei trei regenţi îl consideră „suprema rezervă morală a ţării" şi că „trebuie să mi se dea putinţa de a lucra pentru dînsa" (p. 303). Deşi, după cum se vede şi din această autobiografie, nutrea o vie antipatie faţă de Octavian Goga, acceptă la un moment dat chiar o propunere de colaborare din partea acestuia şi a mareşalului Averescu, Iorga urmînd să ocupe locul de vicepreşedinte în viitorul guvern (16 septembrie, *Ibidem*, p. 304, vezi şi p. 308—309, în legătură cu vizita lui Goga şi Averescu la Vălenii-de-Munte în ziua de 25 octombrie). După constituirea guvernului Iuliu Maniu (în legătură cu tratativele şi poziţia lui N. Iorga vezi *Memorii*, V, paginile citate şi următoarele), notează : „Vom lupta în alegeri alături de averescani" (*Memorii*, V, p. 316). Nu obţine decît patru locuri(*Ibidem*, p. 321).

58. Procesul Manoilescu s-a desfăşurat în luna noiembrie 1927. Omul politic (1891—1947) fusese arestat în octombrie sub învinuirea de a fi adus în ţară scrisori adresate de Principele Carol şefilor partidelor politice româneşti. Se reţinuse împotriva sa acuzaţia de conspiraţie. Pînă la urmă Manoilescu a fost achitat. N. Iorga a fost unul dintre martorii apărării (vezi *Memorii*, V, p. 253—255). M. Manoilescu, economist cunoscut, a fost unul dintre partizanii revenirii în ţară a lui Carol al II-lea (vezi şi N. Iorga, *Doi ani de restauraţie*, ed. a IV-a p. 3—4), apoi ministru de externe în guvernul cu accentuată orientare prolegionară şi profascistă al lui Ion Gigurtu (4 iulie 1940). Este unul dintre semnatarii Dictatului de la Viena şi unul dintre teoreticienii fascismului la noi, după cum rezultă din cărţile sale *Teoria protecţionismului şi a schimbului, Secolul corporatismului, Partidul Unic, Rostul şi destinul burgheziei româneşti.*

59. Biserica aparţine astăzi Institutului Elenic de studii bizantine şi post-bizantine şi datează din secolul al XVI-lea.

60. Pentru piesele lui N. Iorga jucate la Teatrul Național vezi nota de la p. 230—231. Aluziile privitoare la „rodomontada frazeologică și de atitudine romantică" sînt la adresa lui Victor Eftimiu.

61. În timpul anului 1929 s-au votat mai multe legi cu caracter administrativ privind organizarea unor instituții centrale și ministere etc. Legea la care se referă N. Iorga (vezi *Memorii* V, p. 355—357) privea organizarea ministerelor și administrației locale.

62. N. Iorga a început călătoria în Statele Unite ale Americii la 17 ianuarie 1930 din portul Genova. La New York a sosit în ziua de 27 ianuarie. Pentru călătoria în Statele Unite vezi *Memorii*, V, p. 379—388. Pleacă spre Europa la 20 martie 1930 și sosește la Cherbourg la 27 martie. Vezi, de asemenea, *America și românii din America, Note de drum și conferințe*, Vălenii-de-Munte, 1930, 324 p. Despre acest volum vezi cronica lui Perpessicius în *Opere*, IV — *Mențiuni critice* — București, 1971 p. 305—307 : „O Americă a muzeelor, bibliotecilor și universităților este aceea pe care ne-o înfățișează d-l N. Iorga. În privința aceasta, d-sa aduce o bogăție de informațiuni neprețuită, din vizitele cîte făcu în muzee și biblioteci..." Vezi de asemenea și considerația de natură generală a activității sale : „A fost întotdeauna, în activitatea prodigioasă a d-lui N. Iorga, o brazdă predilectă a călătoriilor". Perpessicius apreciază notele de drum ca pagini „de mare debit descriptiv" pentru faptul că „erudiția istoricului se agrementează de notația literaturii".

63. Iorga a ținut două conferințe la Torino, prima la 30 martie 1930 despre America, cea de-a doua la 31 martie a aceluiași an intitulată *Un capitol inedit din arta românească.*

64. N. Iorga a plecat în Anglia la 23 aprilie 1930 (vezi *Memorii*, V. p. 392—395).

65. Guvernul G. G. Mironescu a venit la cîrma țării în ziua de 10 octombrie 1930 și a durat pînă în aprilie 1931.

Călătoria lui N. Iorga în Grecia și Serbia a avut loc între 9 și 27 octombrie același an. Sosește în țară la 30 octombrie.

66. Despre tratativele preliminare formării guvernului Iorga vezi *Memorii*, VI, p. 72 și următoarele. Tot despre această perioadă vezi și *Doi oameni de restaurație*, ed. cit., p. 35 și urm. N. Iorga preia conducerea guvernului la 18 aprilie 1931 : „Regele mă cheamă. E prăpădit fizicește. Îmi cere să formez Ministerul. Nefiind altă soluție, trebuie să primesc. Scrie însuși lista. E gata a abandona pe Manoilescu. Îl rog să-l păstreze, dar să-l împiedice de a intriga. Primește pe Hamangiu și Siseşti. Laudă pe generalul Amza și pe Vâlcovici. Refuză pe Tașcă. Pentru Argetoianu arăt că nu e bine să fie *deocamdată* la Interne și propun Finanțele. Regele acceptă. Jos, Argetoianu nu ezită a primi. Cu el mergem la viitorii miniștri, cari acceptă (Siseşti mai tîrziu va avea îndoieli)" (*Memorii*, VI, p. 86). Textul demisiei lui N. Iorga datată 31 mai 1932, în *Memorii*, VI, p. 410 și în *Doi ani de restaurație*, p. 123 : „Maiestate, În fața greutăților bugetare, pe care nu văd cum le-ar putea rezolva deplin și imediat un Guvern care nu se razimă pe un puternic partid, rog pe Maiestatea Voastră să primească demisia Cabinetului pe care am avut, un an de zile și mai bine, dureroasa sarcină de a-l prezida.

Rog pe Maiestatea Voastră să mă creadă și mai departe. Al Maiestății Voastre prea supus și plecat servitor, N. Iorga. 31 Mai 1932". După o încercare de a se forma un guvern N. Titulescu, nereușită, la 5 iunie Alexandru Vaida-Voievod primește mandatul de președinte al Consiliului de Miniștri, depunînd a doua zi jurămîntul.

INDICE DE NUME

A

Aaron, Florian : vol. II : 171
Aaron, Petru Pavel : vol. II : 150
Abdul-Hamid : vol. II : 200
Abélard, Pierre : vol. I : 19
About, Edmond : vol. II : 15
Adam, Guillaume : vol. II, 34
Adamescu, Gheorghe : vol. III : 22
Ademollo (prof.) : vol. I : 185
Adler (prof.) : vol. III : 75
Agârbiceanu, Ion : vol. IV : 226
Aglaia (verişoară) : vol. I : 88, 108
Ahn, Francisc : vol. I : 100
Aizenberg : vol. I : 72, 73
Albert I : vol. IV : 94
Albert (rege) : vol. II : 40
Alberti, Tommaso : vol. II : 89
Alcan (editor) : vol. II : 256
Alecsandri, Paulina : vol. III : 238
Alecsandri, Vasile : vol. I : XXXVI, 19, 60, 91, 138, 143, 157,

173, 178, 192, 193, 225 ; vol. II : 9, 194, 219, 250 ; vol. III : 11, 114, 215, 238
Alep, Pavel de : vol. II : 78
Alexandrescu (magistrat) : vol. I : 173
Alexandrescu, Grigore : vol. I : 206 ; vol. II : 61
Alexandrescu, Vasile vezi : Popovici (Cozmiţa)
Alexandru (fiul lui Ştefan cel Mare) : vol. III : 53
Alexandru (prof.) : vol. III : 71
Alexandru (regele Greciei) : vol. IV : 216
Alexandru I (ţar) : vol. III : 78
Alexandru I (Carageorgevici) : vol. III : 101 ; vol. IV : 27, 128, 216, 217
Alexandru cel Bun : vol. I : 9
Alexandru cel Mare : vol. IV : 160
Alexandru Iliaş : vol. I : 15
Alexandru Ipsilanti : vol. II : 113 ; vol. IV : 81
Alexandru Lăpuşneanu : vol. IV : 85
Alexandru-vodă : vol. II : 52
Alexe (băcan) : vol. I : 88
Alexici, Gheorghe : vol. II, 153, 167
Alfons al XII-lea : vol. IV : 228
Alfons al XIII-lea : vol. IV : 124
Ali-paşa : vol. I : 18
Alimănişteanu, Const. : vol. III : 42, 248
Altemira, Rafael de : vol. IV : 195
Alvirescu : vol. III : 73
Aman, Theodor : vol. II : 173, 189
Amari („arabizantul italian") : vol. II : 228
Amiras : vol. II : 228
Amza (general) : vol. IV : 236
Anastasescu (tutungiu) : vol. II : 207
Ancel, Jacques : vol. IV ; 116, 134
André, Emil vezi : Lecomte du Noüy
Andrei (regele Neapolelui) : vol. II : 26
Andrews (profesor) : vol. IV : 190
Andriescu (preot) : vol. III : 183

Andronescu, Smaranda vezi : Smara
Angelescu (general) : vol. I : 131
Angelescu, Const. (dr.) : vol. IV : 57, 88, 166, 212, 218
Anghel (moşier) : vol. I : 107
Anghel, C. D. : vol. III : 138, 267
Anghel, Dimitrie : vol. I : 221 ; vol. III : 267
Antipa, Grigore : vol. III : 211, 253
Antohi (d-nul şi d-na) : vol. II : 225
Antonescu, Ion : vol. II : 262, 282
Antonescu, Petru : vol. II : 189, 264 ; vol. IV : 126
Antonescu, Teohari : vol. II : 7, 9, 31, 237, 241
Antoniade (pedagog) : vol. I : 117
Antonio, José (fiul lui Rivera) : vol. IV : 226
Antoniu, Costache : vol. I : 215
Antoniu, Lascăr : vol. III : 296
Antonius : vol. IV : 160
Appel (rector) : vol. IV : 141
Aragon, Alfons de : vol. II : 53
Arapu (avocat) : vol. I : 38
Arbore (stareţ) : vol. II : 210
Ardeleanu (secretar) : vol. IV : 136
Argenti (inginer) : vol. I : 44, 71, 102
Argenti, Floricica : vol. I : 44
Argenti, Pupuica : vol. I : 44
Argenti, Teresa : vol. I : 44, 71
Argetoianu, Const. : vol. II : 262 ; vol. III : 141, 165, 177, 179, 180, 183, 232, 234, 258, 267, 278, 297 ; vol. IV : 12, 31, 33, 34, 38—40, 66—72, 75, 99, 100, 103, 104, 109—111, 202, 204, 206—208, 211, 213, 236
Arghezi, Tudor : vol. I : XXI, LXV ; vol. II : 179 ; vol. III : 223, 280, 294—296, 298, 299
Arghiropol (fam.) : vol. I : 6, 9
Arghiropol, Cezar : vol. I : 55
Arghiropol, Constantin : vol. I : 7, 56
Arghiropol, Emanuel : vol. I : XLVII, 7, 19, 45, 49, 50, 54, 55, 58, 84, 86, 87, 103, 107, 108, 120, 123, 133, 134

Arghiropol, Gheorghe : vol. I : 7, 8
Arghiropol, Ioan : vol. I : 7
Arghiropol, Oscar : vol. I : 107
Arghiropol, Zoe : vol. I : 7
Arion, C. C. : vol. II : 169, 261 ; vol. III : 65, 141, 180
Arion, Virgil : vol. II : 231 ; vol. III : 83—85, 91
Arnold (fotograf) : vol. II : 50
Aron-vodă : vol. II : 50
Aroneanu (dr.) : vol. III : 291
Arréat (estetician) : vol. I : 170
Asachi, Gheorghe : vol. I : 64, 84, 124, 186, 204 ; vol. II : 141, 218
Aslan (arendaș) : vol. I : 88
Atanasiu : vol. I : 151
Atanasiu, I. C. : vol. I : 222 ; vol. III : 258 ; vol. IV : 10, 11
Atanasiu, I. (prof.) : vol. III : 172
Atanasiu (om politic Galați) : vol. IV : 10
August al II-lea : vol. II : 47
August al III-lea : vol. II : 47
Augusta (împărătească) : vol. II : 31
Augustus (Octavian) : vol. IV : 78, 160
Aumale (duce) : vol. II : 15
Aurelian, P. S. : vol. II : 116, 138, 256
Averescu, Alex. : vol. III : 89, 91, 127, 146, 176, 178, 180, 181, 193, 202, 206, 215, 218, 219, 222, 230—232, 234, 254, 257, 258, 265—267, 285, 289, 293, 297 ; vol. IV : 5, 10, 16, 33, 36—38, 45, 47, 48, 56, 58, 62, 64, 65, 70, 100—102, 145, 149, 151—154, 156, 169, 172—174, 176, 205, 218—221, 232, 234
Avramescu, Tiberiu : vol. I : 205

B

Babeș, Victor : vol. II : 249
Babeș Vincențiu : vol. II : 116, 249

Bacalbaşa, Anton : vol. II : 59, 242 ; vol. IV : 50
Bacalbaşa, Constantin : vol. I : 189, 209, 224
Bacalbaşa, Ion : vol. I : 189, 224
Bacchi della Lega : vol. II : 89
Badilescu (prof.) : vol. I : 83
Baedeker, Karl : vol. I : 185
Balaşa (bătrîna) : vol. I : 21
Balica (muzicantul) : vol. I : 60
Balş, Alecu : vol. IV : 126
Balş, C. : vol. I : 131, 209
Balş, Gheorghe : vol. II : 190, 264 ; vol. IV : 50
Balzac, Honoré : vol. I : 212
Banu Const. : vol. III : 183, 260 ; vol. IV : 40
Banville, Théodore : vol. I : 214
Baraboi (ciubotarul) : vol. I : 28
Baratieri, Oreste : vol. III : 129
Barbie, J. D. du : vol. I : 208
Barbu, Ion : vol. III : 280
Barclay (diplomat englez) : vol. III : 111
Bariţ, George : vol. II : 211
Barnovschi, Miron : vol. II : 95 ; vol. IV : 85
Baronzi, G. : vol. II : 219, 266
Barthou, Louis : vol. IV : 217
Bartoli (lingvist) : vol. IV : 133, 194
Bartoli, Lide : vol. IV : 133
Barwinski (istoric) : vol. II : 156
Basilescu, Nicolae : vol. IV : 167, 232
Bassarabescu, I A. : vol. III : 241
Basta : vol. I : LIII
Bastera, Ramou de : vol. IV : 120, 121, 228
Bastos, Santos (consul) : vol. IV : 125
Báthory (cursant) : vol. IV : 130
Báthory, Andrei : vol. IV : 124
Báthory, Sigismund : vol. II : 50
Báthory, Ştefan : vol. IV : 83
Batthyányi : vol. II : 168

Batzaria, Nicolae : vol. III : 85, 257
Baudelaire : vol. I : 139, 213, 214
Bădărău, Al. : vol. I : 163 ; vol. III : 33, 64
Bădescu, Scipione : vol. I : 70, 71, 133 ; vol. II : 103
Băgulescu (maior) : vol. IV : 59
Băicoianu, C. : vol. II : 117
Băjescu (d-na) : vol. I : 83, 112
Bălan, Nicolae : vol. III : 191, 215, 219, 226
Bălăceanu, Const. : vol. I : 142 ; vol. II : 127, 138
Bălășescu (profesor) : vol. I : XLVI, 36, 42
Bălcescu, N. : vol. I : XVIII, vol. II : 72, 81, 210
Băleanu, G. Gr. : vol. I : 69—73, 86, 91, 97, 102
Băltoaia, Anica : vol. I : 38
Băncilă, Octav : vol. III : 271
Bănescu, N. : vol. IV : 126, 223, 229
Bănuț, A. P. : vol. I : LVI
Bărbulescu, Ilie : vol. III : 139
Bărnuțiu, Simion : vol. I : 157, 166
Bârseanu, Andrei : vol. II : 104, 105, 248
Beauharmais (fam.) : vol. III : 174
Becu (arhitect) : vol. IV : 128
Befa (pitar) : vol. I : 39
Beldiceanu, N. : vol. I : 221
Belgrano : vol. II : 54
Bellegarde (conte) : vol. III : 72
Bémont, Charles : vol. I : LI ; vol. II : 18, 20, 230 ; vol. III : 86, 175 ; vol. IV : 14, 167
Benchea, Nicolae : vol. IV : 185
Beneș, Eduard : vol. IV : 17, 80, 223
Bengescu : vol. II : 83
Bengescu (șef de gară) : vol. III : 136
Bengescu (d-na) : vol. III : 99
Berchtol (diplomat) : vol. III : 261
Berger, Albert : vol. II : 101
Berger-Levrault : vol. IV : 14

Berthelot, Henri-Mathias : vol. I : LXIII ; vol. III : 116, 181, 193, 263 ; vol. IV : 14, 20, 77
Berza, Mihai : vol. I : V
Beu (fam.) : vol. IV : 9
Beza, Marcu : vol. III : 86, 257
Bezdechi : vol. III : 209
Bianu, Ion : vol. I : 210 ; vol. II : 80, 82, 103, 113, 115, 174, 177 ; vol. III ; 94, 112, 129, 130
Bibescu, Anton : vol. IV : 123, 228
Bibescu, Valentin : vol. III : 98, 153 ; vol. IV : 90
Bibescu-vodă : vol. II : 161, 172
Bilciurescu, Victor : vol. I : 210
Bilderdijk : vol. II : 25
Binet, Alfred : vol. I : 157
Birch-Hirschfeld : vol. I : LI ; vol. II : 42, 44
Bisaccioni, Maiolino : vol. II : 63
Bising von (general) : vol. III : 117 ; vol. IV : 95
Biskupski (bibliotecar) : vol. II : 156
Bismarck, Otto : vol. II : 35, 241
Bitay, Arpad : vol. IV : 131
Bîrsan, Grigore : vol. I : 150, 178
Bjöerson, Bjöernsterne : vol.I : 188, 224 ; vol. II : 24
Bjornstal (pelerin suedez) : vol. IV : 118
Blaga, Lucian : vol. I : LXIII ; vol. III : 280
Blaizot : vol. I : 17
Blank, Aristide : vol. III : 92, 209, 210, 279 ; vol. IV : 57, 60, 175, 210
Bleichröder : vol. II : 31
Bobulescu (preot) : vol. III : 136
Bocskai, Ştefan : vol. IV : 47
Bocu, Sever : vol. IV : 177
Bogdan (fam.) : vol. II : 145
Bogdan, Alexandru : vol. I : 174 ; vol. III : 118
Bogdan, Catul : vol. IV : 25, 216
Bogdan, Ecaterina : vol. I : LV ; vol. II : 86
Bogdan, Ioan : vol. I : LV, 172 ; vol. II : 36, 75, 76, 83, 84, 86,

103, 108, 111, 115, 117, 122—124, 142, 145, 156, 174, 178, 183, 191, 224, 229, 245 ; vol. III : 9, 12, 23—25, 39, 40, 74, 190 ; vol. IV : 15, 25
Bogdan, Iordan : vol. III : 93
Bogdan, Ştefan : vol. II : 204 ; vol. III : 74, 202
Bogdan-Duică, Gh. : vol. III : 69, 84, 113, 260
Bogos : vol. IV : 38
Bogrea, Vasile : vol. I : LXIII ; vol. II : 205 ; vol. III : 151 ; vol. IV : 227
Boian, Toderiţă : vol. I : 31
Boilă, Zaharia : vol. IV : 173
Boileau : vol. I : 115
Bolintineanu, D. : vol. I : 19, 157, 179 ; vol. II : 247
Bolliac, Cezar : vol. II : 159
Bombardella (diplomat) : vol. IV : 146
Boncescu (diplomat) : vol. IV : 185, 190
Bonciu (maior) : vol. III : 138
Bontăşescu (fam.) : vol. I : 19
Bontescu : vol. III : 217
Borcea, I : vol. III : 271, 289
Boreli vezi : Caragiale-Borelli
Borşoaia, Profira : vol. I : 38
Bostan, C. : vol. III : 269
Botez (colonel) : vol. III : 124
Botez (d-na) : vol. I : 25
Botez (moşier) : vol. I : 141, 142
Botez, C : vol. III : 50
Botez, Demostene : vol. III : 280
Botez, Ioan : vol. III : 50, 139
Botez, Octav : vol. III : 50, 139
Botinelli (abate) : vol. IV : 134
Boţulescu, Vlad : vol. II : 52
Bouchor, Maurice : vol. I : 139, 213
Boulanger, Georges : vol. II : 15, 240 ; vol. IV : 219
Bourbon (fam.) : vol. IV : 125
Bourget, Paul : vol. I : 139, 169, 172, 214, 215 ; vol. II : 27

Bourguignon (baron) : vol. III : 69
Boyle (colonel) : vol. III : 230
Braborescu, Ştefan : vol. III : 279
Brachet, Auguste : vol. I : 111
Brancovici, Gheorghe : vol. III : 174
Brandes, Georg : vol. I : 226
Brandi (istoric) : vol. IV : 161
Brandia (Brînză), A : vol. I : XLVIII, 95, 112
Brăescu, Gheorghe : vol. III : 196
Brăescu, K. : vol. III : 233
Brăiloiu : vol. III : 18
Brătăşeanu, Pavlică : vol. III : 165
Brătescu-Voineşti, Al. I. : vol. II : 241 ; vol. III : 16, 241, 299
Brătianu (fam.) : vol. II : 126, 139 ; vol. IV : 64, 219
Brătianu (d-na) : vol. II : 180 ; vol. III : 17
Brătianu, Const. : vol. III : 282, 283 ; vol. IV : 223
Brătianu, Dimitrie : vol. I : 196, 226, 227 ; vol. III : 255 ; vol. IV : 100
Brătianu, George : vol. III : 282 ; vol. IV : 90, 91, 207, 222, 223
Brătianu, Ion C. : vol. I : 75, 76, 84, 95, 106, 130, 149, 202—205, 209, 220 ; vol. II : 138, 232 ; vol. III : 27, 164, 182 ; vol. IV : 49, 100, 150, 221
Brătianu, Ioan I. C. (Ionel) : vol. I : XIV, XLI, LXII ; vol. II : 139, 146, 164, 256, 257 ; vol. III : 24, 42, 60—63, 81, 90, 102, 105, 107, 111—113, 116, 121—123, 126, 130, 139, 142, 143, 148, 157, 160, 161, 164, 165, 168—171, 176, 178, 181, 182, 184, 185, 188, 193, 194, 201, 204—206, 219, 224, 227, 234, 245, 254, 255, 260, 265, 266, 273, 274, 276, 286, 297, 299 ; vol. IV : 5, 17, 30, 36, 38—41, 43, 47, 55, 56, 62, 70, 72—75, 88, 99—102, 150, 153, 156—158, 169, 173, 217, 218, 220—222, 230, 233
Brătianu, Vintilă : vol. II : 139, 140, 257 ; vol. III : 107, 127, 136, 137, 140, 168, 194, 266, 284, 285, 299 ; vol. IV : 30, 63, 64, 91, 158, 230, 233
Brediceanu, C. : vol. III : 45, 46
Brehier, Louis : vol. IV : 93

Brentano : vol. II : 243
Brighiu : vol. I : 88
Brighiu, Lucreţia : vol. I : 88
Briul (prof.) : vol. I : 144, 145
Brîncoveanu (fam.) : vol. II : 158
Brîncoveanu, Ana vezi : Noailles, Ana de
Brîncoveanu Const. : vol. II : 89, 161—163, 168, 215, 229, 234 ; vol. III : 102, 279 ; vol. IV : 91, 161
Brîncoveanu, Grigore : vol. II : 161, 171, 172, 260 ; vol. III : 89
Brîncoveanu, Rachela : vol. II : 260
Brodard (d-na) : vol. I : 17
Brown, Horaţiu : vol. II : 225, 227 ; vol. IV : 145, 146
Brunetière, Ferdinand : vol. I : 169
Brunot, Ferdinand : vol. III : 31
Bucşan : vol. IV : 7, 10
Bucşănescu : vol. I : 8
Bucur (fam.). : vol. I : 11
Bucur, Maria : vol. I : 11, 23
Bucur, Marin : vol. I : 206
Bucuţa, Emanoil : vol. II : 241, 248
Budachievici : vol. I : 19
Budişteanu (general) : vol. III : 54
Buerebista : vol. IV : 115
Buicliu, Hristea : vol. I ; 21, 184, 224
Bujor (haiduc) : vol. I : 19, 85
Bujor, Paul : vol. II : 142, 258 ; vol. III : 42, 232, 249, 271
Bumbac, Vasile : vol. II : 194, 264
Bumbăcilă (prof.) : vol. I : 157
Bunea, Augustin : vol. II : 159, 151, 214, 259 ; vol. III : 44
Burckhardt, Iacob : vol. II : 34
Burghele (general) : vol. III : 128, 130
Burlă, Vasile : vol. I : XLVIII, 113, 125, 126, 128, 129, 207
Buteanu, Aurel : vol. III : 289 ; vol. IV : 231
Buţureanu, Gr. : vol. I : 171
Buţureanu, Nicolae : vol. III : 106
Buzdugan (d-na) : vol. I : 37

Buzdugan, Const. : vol. I : 223 ; vol. III ; 284 ; vol. IV : 75, 153, 170, 171, 183, 221
Buzdugan, Ion : vol. III : 163
Buzilă, Mândița : vol. I : 101
Buznea, Elena : vol. I : 146
Byron, George Gordon : vol. II : 31

C

Cadafalch, Puigi : vol. IV : 178
Caion : vol. I : L ; vol. II : 152
Calasanzio, Iosif : vol. II ; 52
Calboreanu, G. : vol. III : 209 ; vol. IV : 224
Calimachi (fam.) : vol. I : 14
Calimachi, Alex. : vol. I : LV ; vol. II : 145, 156, 259 ; vol. III : 33
Calimachi, Dumitrașcu : vol. II : 145
Calimachi, Scarlat-vodă : vol. I : 165, 171
Calimah, Ioan Teodor : vol. II : 145, 156, 222 ;
Calloianu, M. B. : vol. II : 67, 110, 111
Calman-Lévy (editori) : vol. I : 16
Cambon (diplomat) : vol. III : 217
Cambronne : vol. II : 153
Cananău, Alecu : vol. I : 14, 178
Cancicov, Mircea : vol. II : 262
Candrea, I. A. : vol. II : 211 ; vol. III : 38
Cantacuzino (fam.) : vol. I : LVI ; vol. II : 158, 160, 222 ; vol. IV : 182
Cantacuzino, Const. : vol. II : 52
Cantacuzino, Const. Stolnicul : vol. I : LIV ; vol. II : 52, 89, 158, 159 ; vol. IV : 163
Cantacuzino, Ecaterina : vol. II : 180 ; vol. III : 33
Cantacuzino, Grigore : vol. III : 32, 141
Cantacuzino, G. Gr. : vol. II : 158, 159, 165, 253, 258, 260 ; vol. III : 13, 18, 56, 141, 154, 254, 267

Cantacuzino, G. M. vol. III : 274
Cantacuzino, Ion (dr.) : vol. III : 42, 154, 248, 249, 254 ; vol. IV : 78
Cantacuzino, Matei : vol. III : 166, 274 ; vol. IV : 13
Cantacuzino, Mihai : vol. II : 184 ; vol. III : 32, 141, 165, 180, 267 ; vol. IV : 44
Cantacuzino, Şerban-vodă : vol. IV : 163
Cantacuzino, Ştefan-vodă : vol. II : 52
Cantemir, Dimitrie : vol. I : LXIX, 15 ; vol. II : 82
Cantù, Cesare : vol. II : 53
Capart (arheolog) : vol. IV : 94
Caprivi : vol. II : 35
Capucini (fam.) : vol. II : 101
Caracaş, R : vol. II : 78, 246
Caragheorghe, vezi : Petru I
Caragiale, Ion Luca : vol. I : XXIV, XXX, XXXI, XXXVI, XLII, L, 146, 175, 176, 194—196, 203, 220, 222 ; vol. II : 6, 57, 58, 60, 65, 152, 182, 243, 244, 248 ; vol. III : 196 ; vol. IV : 20, 59
Caragiale-Borelli (d-na) : vol. I : 194
Caragiani, Ioan : vol. I : L, LIII, 155, 181. 216 ; vol. II : 67, 127
Caramfil (avocat) : vol. IV : 48
Cara-Mustafà : vol. I : 156
Carcalechi, E. : vol. III : 238
Carcalechi (d-ra) : vol. III : 11
Carducci, Giosuè : vol. I : 187, 224 ; vol. II : 59, 63, 242
Carianopol (avocat) : vol. III : 100
Carlyle, Thomas : vol. I : 168 ; vol. II : 28
Carnot, Marie Francis Sadi : vol. II : 9, 14, 239
Carol I : vol. I : 73, 84, 130, 132, 153, 154, 164, 175, 203, 205 ; vol. II : 12, 16, 123, 137, 138, 155, 164, 169, 224, 232, 238, 249, 262, 264 ; vol. III : 18, 25, 45, 55, 65—68, 76, 77, 80, 83, 84, 91, 97, 98, 103, 105, 113, 159, 161, 164, 278 ; vol. IV : 96, 100, 155, 204,
Carol I (Angevin) : vol. I : 29 ; vol. II : 35

Carol al II-lea de Hohenzolern : vol. I : XL ; vol. II : 232, 262 ; vol. III : 76, 79, 192, 205, 256, 277, 278 ; vol. IV : 45, 154, 171, 183, 194, 197, 202, 204, 205, 216, 220, 221, 223, 234
Carol al XII-lea : vol. II : 157, 198, 228, 233 ; vol. IV : 97
Carol cel Mare : vol. III : 117 ; vol. IV : 120
Carol Quintul : vol. IV : 121
Carp, Ioan : vol. III : 29
Carp, P. P. : vol. I : 88, 206 ; vol. II : 133, 186, 261 ; vol. III : 13, 18—20, 25, 27—30, 33, 34, 60, 67, 82—84, 105, 106, 115, 245, 260 ; vol. IV : 56, 74
Carp-Lungul : vol. I : 88
Cartojan, N. : vol. II : 260
Caserio, J. S. : vol. II : 239
Castano, Victor : vol. I : 92
Catargi, Henry : vol. IV : 94, 224
Catargi, H. H. : vol. IV : 224
Catargiu, Lascăr : vol. I : 178, 208, 226 ; vol. II : 248, 259 ; vol. III : 29, 114
Cazacu (dr.). : vol. II : 199
Cazzavillan, Luigi : vol. IV : 217
Călin, Liviu : vol. I : 222
Călinescu (general) : vol. I : 61
Călinescu, Armand : vol. IV : 229
Călinescu, George : vol. I : VIII, XV, 207, 208, 215 ; vol. II : 237, 266
Căpitanovici : vol. II : 68
Ceaur-Aslan, Neculai : vol. I : 215
Cereşanu, Iancu : vol. III : 136
Cerkez, Ilenuţa : vol. I : 78
Cerkez, Miluţă : vol. I : 78
Cernătescu, Petre : vol. II : 66
Cesar : vol. I : 65, 93
Champfleury, Jules François Felix : vol. I : 17, 35, 68, 200, 201

Chapsal (prof.) : vol. I : 92
Charpentier : vol. I : 138
Chatrian, Alexandre : vol. II : 15
Chatterton, Thomas : vol. I : 18
Chendi, Ilarie : vol. III : 10—12, 14, 37, 47, 237, 238, **240, 241, 246**
Chesarie de Rîmnic : vol. II : 171, 184
Chien-Caillou : vol. I : 18
Chinezul, Pavel : vol. II : 152
Chirescu, Ion : vol. IV : 53, 218
Chiriac (d-na) : vol. I : 28
Chiril (ducesă) : vol. III : 162
Chîsanovici, Mihail : vol. III : 72
Chuquet (ziarist) : vol. II : 118
Cialdea, Lilio : vol. IV : 133
Cicero Marcus Tulius : vol. I : 92
Cihodariu, Const. : vol. IV : 38, 66, 67, 71, 138, 144, 219
Cioculescu, Şerban : vol. I : VI, 207, 222 ; vol. II : **243, 244, 266**
Ciolac (fam.) : vol. I : 29, 110
Ciopraga, Const. : vol. III : 252
Cioran, Emilia : vol. II : 78
Ciorăneanu : vol. II : 152
Ciorănescu, Alex. : vol. I : 208
Ciotori, D. : vol. III : 129
Cipariu, Timotei : vol. II : 149, 151
Ciucă, V. : vol. III : 269
Ciuceanu : vol. III : 194
Ciugureanu (Ciuhureanu) : vol. III : 175, 215
Ciura Alex. : vol. II : 266
Cîmpeanu (protopop) : vol. IV : 152
Cîndea, Romulus : vol. IV : 179
Cîndea vezi : Chendi, Ilarie
Clemenceau, Georges : vol. III : 206
Climescu : vol. I : 153
Clopoţel, Ion : vol. IV : 226

Clunet (dr.) : vol. III : 160
Coandă, C. : vol. III : 189, 190, 196, 259, 274
Cobălcescu, Grigore : vol. I : 171, 221
Cocea, N. D. : vol. II : 253 ; vol. III : 299 ; vol. IV : 39
Cocuță, Eugen : vol. III : 150, 268
Cocuță, Nastasia : vol. I : 38
Codău (haiduc) : vol. I : 31
Codrescu (casier) : vol. I : 84
Codrescu, Iancu : vol. I : 84
Codru-Drăgușanu, Ion : vol. II : 219
Colan, N. : vol. II : 262
Colescu-Vartic, Cezar : vol. II : 81, 115, 246
Collinet, Paul : vol. IV : 90
Collini, Nella : vol. II : 230 ; vol. IV : 133
Comnenii (fam.) : vol. II : 44 ; vol. IV : 90
Comnen, N. P. : vol IV : 78
Condacov : vol. IV : 53, 89
Constans : vol. II : 14
Constant, Benjamin : vol. I : 9
Constantin I (regele Greciei) : vol. II : 19, 216, 220
Constantinescu : vol. I : 121
Constantinescu, Al. : vol. III : 142, 166, 185, 188 ; vol. IV : 29, 35, 40, 60, 62, 74, 102
Constantinescu, Pompiliu : vol. I : XI
Constantinescu, Stans : vol. II : 9, 237
Constantinescu, Tancred : vol. III : 195, ; vol. IV : 63
Conta, Vasile : vol. II : 10
Conta-Kernbach, Ana : vol. II : 10
Coppée, François : vol. I : 139, 213
Corbescu : vol. III : 138
Cornelia (sora lui Goethe) : vol. II : 41
Corniact, Const. : vol. IV : 85
Coroiu (boiernaș) : vol. I : 127
Corradini : vol. I : 18
Cosmovici, Vasile : vol. II : 56 ; vol. IV : 21
Costachi, Veniamin : vol. I : 155

Costaforu, G. : vol. III : 230
Costăchescu (prof.) : vol. IV : 175
Costea (fam.) : vol. I : 11
Costea Viteazul : vol. I : 9
Costea, Zoița : vol. I : 11
Costin, Miron : vol. I : VII ; vol. II : 156
Coșbuc, George : vol. I : XXIV ; vol. II : 65, 244 ; vol. III : 9, 10, 57, 244—246, 252
Cotenescu (preot) : vol. III : 55
Cotescu (general) : vol. III : 90
Coville (istoric) : vol. II : 108
Cozmița vezi : Popovici
Craigie (lingvist) : vol. IV : 135, 190
Craigie (d-na) : vol. IV : 135, 190
Crainic, Nichifor : vol. II : 254
Crăciunescu (prof.) : vol. II : 69
Crăiniceanu (general) : vol. III : 90, 112, 127
Creangă, Ion : vol. I : XLII, L, 173, 193 ; vol. III : 47, 268
Cresus : vol. IV : 124
Crețeanu, G. : vol. II : 219, 266
Cristea, Miron : vol. II : 170, 171, 261 ; vol. III : 226 ; vol. IV ; 221, 234
Cristescu (general) : vol III : 97, 259
Cristescu, Gheorghe : vol. III : 214, 289, 292
Cristodorescu : vol. III : 195
Critico, Alex. : vol. I : 221
Crivăț Nicolae : vol. I. : 119
Crivăț, Panait : vol. I : 119
Croiset, Alfred : vol. IV : 15
Cromwell, Oliver : vol. II : 28
Cropotchin (prinț) : vol. I : 124, 134
Crue (istoric) : vol. IV : 87
Crupenschi : vol. III : 190
Csier : vol. III : 290
Cugler-Poni, Matilda : vol. I : 113, 207
Cujbă : vol. I : XLIX, 122

Culian (matematician) : vol. I : L, 136
Curticeanu, Mircea : vol. III : 239, 240
Curtius, Ernst : vol. I : 159, 167
Cusin, Alex : vol. III : 126, 145, 157, 194
Cute (uşier) : vol. II : 69
Cuza, A. C. : vol. I : 92, 104, 114, 134, 135 ; vol. II : 141, 142, 253—255 ; vol. III : 5, 36, 59, 64, 74, 75, 106, 108, 126, 139, 143, 144, 177, 185, 202, 217, 218, 233, 241, 279, 288, 297 ; vol. IV : 56, 58, 59, 66, 153, 208
Cuza, Alex. Ion : vol. I : XL, 20, 38, 68, 164, 202, 205, 216, 220 ; vol. II : 83, 153, 217, 219, 222, 224, 265 ; vol. III : 65, 66, 71, 255
Cuza, Gheorghe : vol. II : 255
Czernin (conte) : vol. III : 177
Czolowski, Alexandru : vol. II : 95

D

Dabija-vodă : vol. I : 15 ; vol. III : 66
Damé, Frédéric : vol. II : 134, 135, 142, 256
Dan, Dimitrie : vol. II : 195
Daniel (cizmar) : vol. II : 84
Dante, Aligheri : vol. III : 126 ; vol. IV : 25, 99, 230
Dardel : vol. II : 98
Darius : vol. II : 214 ; vol. IV : 78
Daudet : Alphonse : vol. I : 138, 211, 212, 215 ; vol. II : 6, 247
Daumont : vol. I : 131
Davidel, Costică : vol. I : 25
Davidel, Natalia : vol. I : 25
Davidel-Botez, Mărdița : vol. I : 25
Davila, Alex : vol. III : 46, 52 ; vol. IV : 100, 107, 184, 185, 190
Davila, Carol : vol. II : 82
Dămăceanu, Dumitru : vol. II : 261

Decebal : vol. IV : 78
Delavrancea vezi : Ştefănescu-Delavrancea, Barbu
Della Baia (d-na) : vol. IV : 135
Della Santa : vol. II : 226
Del Chiaro, Anton Maria : vol. II : 229
Deleanu, I. : vol. II : 265
Delteil (prof.) : vol. I : 17, 35
Dembinski (conte) : vol. IV : 195
Denize (secretar) : vol. III : 169, 170
Densusianu, Ovid : vol. II : 212 ; vol. III : 37—39, 246, 247 ; vol. IV : 222
Densuşianu, Aron : vol. I : LIII, 155, 157, 159, 165, 176, 216, 247
Densuşianu, Nicolae : vol. III : 247
Dent (editor) : vol. II : 226, 227
Déroulède, Paul : vol. II : 15
Desimoni : vol. II : 54
Despot-vodă : vol. II : 96
Dhombres (prof.) : vol. I : 95
Diamandy, C. : vol. II : 9
Diamandy, Georges : vol. II : 12, 238 ; vol. III : 143, 258
Dianu, I. : vol. II : 8
Dickens, Charles : vol. II : 247
Diehl, Charles : vol. I : LXIII ; vol. IV : 15, 88, 91
Dima (prof.) : vol. I : 115
Dimitrescu (căpitan) vol. I : 59
Dimitrescu, Alexandrina : vol. IV : 14
Dimitrescu-Iaşi, C. : vol. II : 65, 74, 76, 77, 81, 139, 183 ; vol. III : 23, 24
Dimitrescu, Ema : vol. I : 59
Dimitrescu, Romul : vol. I : 59
Dimitriu (inginer) : vol. III : 73
Dimitriu (prof.) : vol. I : 99
Dimitriu (şef de gară) : vol. III : 135, 197
Dimitriu, Horaţiu : vol. IV : 139

Dimitriu, N. : vol. III : 279, 280
Dionisie (episcop) : vol. II : 184
Dissescu, C. : vol. III : 23, 24, 26, 179, 259 ; vol. IV : 46, 62
Dobrescu, Aurel : vol. IV : 31
Dobrescu, Nicolae : vol. III : 74
Dobrogeanu-Gherea, Alex. : vol. III : 292
Dobrogeanu-Gherea, C. : vol. I : XXIV, XXXVI, L, 193, 197, 205, 225, 226, 227 ; vol. II : 57, 59, 73, 87, 239, 242, 244 ; vol. III : 7, 292
Dobrotici : vol. II : 230
Döllen (frau) : vol. II : 31, 32, 35, 97
Domiţian : vol. IV : 78
Dona, Margareta : vol. III : 10
Dopsch (istoric) : vol. IV : 112, 161, 195
Dossios, N. : vol. IV : 19
Dostoievski, Feodor Mihailovici : vol. I : 167
Doumergue, Gaston : vol. IV : 159
Draghina (Craliţa) : vol. III : 101
Dragomir, State, vezi : State Dragomir
Dragomirescu, Mihail : vol. I : 179 ; vol. II : 241 ; vol. III : 22, 43, 250 ; vol. IV : 161, 231, 232
Dragoslav, Ion : vol. III : 56, 263
Drăghiceanu, Virgiliu : vol. II : 78
Drăghici (fam.) : vol. I : 9, 104, 124, 199
Drăghici (prof.) : vol. I : 115, 127, 137, 143
Drăghici, Costachi : vol. I : 56
Drăghici, Iordachi : vol. I : 8, 23, 199
Drăghici, Lenţa : vol. I : 9, 107, 127
Drăghici, Manolache : vol. I : 56, 123, 124, 144, 171, 199
Drăghici, Nataliţa : vol. I : 127
Drăghici-Arghiropol, Elena : vol. I : 9
Duca, I. G. : vol. III : 128, 136, 137, 171, 214, 216, 224, 266 ; vol. IV : 63, 176, 207, 218
Duca-vodă : vol. III : 70
Duchesne, Louis : vol. II : 18, 20, 241
Ducici, Iovan : vol. IV : 132

Dumas-père, Alex. : vol. I : 20, 140
Dumitrescu, Ema : vol. I : 59
Dumitrescu, Mihail : vol. I : 59
Dumitrescu, Puiu, vol. III : 299 ; vol. IV : 197
Dumitrescu-Țohani, Elena, vezi : Săveanu-Radu, Elena
Duro : vol. II : 204
Duruy : vol. I : 112 ; vol. II : 66
Duțu, Alexandru : vol. III : 279
Dvoicenco, E. : vol. I : 205

E

Ecaterina (d-na) : vol. IV : 89
Ecaterina (soția lui Alexandru-vodă) : vol. II : 52
Eftimiu, Victor : vol. IV : 235
Einstein, Albert : vol. IV : 14, 135
Eitel-Zephyrin, K. : vol. II : 31
Elefterescu (dr.) : vol. II : 220
Elena (regina) : vol. IV : 151, 183, 197, 216, 220
Eliade, Mircea : vol. IV : 226, 227
Eliade, Pompiliu : vol. I : 179, 223, 225 ; vol. II : 8, 12, 83 ; vol. III : 39, 40, 247 ; vol. IV : 164
Elisabeta de Bavaria : vol. II : 100
Elisabeta (prințesa) : vol. IV : 27, 90, 216
Emandi, Teodor : vol. I : 178
Emerson, Ralph Waldo : vol. III : 49
Eminescu, Mihail : vol. I : XXV, XLII, 105, 111, 135—137, 173, 177, 178, 195, 207, 216, 222 ; vol. II : 81, 194, 247 ; vol. III : 6, 11, 15, 17, 18, 40, 153, 238 ; vol. IV : 49, 119, 181, 218
Enacovici : vol. III : 203
Enescu, George : vol. II : 239 ; vol. III : 146
Enver-pașa : vol. III : 85
Epureanu, Costachi : vol. III : 255
Erbiceanu, Costachi : vol. II : 115, 249

Erckmann, Emile : vol. II : 15
Eremia, Tiberiu : vol. III : 203
Escalais (tenor) : vol. II : 11
Eschil : vol. II : 21.; vol. III : 102
Eugen (duce) : vol. II : 100
Evolceanu, Dimitrie : vol. I : 149, 215 ; vol. II : 7, 24, 30, 31, 33, 55, 241

F

Farcaș, Ioan : vol. IV : 165, 167
Fascioti (diplomat) : vol. III : 129
Făgețel, Șaban C. : vol. III : 51, 240, 252 ; vol. IV : 66, 210
Fănuță (maior) : vol. I : 149
Felix (muzician) : vol. II : 33
Felix, Iacob (dr.) : vol. : XXXIX
Ferdinand I (rege) : vol. II : 44, 153 ; vol. III : 65, 67, 78, 93, 118, 120, 160, 172, 181, 182, 193, 201, 205, 211, 217, 224, 229, 276, 277, 278 ; vol. IV : 5, 11, 17, 31, 34, 35, 37, 39, 47, 70, 73, 75, 99, 101, 143, 144, 151, 152, 155, 157, 158, 173, 188, 198, 204, 216, 220, 221, 230
Ferdinand (regele Bulgariei) : vol. III : 111
Ferechide, Scarlat (d-na) : vol. III : 31, 34
Filaret (mitropolit) : vol. II : 222
Filip al II-lea : vol. IV : 124
Filip, Gheorghe : vol. II : 132, 147, 158, 160, 164, 178, 184, 193 ; vol. III : 17, 48
Filip, Mircea : vol. III : 269
Filipescu (familie) : vol. I : 8
Filipescu, Const. (Căpitanul) : vol. II : 160, 260
Filipescu, Grigore : vol. IV : 44, 217
Filipescu, Nicolae : vol. I : 106, 206, 207, 226 ; vol. II : 126, 133, 152, 160, 179 ; vol. III : 12, 13, 17—19, 21, 34, 45, 95, 106, 107, 113, 126, 140, 260, 285 ; vol. IV : 42, 218
Filitti, I. C. : vol. III : 97

Filoteiu (episcopul Buzăului) ; vol. II : 184
Filov (arheolog) : vol. IV : 39
Finke (istoric) : vol. IV : 173
Finți, Al. : vol. III : 209
Fișer (colonel) : vol. III : 117
Fișer, Mochi : vol. III : 57, 72
Fintînaru, Vladimir : vol. I : 149, 152, 178, 180 ; vol. II : 70
Flajshansova, Jindra (Huștova) : vol. IV : 82
Flammarion (editor) : vol. I : 139
Flaubert, Gustave : vol. I : 212
Flers, Robert de : vol. II : 249 ; vol. III : 170 ; vol. IV : 21
Fleury, Victor de (conte) : vol. I : 79
Fleva, N. : vol. I : 196
Flint (filozof) : vol. I : 169
Flondor, Iancu : vol. III : 70, 136—138, 215
Flondor, Nicolae : vol. II : 197, 198 ; vol. IV : 16
Florențiu, Miron : vol. I : 42
Florescu, Bonifaciu : vol. II : 31
Florian (fabulist) : vol. I : 19
Florian, Zaharia : vol. III : 55
Floru, I. G. : vol. II : 241
Foçillon, Henri : vol. I : LXXIII ; vol. IV : 53, 77, 78, 218
Forșa (răzeș) : vol. II : 185
Folescu, Marchian : vol. I : XLVI, 35, 36, 40, 71, 90 91
Fonton (diplomat) : vol. III : 28
Forțu (prof.) : vol. IV : 209
Fotie (patriarh de Constantinopol) : vol. IV : 79
Foubert, Lucien : vol. II : 21
Fouquier-Tinville : vol. IV : 59
France, Anatole : vol. II : 197
Francesco D'Assisi : vol. II : 89
Francisc al II-lea Rakóczy : vol. II : 232
Francudi, Epaminonda : vol. II : 69, 70
Frank : vol. I : 13,
Franz-Ferdinand : vol. II : 151 ; vol. III : 44, 75, 80, 109, 260

Franz-Franken, I : vol. IV : 123
Franz-Joseph : vol. II : 11, 93, 168, 235 ; vol. III : 44, 45, 58, 72
Frăţilă (portar) : vol. III : 137
Frederic al II-lea : vol. II : 21
Frederic cel Mare : vol. II ; 33
Frimu, I. C. : vol. I : 223 ; vol. IIII : 290
Frollo, Giovanni L. : vol. I : 100, 185 ; vol. II : 225 ; vol. III : 38
Frunzescu, Emil : vol. I : 189
Funck-Brentano, Franz : vol. I : LII ; vol. II : 22
Furnică (cercetător) : vol. II : 171

G

Gabotto : vol. II : 36
Galaction, Gala : vol. I : XVII ; vol. III : 280, 299
Gamber (editor) : vol. IV : 54, 115
Gane (prof.) : vol. II : 10
Gane, Lucreţia : vol. II : 78
Gane, Nicu : vol. I : 130, 157 ; vol. III : 35
Garibaldi, Giuseppe : vol. IV : 23
Garnier (editor) : vol. II : 24
Garofild, C. : vol. III : 186 ; vol. IV : 13
Gaşpăr (diacon) : vol. III : 73
Gautier, Téophile : vol. I : 214
Gauvain : vol. II : 249
Gavrilaş (d-nă) : vol. I : 38
Gay (prof.) : vol. IV : 91
Găvănescu, Ioan : vol. I : 163, 177, 220 ; vol. II : 142
Gâlcă, Ruxanda : vol. III : 10
Geffroy (istoric) : vol. II : 27
Geiger, Ludwig : vol. II : 34, 39
Gelcich, Giuseppe : vol. II : 92, 98
George al II-lea (regele Greciei) : vol. IV : 27, 216
George, Stephan : vol. III : 11
Georgescu, Titu : vol. IV : 229

Georgevici, Tihomir : vol. III : 81
Georgian, Ioan : vol. I : 101, 102 ; vol. II : 67, 68, 111
Gerota : vol. III : 134
Gervais (amiral) : vol. II : 16
Ghelerter, I. : vol. III : 291
Ghelmegeanu, M. : vol. II : 262
Gheltof, Urban di : vol. II : 52
Ghenadie de Râmnic (mitropolit) : vol. II : 192 ; vol. III : 63
Gheorghe din Moldova vezi : Kernbach, Gheorghe
Gheorghe Ştefan : vol. I : 8 ; vol. II : 46 ; vol. III : 149
Gheorghevici, Vladan : vol. III : 101
Gheorghian, Vasile : vol. I : 130, 146, 182
Gheorghiu (Gheorghiev — vameş) : vol. I : 55
Gheorghiu (ginerele lui Slavici) : vol. III : 55
Gheorghiu, Xenofont : vol. I : 112
Ghibănescu, Gh. : vol. I : 171, 172
Ghica (fam.) : vol. II : 180
Ghica, Adina vezi : Olănescu, Adina
Ghica, Chefal : vol. I : 58
Ghica, Grigore-vodă : vol. I : 105 ; vol. II : 164 ; vol. IV : 15
Ghica, Ion : vol. III : 154
Ghică-Deleni : vol. II : 192 ; vol. III : 66
Ghika, Dimitrie : vol. IV : 15, 24
Ghika, Vladimir : vol. IV : 15
Ghionis, Constantin : vol. I : 191, 192 ; vol. II : 55
Ghirgiu (inginer) : vol. II : 219
Ghiţă (zis Berbecu) : vol. I : 151
Ghiţă Cătănuţă (haiduc) : vol. I : 85
Ghiţu (fam.) : vol. IV : 165
Gianni, Dimitrie : vol. II : 256
Gigurtu, Ion : vol. IV : 234
Gin-Ali : vol. II : 229
Giolitti, Giovanni : vol. III : 104
Gioroceanu, Alexe : vol. III : 100
Giry (prof.) : vol. II : 18 ; vol. IV : 14
Giurescu, C. : vol. II : 78, 260

Giurescu, C. C. : vol. I : 202 ; vol. II : 260
Giurgea (prof) : vol. I : 99
Gizycki von : vol. I : 163
Gîdei, Al. : vol. II : 83
Gîrboviceanu, P. : vol. II : 180 ; vol. III : 191 ; vol. IV : 25
Gîrleanu, Emil : vol. III : 15, 16, 35, 36, 43, 240, 241, 252
Glixeli (prof.) : vol. IV : 83, 132
Glogoveni (boieri) : vol. II : 173
Goethe, Johann Wolfgang von : vol. I : XLII ; vol. II : 41
Goga, Octavian : vol. I : XXXVI, LV, LVI ; vol. II : 60, 153, 167, 172, 244, 254, 255, 266 ; vol. III : 16, 17, 68, 113, 118, 126, 138, 173, 188, 218, 220, 244, 258 ; vol. IV : 5, 7, 9, 12, 58, 102, 105, 107, 108, 150, 152, 176, 225, 234
Gogoneață, N. : vol. I : 217
Goilav, Grigore : vol. I : 64
Goilav, Gustav : vol. I : 64
Goldiș, Vasile : vol. I : LXII ; vol. II : 261 ; vol. III : 219, 227, 293 ; vol. IV : 102
Goldner (tipograf) : vol. I : 126
Goldoni, Carlo : vol. III : 49
Golescu (fam.) : vol. II : 82 ; vol. III : 18
Goncourt (frații) : vol. II : 14
Gorceacov : vol. I : 69
Gore : vol. III : 215
Gorun, Ioan vezi : Hodoș, Al.
Göry, vol. II : 99, 157
Grabar, A. : vol. II : 190
Graindor (arheolog) : vol. IV : 92
Grandea, H. Grigore : vol. I : 84, 203, 204
Grădișteanu, Ionaș : vol. III : 85, 95, 96
Grădișteanu, Petre : vol. II : 256 ; vol. III : 54, 76
Grămadă, Ioan : vol. III : 188
Greceanu, D. : vol. III : 141, 145
Grecu : vol. I : 31
Grégoire, Henry : vol. II : 227, 266 ; vol. IV : 87, 88, 91—94

Gregoretti, Bruna : vol. I : 185 ; vol. II : 50
Grevy, Jules : vol. II : 15
Grigorescu : vol. I : 178, 180
Grigorescu, Eremia : vol. III : 171, 189, 274, 275,
Grigorescu, Nicolae : vol. II : 139, 257 ; vol. III : 133, 134, 168
Grigoriță (prof.) : vol. I : 48, 63
Grigoriță, Alexandrina : vol. I : 48
Grigoriță, Aurelia : vol. I : 48
Grigoriu : vol. I : 88
Grigoriu, Agripina : vol. I : 88
Grosu, Gurie : vol. III : 184
Grote, G. : vol. I : 159, 167
Groza, Petru : vol. II : 261 ; vol. III : 282, 283 ; vol. IV : 224
Grozovici (dr.) : vol. II : 84
Gruber, Eduard : vol. I : 173, 221
Gruber, Virginia : vol. I : 173
Gubernatis, Angelo : vol. III : 54
Guciov : vol. III : 161
Guciujna (preot) : vol. III : 226
Guillaume, Adam : vol. II : 34
Gusti, Dimitrie : vol. IV : 227

H

Haiman, Emanuil : vol. I : 129, 139, 167, 172, 189 ; vol. II : 61
Halippa, Pantelimon : vol. III : 288 ; vol. IV : 102
Haller, Iozef (conte) : vol. III : 134
Hallier (antreprenor) : vol. II : 16
Halphen (istoric) : vol. IV : 116
Hamangiu, C. : vol. IV : 236
Hamerling, Rupert : vol. III : 28
Hammer (istoric) : vol. II : 222
Hanes, P. V. : vol. III : 227, 229 ; vol. IV : 213
Hangiu, I. : vol. II : 268

Hanibal : vol. II : 195
Haraucourt, Edmond : vol. I : 139, 212, 213
Haret, Spiru : vol. I : LVI, 197, 221 ; vol. II : 177—179, 207, 215, 262, 263 ; vol. III : 8, 9, 11, 22, 57, 63, 237 ; vol. IV : 143
Hartvig (diplomat) : vol. III : 101
Hasnaș, Gheorghe : vol. I : 20
Hasnaș, Lența : vol. I : 20
Hasnaș, Maricica : vol. I : 142
Hasdeu, Alexandru : vol. I : 85, 205
Hasdeu, B. P. : vol. I : XXIV, L, LIV, 137, 182, 190—193, 196, 205—208, 210, 225 ; vol. II : 16, 17, 44, 54, 55, 70, 73, 82, 123, 124, 145, 151, 174, 215 ; vol. III : 12, 34, 211.
Hasdeu, Iulia : vol. I : 191, 192, 225
Hauser, Henri : vol. III : 86
Haut-Jusse, Poquet du : vol. IV : 116
Havet (filolog) : vol. IV : 15
Healey (prof.) : vol. IV : 193
Heeren (istoric) : vol. II : 220
Hegel, Friedrich : vol. I : 169
Heine, Heinrich : vol. I : 224 ; vol. II : 80, 99
Heisenberg (istoric) : vol. IV : 127, 200
Heliade-Rădulescu, I. : vol. I : 70 ; vol. II : 171
Helmers : vol. II : 25
Helmolt : vol. II : 223, 224 ; vol. III : 120, 203
Heloise, Julie : vol. I : 19
Hennequin, M. : vol. I : 169, 172
Henric al II-lea : vol. II : 159
Henric al IV-lea : vol. II : 36
Henry, Paul : vol. II : 190
Herbigny, de : vol. IV : 127
Heredia, Antoniu : vol. IV : 132
Hermeziu : vol. I : 37, 39, 82 ; vol. III : 174
Herodot : vol. I : 98 ; vol. II : 214
Herriot, Eduard : vol. IV : 77, 222

Hertz, Ignatz : vol. II : 110
Herța : vol. III : 215
Herzen, Aleksandr Ivanovici : vol. II : 20
Hetzel : vol. I : 19
Hiotu : vol. III : 89 ; vol. IV : 74, 81, 151, 152
Hipocrat : vol. II : 56
Hirsch (croitor) : vol. I : 128
Hitler, Adolf : vol. IV : 59
Hîrjău (general) : vol. III : 191
Hodoș, Al. : vol. II : 58, 82, 242 ; vol. III : 9, 245, 246
Hodoș, Iosif : vol. II : 82
Hodoș, Nerva : vol. II : 82, 222, 246, 247
Hoepli (editor) : vol. IV : 119
Hohenzollern (dinastie) : vol. I : XLI ; vol. II : 160 ; vol. IV : 75
Holban (fam.) : vol. I : 39
Holban, A. D. : vol. I : 72, 127 ; vol. II : 142
Holopherne : vol II : 6
Homer : vol. II : 97
Horatius : vol. I : 158
Hossu, Iuliu : vol. II : 261
Hosu (episcop) : vol. IV : 47
Hovany (cursant) : vol. IV : 130
Hrușevski (istoric) : vol. II : 221
Hugo, Victor : vol. I : 18, 214
Hulubei : vol. I : 31, 150
Hund : vol. II : 15
Hunyadi, Ioan vezi : Ioan de Hunedoara
Hurmuzaki : vol. I : LIII, LV ; vol. II : 98, 114, 115, 221 ; vol. III : 77, 120
Hurmuzescu (d-na) : vol. III : 71
Huşkova, Jindra : vol. IV : 222
Hypatia : vol. I : 156

I

Iacub-Celebi : vol. IV : 181
Iamandi, Vochița : vol. I : 32
Ianculescu, Victor : vol. IV : 23, 25, 96
Ibrăileanu, Garabet : vol. II : 258 ; vol. III : 42, 50, 249, 250, 299
Ibrovaț (prof.) : vol. IV : 132
Ibsen, Henric : vol. II : 62
Ieremia-vodă vezi : Movilă, Ieremia
Iliescu (general) : vol. III : 116
Ilovici, Debora : vol. I : 98
Inculeț, I. : vol. III : 175, 215, 217, 218, 288, 289, 293
Inocențiu (episcop de Roman) : vol. I : 93
Ioan Eclesiarhul : vol. II : 265
Ioan de Hunedoara : vol. II : 53 ; vol. IV : 178
Ioan, Ghiță : vol. IV : 19
Ioan, Șt. C. : vol. I : 148, 149 ; vol. IV : 62
Ioana D'Arc : vol. I : 112 ; vol. IV : 26
Ioanid, Tilică : vol. I : 82 ; vol. III : 143
Ioanidi (ofițer) : vol. I : 57, 108, 120, 126, 140
Ioanițescu, D. R. : vol. IV : 103, 107, 108, 109, 225
Ionaș : vol. III : 76
Ionescu (învățător) : vol. I : 42
Ionescu (prof.) : vol. I : 65, 67, 77, 149
Ionescu, Dim. C. : vol. III : 269
Ionescu, Enache : vol. II : 224 ; vol. IV : 49
Ionescu de la Brad, Ion : vol. I : 216
Ionescu Nicolae : vol. I : 156, 216 ; vol. II : 38, 66
Ionescu, Tache : vol. II : 27, 67, 110, 134, 169, 248, 249, 256 vol. III : 13, 18, 26, 29, 30, 82, 88, 96, 113, 140—142 157, 161, 171, 172, 180, 181, 206, 215, 259, 260, 272 273, 278, 285, 286 ; vol. IV : 16, 17, 19, 25, 31, 35—40 42, 43, 64, 150, 155, 160, 174, 217
Ionescu-Gion, C. : vol. I : 190, 210, 225 ; vol. II : 123
Ionescu-Sisești, Gh. : vol. II : 262

Iordachi Olimpiotul : vol. II : 234
Iorga (fam.) : vol. I : 9
Iorga, Adriana : vol. IV : 143
Iorga, Alecu : vol. I : 25
Iorga, Aspasia : vol. I : 55, 129, 136, 144
Iorga, Cezar : vol. I : 145
Iorga, Const. : vol. I : 82, 141
Iorga, Costachi : vol. I : 10, 22, 84, 87, 89, 95, 142 ; vol. II : 111 ; vol. III : 29
Iorga, Elena : vol. IV : 143
Iorga, Elenca : vol. I : 107, 108
Iorga, Ermil : vol. I : 136, 142, 143
Iorga, Gheorghe (frate) : vol. I : XLV, XLVIII,
Iorga, Gheorghe (unchi) : vol. I : 10, 24, 54, 57, 60, 104, 107
Iorga, Iacob : vol. I : 54, 129, 136
Iorga, Iancu : vol. I : 10, 108
Iorga, Magdalina : vol. II : 218
Iorga, Manolachi (Gheorghiu) : vol. I : 10, 136
Iorga, Maria : vol. I : 57
Iorga, Mircea : vol. I : 10 ; vol. III : 197 ; vol. IV : 60
Iorga, Nicu : vol. I : XLV, 10,
Iorga, Olga : vol. I : 107
Iorga, Tinca : vol. I : 19
Iorga, Zinca : vol. I : 57, 104, 107, 109, 144
Iorga, Zulnia : vol. I : XLV, 18, 33 ; vol. III : 29, 61
Iorgulescu (fam.) : vol. I : 10
Iorgulescu, Ecaterina : vol.I : 11
Iorgulescu, Gheorghe (Galeongiul) : vol. I : 10, 11
Iosif (mitropolit) : vol. III : 194
Iosif al II-lea : vol. I : 177
Iosif, St. O. : vol. I : 221 ; vol. II : 139 ; vol. III : 11, 17, 46, 47, 105, 244
Iova, Victor : vol. IV : 231
Ipătescu (general) : vol. I : 95
Ipsilanti vezi : Alex.-vodă Ipsilanti,
Irving, Washington : vol. III : 15

Isac (dr.) : vol. I : 23
Isopescu : vol. IV : 119, 132
Istrati (institutor) : vol. I : 37
Istrati C. (dr.) : vol. II : 133, 160, 176, 253
Iunian, Gr. : vol. III : 143 ; vol. IV : 183
Ivanciuc, Ion vezi : Dragoslav. J.
Ivaşcu (librar) : vol. 64, 85

J

Jäger, Oscar : vol. I : 146
Jagiě : vol. II : 76
Jarník, Urban : vol. IV : 222
Jary : vol. II : 37
Jenö, Gägyi : vol. III : 134
Jensen, Sandfeld : vol. IV : 95
Jiquidi, C : vol. I : 109, 207
Jireček, Const. Iosif : vol. II : 93, 221, 225 ; vol. III : 187
Joldeşter, Bercu : vol. I : 73
Joldeşter, Iancu : vol. I : 73
Jones, Maro : vol. IV : 193
Jonnant : vol. II : 19
Julian, Camille : vol. IV : 115
Juster (bancher) : vol. I : 104
Justinian : vol. IV : 113

K

Kalinderu, I. : vol. I : 218, ; vol. II : 175, 190, 262 ; vol. III : 99
Kalustian, L. : vol. IV : 229
Kanai : vol. II : 32, 33
Kant, Emanuel : vol. II : 90
Karagea (consul) : vol. IV : 118, 161

Karge, Paul : vol. II : 97
Karolyi : vol. II : 157
Kemeny, Iosif : vol. II : 98
Kerensky : vol. III : 161—163
Kernbach, Cornelia : vol. I : 120
Kernbach, Gheorghe (Gheorghe din Moldova) : vol. I : 121, 208, 209 ; vol. II : 10, 28
Kernbach, Iosif : vol. I : 120
Kernbach, Miron : vol. I : 120
Kernbach, Otilia : vol. I : 120
Kernbach, Titi : vol. I : 120
Kiepert, Heinrich : vol. II : 68
Kirileanu, Gh. : vezi Teodorescu-Kirileanu, Gh.
Kiseleff, Pavel : vol. II : 238
Kogălniceanu, Alex. : vol. IV : 118
Kogălniceanu, Mihail : vol. I : XLVI, 13, 16, 138, 179, 193, 200, 202, 205, 226 ; vol. II : 9, 154, 164, 237 ; vol. III : 6, 17, 65, 190 ; vol. IV : 118
Kogălniceanu, M. Vasile : vol. III : 57, 253
Kohler, Charles : vol. I : LII ; vol. II : 119, 228
Koht (istoric) : vol. IV : 161
Kondaklov (bizantinolog) : vol. IV : 90
Korduba (istoric) : vol. II : 224
Kossuth, Lajos : vol. IV : 23
Kreţulescu, Baby : vol. I : 218
Kristoffy : vol. III : 126
Kritikos (consul grec) : vol. I : 174
Kromayer : vol. II : 195
Krumbacher, Carol : vol. II : 119, 228 ; vol. IV : 19, 91
Kubelka (tipograf) : vol. I : XLVII, 87
Kubicek (numismat) : vol. IV : 127
Kugeas (prof.) : vol. IV : 89
Kugler (fam.) : vol. I : 33
Kuhlmann : vol. III : 180
Kunze-Jezerski : vol. IV : 80
Kupermann (anticar) : vol. I : 86 ; vol. III : 193

L

Lafont (general) : vol. III : 192
La Fontaine, Jean de : vol. I : 19,83 ; vol. III : 40
Lagier (d-nele) : vol. II : 6, 7, 24
Lagier, Judith : vol. II : 6
Lahovary, Alex : vol. II : 87, 170
Lahovary, Gh. : vol. II : 116, 126
Lahovary, Ioan : vol. III : 26
Lamartine, Alphonse de : vol. I : 19, 57, 86, 216
Lambrino, Mircea : vol. III : 278
Lambrino, Zizi : vol. III : 278
Lambrior, Álex. : vol. I : 92, 102
Lamprecht, Karl : vol. I : LI, LV ; vol. II : 41, 43—45, 220, 221, 223, 228 ; vol. III : 26, 86, 96, 98
Langlois, Charles V. : vol. II : 21 ; vol. IV : 14
Lapedatu, Alex. : vol. II : 78, 104, 207 ; vol. III : 156, 168, 204, 269 ; vol. IV : 102, 233
Lapedatu, Ioan : vol. IV : 102
Lapparent, Albert Cochn de : vol. I : 96
Lascar : vol. II : 110
Lascarov-Moldovanu : vol. IV : 117
Lascăr, Vasile : vol. II : 256
Lateş, Varahil : vol. II : 118
Lateş, Vasile : vol. I : 177
Laur, I. vezi : Xenopol, A. D.
Laurent (cursant) : vol. IV : 131
Laurent, Olga : vol. IV : 141
Laurian, Treboniu : vol. I : XLVII, 52, 63, 75, 95 ; vol. II : 72
Lavisse, Ernest : vol. II : 21 ; vol. IV : 14
Laybach (istoric) : vol. IV : 89
Lazăr, Gh. : vol. III : 12, 118
Lătescu, Teodor : vol. I : 215
Lecca, Haralamb : vol. II : 172
Lecomte du Noüy : vol. II ; 188, 263 ; vol. IV : 49

Le Corbeau, Adrien : vol. III : 209
Leger, Louis : vol. II : 16
Lemmerre (editor) : vol. I : 169
Lemoine (cardinal) : vol. II : 10, 26
Lenguceanu, N. N. : vol. IV : 136
Lenin, V. I. : vol. III : 161
Lennep van : vol. II : 25
Lenormant (istoric) : vol. I : 168
Leon al XIII-lea : vol. II : 27
Leonardescu, Costache : vol. I : LIII, 157, 166
Leonardo da Vinci : vol. I : 29 ; vol. II : 169
Leonescu (seminarist) : vol. I : 97
Leonte (general) : vol. III : 170, 206
Le Quien (călugăr) : vol. II : 116
Levi (istoric) : vol. III : 104
Levi, Ezio : vol. IV : 160
Lhomond, Charles François : vol. I : 92
Licherie : vol. II : 185
Liciu, Petre : vol. I : 116, 129, 208 : vol. III : 52
Licu (avocat) : vol. I : 100
Lincoln, Abraham : vol. IV : 106
Liteanu, Maricica : vol. I : 38
Liteanu, Vîrnav : vol. I : 38
Litzica, C. : vol. II : 55
Liţu, Vasile : vol. III : 71
Livaditi, Const. : vol. IV : 21, 215
Lluch, Rubio : vol. IV : 90, 181
Locke, John : vol. I : 157
Locusteanu, Petre : vol. III : 157, 269
Lohengrin : vol. II : 30
Longinescu, G. G. : vol. I : 121, 209 : vol. IV : 138
Loredano, Francisc : vol. I : 201
Lot (profesor) : vol. IV : 15, 24
Lovinescu, Eugen : Vol. I : XLI, 204, 225 : vol. III : 12, 21, 238—240, 299
Luca, Ana : vol. IV : 224

Lucaciu, Vasile : vol. III : 113, 263
Lucescu (prof) : vol. I : 114, 115, 129
Lucian (episcop) : vol. IV : 180
Lucian din Samosata : vol. I : 93, 98
Ludescu, Stoica : vol. II : 216
Ludovic I : vol. II : 47
Ludovic al II-lea : vol. II : 48
Ludovic al IX-lea : vol. II : 35
Ludovic al XIV-lea : vol. I : 8
Ludovic al XV-lea : vol. II : 46
Ludovic al XVI-lea : vol. III : 83
Ludovic-Filip : vol. II : 15
Lueger, Carol : vol. III : 72
Lugoșianu : vol. IV : 105
Lupaș, Ion : vol. I : LV ; vol. III : 210 ; vol. IV : 7, 102, 215
Lupașcu, Neron : vol. I : 56
Lupașcu (prof.) : vol. I : 74, 76
Lupescu, Elena : vol. IV : 220
Lupi, G. : vol. IV : 133
Lupu, Florea : vol.III : 187
Lupu, I. : vol. IV : 225
Lupu, N. (dr.) : vol. II : 254 ; vol. III : 59, 143, 216, 222, 225 230, 254, 290, 293, 296 ; vol. IV : 10, 61, 106, 107, 109, 154, 156, 176
Lupu, Ștefăniță : vol. I : 123
Luther, Martin : vol. II : 42
Luynes (duce) : vol. III : 170
Lytton, Bulwer : vol. II : 24

M

Macedonski, Al. : vol. II : 88
Machaon : vol. II : 56
Mackensen, August von : vol. III : 180
Mac-Mahon, Patrice de : vol. II : 15, 240

Macri, Panait : vol. I : 19
Madách, Imre : vol. II : 62
Madgearu, Virgil : vol. III : 157, 206, 216, 235, 269—271, 284, 290 ; vol. IV : 30, 34, 41, 59, 64, 106, 109, 176, 182, 199
Maican (fam.) : vol. I : 131
Maior, Petru : vol. IV : 27
Maiorescu, Titu : vol. I : XXIV, XXV, XXXV—XXXVII, XLI, 137, 169, 177, 179, 193, 206, 207, 220, 222, 225 ; vol. II : 8, 55, 70, 73—78, 109, 133, 224, 248, 259, 262 ; vol. III ; 13, 15, 19, 21—23, 25—27, 82, 83, 66, 88, 96, 97, 101, 105, 107, 186, 221, 238, 245, 259, 260 ; vol. IV : 24
Maizeroy, René : vol. I : 139
Malancea : vol. I : 89
Mâle, Emile : vol. II : 190
Malraux, André : vol. I : V
Mame, Alfred : vol. I : 85, 112
Manana (bătrîna) : vol. I : 21
Manciu (prefect de poliție) : vol. IV : 59
Mandinescu : vol. I : 101
Mandrea, N. : vol. III : 104
Manea, Cristea : vol. I : 79
Mangra, Vasile : vol. II : 235 ; vol. III : 191
Maniu, Iuliu : vol. I : XIV, XXXII, XLI ; vol. II : 261 ; vol. III : 45, 164, 213, 217, 218, 220, 221, 226, 228, 232, 233, 280—289, 291—293 ; vol. IV : 6, 30, 40, 44, 46, 47, 65, 71—75, 99—106, 108—110, 153, 170, 171—174, 183, 199, 225, 232—234
Manliu, Ioan : vol. I : 43, 202
Manoilescu, N. : vol. IV : 149, 169, 203, 204, 234, 236
Manolescu (general) : vol. III : 205
Manolescu, Grigore : vol. I : 116 ; vol. II : 9
Manolescu-Mladian : vol. III : 64, 255
Manolescu-Rîmniceanu, Corneliu : vol. III : 205
Manu, George (general) : vol. I : 183 ; vol. III : 13
Manuel. I : vol. IV : 125

Manuzio, Aldo : vol. IV : 53
Marc-Aureliu : vol. III : 74
Marcian : vol. I : 100 ; vol. II : 103
Marcovici (editor) : vol. I : 85
Marcu (general) : vol. III : 219
Marghioala Vîzdogeasa : vol. I : 15, 32, 35, 77
Marghiloman (d-na) vezi : Brătianu (d-na)
Marghiloman, Alexandru : vol. II : 261 ; vol. III : 19, 20, 31—33, 106, 113, 140, 156, 179, 180, 182, 185, 188, 196, 212, 224, 259, 274, 276—278, 285, 293, 296, 297 ; vol. IV ; 157
Maria (principesa) : vol. III : 65 ; vol. IV : 27, 216
Maria (regina) : vol. III : 291 ; vol. IV : 73, 123, 150, 183, 216, 221
Maria Stuart : vol. I : 29
Maria-Tereza : vol. I : 177 ; vol. II : 147, 171
Marian, Florea Simion : vol. III : 71, 255
Marian, Liviu : vol. III : 175
Marin (dirijor) : vol. IV : 146
Marin (ușier) : vol. II : 69
Marin, Alexe : vol. II : 118
Marin, Timotei : vol. III : 292
Marinescu, C. : vol. IV : 15, 16, 25, 90, 117, 126
Marpon (editor) : vol. I : 139
Marsigli, Luigi Ferdinando : vol. II : 89
Martial : vol. I : 158
Martinovici (preot) : vol. III : 73
Martonne, Emmanuel : vol. I : LXIII ; vol. II : 12, 239 ; vol. IV : 133
Marțian (prof.) : vol. I : 99, 101, 113
Marx, Karl : vol. I : XLVIII, 133, 167
Masaryk, Thomas : vol. IV : 17, 80, 222
Mašin (colonel) : vol. II : 187
Mašin, Draga : vol. II : 187
Maspéro, Gaston : vol. I : 101, 112
Massenet, Jules : vol. II : 11, 238
Massoff, Ioan : vol. IV : 230, 231

Matei Basarab : vol. II : 175, 215 ; vol. III : 102
Matei Corvin : vol. II : 48, 178
Matieşanu (prof.) : vol. IV : 111
Maupassant, Guy de : vol. I : 139, 212
Maurenbrecher : vol. II : 41
Mavrocordat (fam.) : vol. I : 9, 88
Mavrocordat, Const. : vol. II : 168
Mavrocordat, Nicolae : vol. II : 116
Mavrodin, Al. : vol. III : 176 ; vol. IV : 160
Mavromati : vol. I : 31
Mavros, Nicolae : vol. II : 12, 238
Maxim, Constantin : vol. III : 56
Maxim (pedagog) : vol. I : 117
Maximilian, Ferdinand Joseph : vol. I : 87 ; vol. II : 47, 50
Maximovici : vol. III : 156, 184
Mayer, Carol : vol. I : 133, 135
Mayer, Eduard : vol. I : 133
Mazzini, Giuseppe : vol. IV : 23
Măgîrdici (negustor) : vol. I : 50
Mărăşescu, Teodor : vol. II : 43
Mărgăritescu : vol. III : 17
Mărgineanu (prof.) : vol. I : 78
Mărzescu, G. : vol. II : 256 ; vol. III : 106, 142, 143, 145, 201, 268, 276 ; vol. IV : 63, 139
Medicis, Ecaterina : vol. IV : 16
Mehedinţi, Simion : vol. I : 179, 223 ; vol. III : 13, 18, 38, 41, 43, 186, 196
Meissner, Elena vezi : Buznea, Elena
Melba vezi : Portre Armstrong, Helen
Melhisedec : vol. II : 192
Melic (avocat) : vol. III : 202 ; vol. IV : 11
Melik (matematician) : vol. I : 136
Melinte : vol. I : 127
Menciu (avocat) : vol. I : 127
Mendès, Catul : vol. I : 211
Menzel (istoric) : vol. III : 183

Meran (conte de) : vol. : III : 70
Mercier, Désiré Joseph : vol. III : 117 ; vol. IV : 95
Mérimée, Prosper : vol. I : 91
Merjvinski : vol. I : 67
Merkelius (consul) : vol. II : 172
Mestrovici (sculptor) : vol. III : 101
Metroniu, Aurel : vol. III : 150, 155, 266
Mettey (Mateiu) : vol. I : 68, 92
Meţianu (mitropolit) : vol. II : 171
Meyer, Paul : vol. III : 38 ; vol. IV : 19
Mézieres, Philippe de : vol. II : 22, 28, 35, 68, 98 : vol. IV : 26, 81, 159, 194
Micle, Veronica : vol. I : L. 173, 193, 247
Miclescu (fam.) : vol. I : 7,
Miclescu, Calinic (mitropolit) : vol. I : 8, 215
Miclescu, Emil : vol. III : 279
Miclescu, Gheorghe : vol. I : 8,
Miclescu, Jean : vol. III : 83
Miclescu, Sofronie (mitropolit) : vol. I : 8 : vol. II : 118
Miclescu, Victor : vol. III : 296
Micelvaque, Marcel : vol. II : 161, 162
Mihai I : vol. IV : 197, 216, 220
Mihai Viteazul : vol. I : LII, LIII, LV, LVI, LVIII, LXII, 176 ; vol. II : 73, 97, 98, 114, 115, 117, 167, 175, 177, 185, 210, 221, 251 ; vol. III : 38, 102, 110, 191, 249 ; vol. IV : 25, 27, 48, 61, 124, 180, 230
Mihai-vodă : vol. III : 60
Mihailova, Ştefania : vol. II : 46
Mihalache, Ion : vol. I : XXXII ; vol. III : 158, 206, 213, 215, 228, 229, 233, 235, 271, 272, 280, 284, 289, 290, 293, 296 ; vol. IV : 6, 10, 30, 73, 74, 82, 100, 106—108, 199, 233
Mihalyi, Victor : vol. II : 148
Mihăilă, Gheorghe : vol. II : 245, 263
Mihăilescu, Simion : vol. I : 131
Mihăilescu, Ştefan : vol. II : 110
Mihăilescu, Vasile : vol. II : 78, 138

Mihnea-vodă : vol. II : 52
Milescu, Nicolae : vol. IV : 179
Mill (John Stuart) : vol. I : 170, 179
Mille, Constantin : vol. I : 135, 136, 210, 211 ; vol. II : 162 ; vol. III : 75 ; vol. IV : 62, 219
Miller, William : vol. II : 114
Millet, Gabriel : vol. II : 190 ; vol. IV : 15, 88, 91
Millo, Matei : vol. I : 108
Mincu, Ion : vol. II : 189, 250, 264
Minulescu, Ion : vol. III : 157, 280
Miron : vol. I : 173
Mironescu (prof.) : vol. I : 102
Mironescu. G. G. : vol. II : 249 ; vol. III : 286 ; vol. IV : 44, 107, 199, 201, 225, 235
Mironescu, Vladimir : vol. II : 179
Mirto, Eduard : vol. III : 289 ; vol. IV : 170
Missir, Petru : vol. I : 146, 176, 222
Mistral, Frederic : vol. I : 138 ; vol. IV : 27
Mişolu (Misoglu) : vol. I : 31
Mişolu, Natalia : vol. I : 31
Mişu. N. : vol. III : 27, 232, 260
Mitru. C. : vol. III : 241
Mindrescu, Gh. : vol. III : 115
Mocenigo, Nani : vol. III : 104
Mocsony : vol. III : 297
Moerlen (guvernator) : vol. III : 278
Moise (meseriaş) : vol. II : 206
Moise, Filip : vol. II : 206
Moise, Mîndruţa : vol. II : 206
Moise, Raşela : vol. II : 206
Moisil, C. : vol. II : 78, 218, 266 ; vol. IV : 138
Moisil, Florica : vol. II : 265
Moisiu (preot) : vol. I : 64, 72, 89
Molajoli, Vera : vol. IV : 133
Molda (pictor) : vol. III : 104
Moldovan, Ion Micu (Moldovănuţ) : vol. II : 149, 150

Moléri : vol. I : XLVII, 87
Molière, Jean Baptiste : vol. I : XLVII, 87, 156 ; vol. II : 112 ; vol. IV : 99, 230
Moltke, Helmuth von : vol. III : 89
Mommsen, Theodor : vol. I : 168 ; vol. II : 37 ; vol. III : 74
Momuloaia : vol. I : 194
Monod, Bernard : vol. II : 20 ; vol. IV : 14
Monod, Gabriel : vol. I : 95 ; vol. II : 18, 19, 43, 240 ; vol. IV : 14, 167
Montepin, Xavier de : vol. IV : 59
Montfort, Simon de : vol. II : 20
Monticolo : vol. II : 230
Morariu, Const. : vol. III : 71, 256
Morawski (prof.) : vol. IV : 84
Morăreanu : vol. I : 39
Morren, Theodor : vol. II : 101
Morris (consul) : vol. IV : 189
Morţun (fam.) : vol. I : 148
Morţun, Vasile : vol. I : 177, 222 ; vol. III : 90, 112, 160, 165, 171, 257, 258, 267, 272, 273,
Moruzi (d-na) : vol. III : 71
Moruzi (prefect) : vol. III : 32
Moruzi, Dimitrie : vol. III : 49, 251
Moruzi, Sebastian : vol. III : 26
Mosolov (consilier) : vol. III : 162
Moş Nae vezi : Batzaria, N.
Motăşescu (fam.) : vol. I : 88
Mounet-Sully, Jean : vol. II : 11, 238
Movilă, Ieremia : vol. II : 186 ; vol. IV : 230
Muletti (medic) : vol. II : 36
Müller (farmacist) : vol. II : 207
Muller, Friedrich : vol. IV : 131
Muntaner, Ramon : vol. IV : 181
Munteanu, G. : vol. IV : 118
Munteanu-Murgoci, Gh. : vol. III : 76, 103, 137, 138, 256 ; vol. IV : 135, 191

Munteanu-Rîmnic : vol. II : 78 ; vol. III : 288 ; vol. IV : 42, 197, 205, 217
Murat (fam.) : vol. III : 174
Muratori, Ludovico Antonio : vol. II : 80
Murășanu, Iacob : vol. II : 104
Murnu, Gheorghe : vol. IV : 90
Musset, Alfred de : vol. I : 9, 46, 202
Mussolini, Benito : vol. III : 177
Mustață (general) : vol. III : 94
Musurûs-pașa : vol. II : 161
Mușoiu (general) : vol. III ; 239
Muzzie (prof.) : vol. IV : 193

N

Nacu (fam.) : vol. I : 8
Nacu, Maria : vol. I : 8, 84
Nacu, Teodor-Teoderașco : vol. I : 8
Nagy-Karoly, Karolyi de : vol. II : 99
Naniescu, Iosif : vol. II : 213
Nanu : vol. II : 9
Napoleon : vol. I : 20, 29, 137, 156 ; vol. II : 112 ; vol. III : 162, 233 ; vol. IV : 195
Napoleon al III-lea : vol. I : 183 ; vol. II : 175 ; vol. III : 100 ; vol. IV : 222
Natalia (regină) : vol. III : 101
Nădejde, Gheorghe : vol. I : 96
Nădejde, Ion : vol. I : 74, 86, 96, 119, 170, 197, 198, 205 ; vol. III : 41, 257
Neagoe Basarab : vol. II : 116, 215 ; vol. IV : 91, 99
Neagoe, Stelian : vol. IV : 230
Neamțu-Ottonel, N. : vol. III : 280
Neculce (prof.) : vol. IV : 18
Negrea : vol. I : 88
Negruți (prof.) : vol. I : 109

Negruzzi, Costachi : vol. I : 91, 204 ; vol. III : 154, 174, 238
Negruzzi, Iacob : vol. I : L, 190, 193, 207 ; vol. II : 175 ; vol. III : 238
Negulescu, P. P. : vol. II : 241 ; vol. IV : 24, 215
Nemeş : vol. II : 78
Neş (canonic) : vol. II : 151
Neuschotz (bancher) : vol. I : 104 ; vol. III : 66
Nichitachi : vol. I : 85
Nicolae (duce) : vol. III : 78
Nicolae (prinţ) : vol. III : 284 ; vol. IV : 75, 153, 173, 183, 221, 224,
Nicolae al II-lea (ţar) : vol. II : 231 ; vol. III : 167
Nicolaiasa, G. : vol. II : 246
Nicoleanu (general) : vol. III : 225 ; vol. IV : 155
Nicolescu (prof.) : vol. I : 100, 135
Nicolescu, G. C. : vol. II : 242
Nicolescu, Iosif ; vol. I : 182 ; vol. II : 39, 45
Nicolescu, Oscar : vol. II : 210
Nicolescu-Dacianu : vol. I : 148
Nilson, Daniel : vol. II : 24, 240
Nisipeanu, I : vol. IV : 209
Nistor, I. : vol. II : 176 ; vol. III : 71, 186, 187, 204, 232, 256
Noailles, Ana de : vol. II : 161, 260
Noailles, Mathieu : vol. II : 260
Nöel (prof.) : vol. I : 92
Normandi, Jacques : vol. I : 68
Novacovici, Dionisie : vol. II : 168
Novacovici, Stoian : vol. III : 101

O

Obedenaru, Al. : vol. II : 81, 246
Obreja (dr.) : vol. III : 238
Obrenovici (fam.) : vol. II : 187
Obrenovici, Alex. : vol. II : 187 ; vol. III : 98

Odobescu, Alex. : vol. I : L, LIII, 51, 181, 182, 190, 206 ; vol. II : 7, 8, 13, 67, 70, 71, 73, 85, 112 ; vol. III : 21, 39, 52, 253
Oehlenschläger, Adam Gottlob : vol. II : 24
Okolski (istoric) : vol. III : 27
Olănescu, Gr. Adina : vol. II : 180, 201, 263 ; vol. III : 17, 35
Olănescu, Grigore : vol. II : 263
Olofern vezi : Holopherne
Onciul, Aurel : vol. II : 132, 195, 214, 220 ; vol. III : 44, 70, 75, 187
Onciul, Constantin : vol. II : 208 ; vol. III : 174 ; vol. IV : 137
Onciul, Dimitrie : vol. I : 219 ; vol. II : 76, 80, 115, 117, 122, 150, 174, 224, 245 ; vol. III : 40, 210 ; vol. IV : 50
Oprescu, George : vol. IV : 78
Orăscu (rector) : vol. II : 153
Orășeanu, Ștefan : vol. II : 83, 247, 256 ; vol. III : 40
Orășeanu, N. T. : vol. II : 247
Orleáns (duce) : vol. II : 11, 15, 100
Orleáns, Maria Dorotea : vol. II : 11, 100
Orleáns, Elena de : vol. II : 16
Orléanu (ministru) : vol. III : 142
Ornea, Z. : vol. I : 217, 219 ; vol. II : 252 ; vol. III : 240, 242, 248, 250, 271
Orth, Ioan : vol. III : 278
Ortiz, Ramiro : vol. IV : 24
Otavă, N. vezi : Goga, Octavian
Othon (rege) : vol. II : 28
Otto (rege) vezi : Wittelsbach
Otetea, Andrei : vol. I : 200
Ovidius : vol. IV : 230

P

Paar (conte) : vol. II : 168
Pace (baron) : vol. III : 69

Pach (frații-anticari) : vol. III : 207
Paganello (secretar) : vol. III : 104
Pagano, Ida : vol. III : 10
Pallman : vol. II : 79
Panaitescu, P. P. : vol. I : VII
Pancu-Pîrvan, Lela : vol. II : 78
Pangrati (prof.) : vol. II : 190 ; vol. III : 13, 21, 172, 214 ; vol. IV : 165
Panu, George : vol. I : 163, 175, 189, 209, 219, 220 ; vol. II : 6, 61, 244 ; vol. III : 59, 62,
Papadopol-Kalimachi : vol. III : 238
Papadopulos-Kerameus : vol. II : 176
Papiu-Ilarian, Al. : vol. II : 38 ; vol. III : 74
Paraschiva (cursantă) : vol. IV : 142
Parhon, C. I. : vol. III : 271
Paris, Gaston : vol. I : LI ; vol. II : 14 ; vol. III : 38 ; vol. IV : 19
Paschill, Iosif : vol. III : 46
Pașici, Nicolae : vol. III : 97, 98, 100, 101, 259, 260
Patera (vameș) : vol. II : 187
Pau (general) : vol. III : 115
Pausanias : vol. III : 21
Pavel, Mihail : vol. II : 151, 259
Pavelescu, Cincinat : vol. IV : 18
Pavli (bancher) : vol. I : 105
Pavlovici, Nicolae : vol. I : 106
Pănculeștii (fam.) : vol. I : 142
Pătrășcanu, Lucrețiu : vol. II : 261 ; vol. III : 282
Pârvan, Vasile : vol. I : LXIII ; vol. II : 187, 233 ; vol. III : 16, 74, 85, 103, 113, 210, 256 ; vol. IV : 24, 114
Pedro (împăratul Braziliei) : vol. II : 14 ; vol. III : 159
Pelivan (judecător) : vol. III : 73 ; vol. IV : 23
Pellico, Silvio : vol. IV : 81
Peretz, Ion : vol. IV : 230
Perpessicius : vol. I : VI, VIII, IX, 222 ; vol. III : 280, 299 ; vol. IV : 218, 235

Perrières, Dodun de : vol. I : 105
Perticari (general) : vol. III : 76, 78, 79
Pertz : vol. II : 80
Perugino, Pietro (Vannucci) : vol. II : 89
Petică, Ştefan : vol. III : 241
Petraşcu, Gheorghe : vol. II : 250
Petraşcu, Nicolae : vol. II : 57, 117, 250, 251
Petrescu, Cezar : vol. III : 280
Petrescu, Costin : vol. II : 178, 263
Petrescu, Ghenadie (mitropolit) : vol. I : 206
Petrescu, Titel Const. : vol. I : 223 ; vol. III : 272, 282, 283
Petrescu-Comnen, N. : vol. II : 262
Petrini (librar) : vol. I : 16, 57
Petrino, Dumitru : vol. II : 219
Petrovici, Emil : vol. II : 245
Petrovici, Ion : vol. III : 150 ; vol. IV : 36
Petru (regele Ciprului) : vol. II : 26
Petru cel Mare : vol. II : 233
Petru Cercel : vol. II : 46, 50, 63, 78
Petru I (Caragheorghe) : vol. II : 234 ; vol. III : 97, 100, 101, 121, 260
Petru al II-lea (rege al Iugoslaviei) : vol. IV : 217
Petru Rareş : vol. II : 38
Petru Şchiopul : vol. I : LII, LV ; vol. II : 49, 98, 115 ; vol. III : 53 ; vol. IV : 177
Petru-vodă : vol. II : 46
Pherekyde, Mihail : vol. III : 61, 139, 224, 255, 277, 278
Philippide, Alex. : vol. I : 116, 170, 171, 208 ; vol. III : 139, 194
Philippides, Daniel Démétrius : vol. I : 208
Piacentini, Nora : vol. III : 209
Pichon, Stéphen : vol. III : 158
Pico della Mirandola : vol. IV : 227
Picot (d-na) : vol. II : 12
Picot, Emile : vol. II : 12, 64, 238 ; vol. IV : 125
Piekarski, Rola V. : vol. II : 178, 184, 263
Pierling, P. : vol. II : 65

Pilat, Nicu : vol. I : 38
Pilătescu (fam.) : vol. I : 20
Pilsudzki, Iosif : vol. IV : 82, 222
Pimen (mitropolit) : vol. III : 65, 165, 184
Pirenne, Henry : vol. IV : 86
Piru, Alex. : vol. II : 260
Pisani, T. : vol. III : 21
Pisoschi, Henrietta : vol. I : 38
Pisoschi, Lenţa : vol. I : 38
Pisoschi, Nicolae : vol. I : 38, 202
Pisoschi, Toderiţă : vol. I : 38
Pisoschi, Tudosica : vol. I : 38
Pişculescu, Gr. vezi : Galaction, Gala
Pittard (d-na) : vol. IV : 79
Pittard, Eugen : vol. IV : 79
Pivniceru, Radu (prof.) : vol. I : 127
Pîcleanu (diplomat) : vol. IV : 96
Pîrgaru, Vasile : vol. I : 43, 44, 59,
Pîrvu (dr.) : vol. I : 109 ; vol. II : 207
Placa, Costache : vol. I : 31, 75
Placa, Iancu : vol. I : 31
Placa, Otto : vol. I : 31
Plessen, D. von : vol. II : 31, 32, 41
Poclevschi-Coziel : vol. III : 162
Poe, Edgar : vol. I : 195, 214
Poenaru-Căplescu (d-ra) : vol. II : 8
Poincaré, Henri : vol. I : LXIII ; vol. III : 172 ; vol. IV : 18
Polizu-Micşunești, N. : vol. I : 207
Polychroniade, I. N. : vol. I : 71, 73
Poni, Petru : vol. I : 74, 96, 206, 207, 218 ; vol. II : 111
vol. III : 189, 274
Pop, Ghiţă : vol. II : 261 ; vol. III : 235
Pop, Ştefan : vol. II : 81
Pop, Vasile : vol. III : 15, 241
Pop-Ciceo, Ştefan : vol. II : 261 ; vol. III : 204, 227, 277
vol. IV : 5

Pop-Hagi, Constantin : vol. II : 170, 173
Popa, Ştefan : vol. I : 149—151
Pope, Alex. : vol. II : 63
Popea, Elena : vol. II : 106
Popea, Ion : vol. II : 105
Popea, Neagoe : vol. II : 98
Popea, Nicolae (episcop) : vol. II : 105
Popea, Victor : vol. II : 98
Popescu (d-ra) : vol. IV : 143
Popescu (d-na) : vol. IV : 135
Popescu, Adelina : vol. I : 79
Popescu, Adriana : vol. III : 241
Popescu, Candiano : vol. I : 203
Popescu, N. : vol. IV : 126, 135
Popescu, N. D. : vol. I : 19, 85, 201, 247
Popescu, Ştelian : vol. II : 249 ; vol. IV : 42, 217
Popov : vol. I : 127
Popovici (prof.) : vol. IV : 132
Popovici, (Cozmiţa) : vol. II : 72
Popovici, Aurel : vol. II : 78, 132, 136, 150, 252 ; vol. III : 44—46, 75, 109
Popovici, Eusebiu : vol. II : 194
Popovici, Gheorghe : vol. II : 193, 264
Popovici, Mihai : vol. III : 217, 221, 288, 294 ; vol. IV : 7, 103, 167, 183
Popp, N. T. : vol. II : 8
Porcul, vezi : Constantinescu, Al.
Porter-Armstrong, Helen : vol. II : 11, 238
Porumbaru, Emanuel : vol. II : 256 ; vol. III : 272
Porumbescu, Ciprian : vol. I : 178
Potîrcă (medic) : vol. IV : 13, 103
Powles : vol. II : 227
Predelli, Riccardo : vol. II : 226
Predonzani vezi : Gregoretti Bruna
Preller : vol. II : 124

Presan, Const. : vol. III : 127, 138, 146, 178, 228, 265 ; vol. IV : 198, 199
Pricopie : vol. III : 50, 251
Procopiu : vol. II : 139, 162 ; vol. III : 140
Prodan, Paul I. : vol. IV : 224
Protopopescu, Nunucă : vol. III : 143
Protopopov : vol. III : 161
Proust, Marcel : vol. IV : 228
Pumnul, Aron : vol. I : 163
Puşcariu (fam.) : vol. II : 106
Puşcaşu (preot) : vol. IV : 111

Q

Quicherat, Louis : vol. I : 82
Quintescu, N. : vol. II : 68, 92

R

Rabelais, François : vol. II : 34
Rachici : vol. IV : 132
Raclis : vol. I : 37
Racoviţă (d-na) : vol. I : 148
Racoviţă (general) : vol. I : 132
Racoviţă, D. D. : vol. I : 210
Racovschi, Const. : vol. I : 223
Racovschi, Gheorghe : vol. III : 94
Radev, Simion : vol. III : 94 ; vol. IV : 190
Radian (general) : vol. IV : 45
Radonič, Iovan : vol. II : 225 ; vol. III : 81
Radoslavov : vol. III : 124
Radoveanu : vol. I : 150
Radovici, I. (dr.) : vol. III : 58, 254, 258
Radu (prof.) : vol. I : 65

Radu Mihnea-vodă : vol. IV : 161
Radu Şerban : vol. II : 215
Raffaello, Santi : vol. II : 89
Ralea, Mihai : vol. II : 262
Ralet (prof.) : vol. I : 115
Rambaud : vol. II : 21
Ramsay (arheolog) : vol. IV : 89
Ranke : vol. II : 67
Rasoviceanu (general) : vol. III : 127, 168 ; vol. IV : 74
Ravachol, François Claudius : vol. II : 15, 239
Rădescu, Nicolae : vol. II : 261 ; vol. III : 282
Rădulescu-Motru : vol. I : LXXIV, 151, 169 ; vol. II : 7, 108, 237, 241 ; vol. III : 14, 137, 240 ; vol. IV : 232
Rădulescu-Pogoneanu : vol. II : 241
Rădulescu (student) : vol. III : 56
Răşcanu (general) : vol. II : 67 ; vol. III : 223, 269
Răşcanu, Petru : vol. I : LIII, 159—161, 165, 166
Răutu, D. : vol. I : 102 ; vol. IV : 62
Răutu, Nicolae : vol. I : 102 ; vol. III : 42
Râpeanu, C. M. : vol. IV : 217
Răpeanu, Sanda : vol. III : 251
Râpeanu, Valeriu : vol. II : 242, 243, 257 ; vol. III : 241, 251 ; vol. IV : 223
Rebhuhn (grădinar) : vol. IV : 144
Regnard, J. Fr. : vol. I : 172
Reinach, Salomon : vol. I : 168 ; vol. IV : 87
Renan, Ernest : vol. II : 14, 239 ; vol. IV : 134
Repta, Vladimir de : vol. II : 196
Réthy Béla : vol. I : 108
Rialand, Marie : vol. II : 25
Riant (conte) : vol. II : 119
Ribera, José de : vol. I : 78
Richard al II-lea : vol. II : 28 ; vol. IV : 194
Richepin, Jean : vol. I : 139, 213, 257
Riegler (dr.) : vol. I : 128

Riemann, Otto : vol. II : 7, 90
Rigas : vol. I : 86
Rist, Charles : vol. IV : 167
Rist (d-na) : vol. II : 20
Ristici : vol. III ; 120
Rivalet : vol. I : 127
Riven, Iacob : vol. I : 55, 80
Rivera, Miguel Primo de : vol. IV : 123, 228
Riureanu : vol. I : 85
Robert, Ulysse : vol. II : 98
Robespierre, Maximilien de : vol. IV : 174
Robin, F. : vol. II : 241
Rochefort, Henri : vol. II : 14
Roger, Noelle vezi : Pittard (d-na)
Rollinat, Maurice : vol. I : 213
Roman, Ioan N. : vol. I : 174, 222 ; vol. III : 180
Romanelli (sculptor) : vol. III : 66
Romanescu (prof.) : vol. I : 151
Romanescu, Aristița : vol. III : 150
Roncière (istoric) : vol. II : 21, 118
Ronetti-Roman : vol. II : 243
Roques, Mario : vol. IV : 19
Rose, Holland : vol. IV : 195
Rosetti (fam.) : vol. I : 38
Rosetti, Al. : vol. I : 222 ; vol. III : 299
Rosetti, C. A. : vol. I : 20, 87, 189, 195, 205
Rosetti, Radu : vol. II : 210 ; vol. III : 43, 250 ; vol. IV : 179
Rosetti, Teodor C. : vol. I : 164, 183, 220
Rosetti, Vintilă C. A. : vol. I : 205
Rosetti-Max, Dimitrie R. : vol. II : 62, 244
Rosler, Gustav : vol. IV : 131
Rostagno (bibliotecar) : vol. II : 36, 88
Roșca (cleric) : vol. III : 226
Roth (preot) : vol. IV : 131
Roucek (prof.) : vol. IV : 193
Royj (prof.) : vol. I : LI ; vol. II : 18 ; vol. IV : 14

Roznovanu, Niculai : vol. I : 215
Roznovanu, Nunuţă : vol. I : 153
Rubin, A. : vol. II : 126, 127, 135, 141, 258
Rudolf (arhiduce) : vol. I : 87
Russo, Alecu : vol. III : 17
Russo, Demostene : vol. II : 215 ; vol. IV : 90

S

Sacchetti : vol. I : 117
Sacerdoţeanu, A. : vol. II : 245
Sadi-Ionescu, Al. : vol. II : 81, 246
Sadoveanu, Mihail : vol. I : XVII, XXXVI, XLII, 206 ; vol. II : 164 ; vol. III : 15, 35, 43, 46, 47, 239, 241, 244
Saftu (preot) : vol. III : 226
Saint-Aulaire : vol. III : 154, 204
Saint-Georges (d-na) : vol. I : 10
Saint-Georges (arhitect) : vol. I : 38
Saluzzo, Toma de : vol. II : 36 ; vol. IV : 194
Sand, George : vol. I : 17, 85, 200 ; vol. II : 14
Sandu-Aldea, C. : vol. III : 15, 242, 244
Sanielevici, Henric : vol. III : 41, 248
Sanielevici, Simion : vol. I : 73, 78 ; vol. III : 41
Sannazaro, Iacopo : vol. II : 17
Sapieha, Eustache : vol. IV : 27, 216
Sapungi (primar) : vol. IV : 128
Sarpi, Paolo : vol. IV : 146
Sassowski (editor) : vol. I : 85
Sasu, Vasile : vol. III : 140, 267
Sava (primar) : vol. IV : 6
Savu, Al. Gh. : vol. II : 262 ; vol. III : 219
Sayn-Wittgenstein (prinţ) : vol. III : 99
Săcară, Zinca : vol. I : 142
Sădeanu, Avram : vol. III : 117
Sănătescu, Const. : vol. III : 282

Bărăţeanu, Const : vol. IV : 183, 221
Săveanu, Radu Elena : vol. IV : 221
Săvinescu (prof.) : vol. I : 65, 72, 74, 97
Scanderbeg, Georges (Castriota) : vol. II : 52
Schachmann, Hortensia : vol. II : 78, 80
Schedel, Hermann : vol. II : 48
Scheifer-Boichorst : vol. II : 34
Scheletti, Teodor : vol. III : 106
Schiller, Friedrich von : vol. I : 135, 159, 209 ; vol. II : 80
Schmidt (canonic) : vol. II : 167
Schönvisner (legător de cărţi) : vol. I : 189
Scobai (fraţii) : vol. I : 150, 152
Scraba, G. D. : vol. IV : 145
Scriban (arhimandrit) : vol. II : 213 ; vol. III : 49, 63, 137
Scrob, Carol : vol. I : 136
Sculy (d-ra) : vol. III : 160
Scurtu, Ion : vol. III : 15, 45, 46, 54, 124, 237, 242, 250
Selim : vol. II : 200
Sergescu, P. : vol. IV : 138
Sestini (numismat) : vol. II : 63
Sevastos, Elena Didina : vol. I : 156
Severin, Costachi : vol. I : 66, 72, 74, 92
Sfetea, Const. : vol. II : 65 ; vol. III : 10
Sf. Augustin : vol. IV : 159
Shakespeare, William : vol. I : 206 ; vol. II : 24
Sidoli (fam.) : vol. I : 65
Sidoli, Cezar : vol. I : 65
Sidoli, Franc : vol. I : 65
Sidoli, Medeea : vol. I : 65
Siegenfeld : vol. II : 99, 157
Siegmund (d-na) : vol. IV : 141
Sihleanu, Ştefan : vol. II : 109, 169, 248
Silvestri, Michele : vol. IV : 53
Simache, N. I. : vol. IV : 217
Simion, Eugen : vol. III : 238
Simionescu, I. : vol. III : 155, 269

Simionescu, Ruxandra : vol. I : 49
Simionovici, Teofil : vol. III : 233
Sinan-paşa : vol. I : XL ; vol. II : 185
Sion, George ; vol. I : 10, 206
Sîn-Giorgiu, Ion : vol. IV : 136
Sîrbu, Ion : vol. II : 175
Skedaresi (arendaş) : vol. II : 172
Slavici, Ion : vol. II : 65 ; vol. III : 16
Sluter, Claus : vol. IV : 27
Smara (Smaranda Andronescu) : vol. II : 61
Smets (prof.) : vol. IV : 127
Soare : vol. I : 111, 118
Sobieski, Ioan : vol. II : 39, 95 ; vol. IV : 83
Socec, Emil : vol. II : 116, 249
Socec, I. V. : vol. I : 15, 137 ; vol. II : 113, 269
Socolescu, Toma : vol. IV : 144
Socor, Em. : vol. II : 253
Sofia (regina Greciei) : vol. IV : 216, 220
Sofian : vol. I : 37
Soliman cel Măreţ : vol. II : 167
Solohub : vol. I : 86
Soranzo, Orio : vol. I : 17
Sotiriu (istoric) : vol. IV : 89
Souvestre, Emile : vol. I : 17, 200
Spalaicovici : vol. IV : 20
Speranţia, Theodor : vol. I : 190, 210, 225, 241
Spulber (prof.) : vol. IV : 90
Staca (prof.) : vol. IV : 80
Stahl, Henri : vol. II : 78, 122, 215, 216, 229, 265 ; vol. III : 87, 158, 209 ; vol. IV : 108
Stanciu : vol. I : 150
State, Dragomir : vol. I : 159, 215
Stavri, Arthur : vol. I : 37, 99, 189, 201, 221 ; vol. II : 57
Stavri, Raul : vol. I : 201
Stavrinos (vistier) : vol. II : 216
Stăncești (familie) : vol. I : 14

Stătescu : vol. I : 131
Stelian, Toma : vol. II : 173 ; vol. III : 62
Stenner, Friedrich : vol. II : 103
Stensgärd, Erling : vol. IV : 96
Stere, Constantin : vol. I : XIV, 209 ; vol. II : 142, 199, 258 ; vol. III : 8, 42, 50, 123, 124, 129, 137, 140, 157, 179, 180, 212, 249, 284 ; vol. IV : 32, 74, 100, 101, 182, 183, 194
Stern, Daniel : vol. I : 17
Sternfeld, Richard : vol. II : 34, 37, 39
Stoian, Mihai : vol. IV : 229
Stoica, Alexandru : vol. I : 204
Stoica, Cornelia : vol. I : 128
Stoica, D. : vol. III : 158 ; vol. IV : 22, 215
Stoilov (col.) : vol. III : 94
Strackay, Tereza : vol. I : 65
Stravolca (prof.) : vol. I : 148
Streinu, Vladimir : vol. I : 207
Stroe (protopop) : vol. II : 170
Stroescu : vol. III : 215
Stroici, Costică : vol. I : 142
Stroici, Gh. : vol. I : 142
Stroici, Miliuța : vol. I : 38
Stroilă, Nicolae : vol. II : 208 ; vol. III : 215
Stroja (fam.). vol. I : 29
Stroja, Lența : vol. I : 29, 96
Strozygowski : vol. IV : 91, 127
Sturdza (fam.) : vol. IV : 123
Sturdza, D. A. : vol : I : LIV, 97, 146, 172, 206, 218, 227 ; vol. II ; 75, 80, 81, 101, 109, 112, 115, 132, 137, 139, 174—176, 179, 222, 223, 235, 256, 262 ; vol. III : 34, 60, 63, 112, 254, 258
Sturdza (fiul lui D. Sturdza) : vol. III : 34, 59, 63
Sturdza, Gh. : vol. III : 90, 127, 154, 156
Sturdza, Ioan Sandu : vol. I : 8

Sturdza, Mihai-vodă : vol. I : 105, 109, 118 ; vol. II : 185, 206
Stürmer : vol. III : 161
Sully, Prudhomme : vol. I : 139, 213
Suru (d-na) : vol. III : 135
Suru, Pavel : vol. III : 49, 135, 195
Svilocosici (consul) : vol. II : 77 ; vol. III : 100
Szinvel (consul) : vol. I : 46

Ş

Şaguna, Andrei : vol. II : 105
Şaraga (fraţii) : vol. I : 193, 225 ; vol. II ; 61
Şăineanu, Lazăr : vol. I : 137, 191, 210, 211 ; vol. II : 70
Şeicaru, Pamfil : vol. III : 212, 280 ; vol. IV : 66
Şendrea, Gh. : vol. I : 209
Şerban, Al. : vol. III : 253
Şincai, Gheorghe : vol. II : 151
Şoldănescu (prof.) : vol. I : 115
Şomănescu, Sava : vol. III : 54, 83
Ştefan cel Mare : vol. I : XXIII, LVII, 33, 63, 86, 89, 113, 174 ; vol. II : 49, 96, 145, 157, 167, 177—179, 184, 186, 193, 197, 263 ; vol. III : 6, 52, 53, 69, 70, 73, 134, 249, 294 ; vol. IV : 230
Ştefan (fiul lui Petru Şchiopul) : vol. I : LII ; vol. II : 49
Ştefan, Ioan : vol. III : 25, 63
Ştefan Surdul : vol. II : 50
Ştefania (principesă) : vol. I : 87
Ştefanovici (dr.) : vol. I : 64
Ştefănescu, I. D. : vol. II : 190, 264
Ştefănescu-Delavrancea, Barbu : vol. I : XXX, 136, 137, 193, 196, 197, 207, 210 ; vol. II : 6, 58, 60, 61, 109, 133, 137, 160, 169, 182, 247, 248, 259, 260 ; vol. III : 13, 18—20, 53, 113, 150, 166, 180
Ştirbei (fam.) : vol. II : 165 ; vol. III : 153

Ştirbei, Barbu : vol. II : 163—165, 260, 261 ; vol. IV : 35, 73, 74, 90, 102, 103, 154, 156, 172, 217, 220, 230, 232, 233
Ştirbei, Gheorghe : vol. II : 164—166 ; vol. III : 98, 153, 177, 181, 182
Ştirbei, Nadejda : vol. III : 153
Ştirbei-vodă : vol. II : 161, 163, 166, 171, 180 ; vol. III : 98, 154
Şumuleanu (d-na) : vol. III : 71
Şumuleanu : vol. I : 125, 144 ; vol. III : 139, 217
Şuţu, Alex. : vol. I : 111, 172 ; vol. II : 238 ; vol. III ; 71

T

Tagliavini, Carlo : vol. IV : 119
Taine, Hippolyte : vol. I : VI, 168, 169, 226 ; vol. II : 14, 239 ; vol. IV : 134
Tanoviceanu, I : vol. I : 218 ; vol. II : 173, 174
Tarangul, Orest : vol. III : 72
Tasia (infirmieră) : vol. I : 120
Tasso, Torquato : vol. I : 187
Tasu, Maria : vol. I : L, LV, 180
Tasu, Vasile : vol. I : 194, 226 ; vol. II : 243
Taşcă, Gh. : vol. IV : 104, 107, 225, 233, 236
Tăculescu (fam.) : vol. I : 57
Tănăsescu (general) : vol. III : 125
Tăslăuanu, Oct. : vol. I : LVI ; vol. II : 167, 221, 266 ; vol. III : 16, 210, 258
Tătărăscu, Gh. : vol. IV : 218, 224
Tătucu (preot) : vol. III : 73
Tăutu : vol. I : 28, 110
Tegnér, Esaias : vol. II : 24
Tell, Cristian : vol. I : 69
Tempeanu, Virgil : vol. III : 50, 251
Tennyson, Alfred : vol. II : 63
Teodor (actor) : vol. I : 69

Teodoreanu, Al. O. : vol. III : 280
Teodoreanu, Ionel : vol. IV : 226
Teodoreanu, Vasile : vol. I : 151
Teodorescu (general) : vol. III : 123
Teodorescu, Anibal : vol. IV : 176
Teodorescu, Em. C. : vol. I : 149, 215
Teodorescu, George : vol. III : 280
Teodorescu, Lazăr : vol. I : 179
Teodorescu-Kirileanu, Gh. : vol. III : 153, 268, 269, 291
Teodori, Octav : vol. I : 114, 135
Teodorovici (filolog) : vol. I : 114
Teodoru (legător de cărți) : vol. III : 174
Teohari, Anibal : vol. I : 150, ; vol. II : 187, 263
Teohari, Nicolae : vol. I : 151, 215
Terrail, Ponson de : vol. IV : 59
Teubner : vol. I : 98
Thales : vol. I : 157
Thalloczy : vol. II : 92
Theodorescu, Barbu : vol. I : LII, 199, 202, 259 ; vol. III : 239 ; vol. IV : 146, 218, 229
Theodorescu, G. Dem. : vol. I : 84, 203, 206
Theodoru, D. A. : vol. I : 170, 177, 221
Thevenin (prof.) : vol. II : 18 ; vol. IV : 14
Thomas, Albert : vol. III : 160, 272 ; vol. IV : 19
Thomson, James : vol. II : 63
Tiktin (Haymann) : vol. I : 172, 174, 221 ; vol. II : 126
Tille, Armin : vol. II : 223 ; vol. III : 120
Tillea, V. : vol. IV : 5
Tisza (conte) : vol. III : 261
Titulescu, N. : vol. III : 285 ; vol. IV : 16, 25, 51, 63, 194, 195, 199, 204—207, 211, 236
Titus Livius : vol. I : 168
Tocilescu, Grigore : vol. I : L, LIV, 181, 218, 219, 224 ; vol. II : 70, 71, 73, 76, 78, 103, 110, 112, 118, 123—125, 155, 262 ; vol. III : 70, 110, 211 ; vol. IV : 167
Toepffer, Rodolphe : vol. I : 194

Tofan, Gh. : vol. III : 71, 256
Tohăneanu : vol : II : 205, 207
Tokarski (prof.) : vol. I : 66, 68, 77, 92, 148
Tolstoi, Lev : vol. I : 167 ; vol. II : 247
Toma al III-lea (senior) : vol. II : 36
Tomellini (d-na) : vol. IV : 85
Tomescu, D-tru : vol. I : 221 ; vol. III : 51, 240, 252
Tomida : vol. I : 151
Tonceff, D. : vol. III : 259
Torouțiu, I. E. : vol. I : 217, 221, 225, 226 ; vol. II : 237, 242—244, 246, 248, 250, 257, 258, 263—265 ; vol. III : 238, 241, 253, 255, 256
Traian (împărat) : vol. II : 90 ; vol. III ; 114 ; vol. IV : 27, 78, 115
Traianescu (arhitect) : vol. IV : 144
Trancu-Iași, Gr. : vol. III : 143, 268 ; vol. IV : 12
Traz, Robert de : vol. IV : 79
Trembicki : vol. I : 67
Troțki : vol. III : 161
Tsourkas, Cleobul : vol. I : 208
Tudorache (covrigarul) : vol. I : 28, 142
Tuduoescu : vol. III : 129
Tulbure (cleric) : vol. III : 73
Tunsul (haiduc) : vol. I : 19, 85
Turgheniev, Ivan Sergheevici : vol. I : 167, 215
Tutoveanu, G. : vol. III : 241
Tzigara-Samurcaș : vol. II : 155 ; vol. III : 140, 211
Tzony, Miltiade : vol. I : 131

Ț

Țincu, Nicolae : vol. I : 136
Țițeica, George : vol. II : 12, 238, 239
Țoni, D. V. : vol. III : 285 ; vol. IV : 43, 136, 174, 209, 212
Țopa (d-ra) : vol. IV : 160

Ţopa (dr.) : vol. II : 255
Ţurcanovici (dr.) : vol. I : 117

U

Uckert (istoric) : vol. II : 220
Ucuta (preot) : vol. IV : 85
Ugron : vol. III : 69
Uhrinovschi : vol. I : 83
Umberto (rege) : vol. II : 27
Ureche, Gr. : vol. II : 64 ; vol. III : 54
Urechiă, V. A. : vol. I : LIV, 67, 78, 181, 203 ; vol. II : 58, 70, 72, 76, 83, 110, 123, 155, 242 ; vol. III : 54 ; vol. IV : 159
Ursianu, Gh. : vol. I : 142
Ursu, Ioan : vol. II : 78 ; vol. III : 279
Uşlainschi (meşter) : vol. I : 21

V

Vaian, Eugen : vol. II : 122
Vaida Voievod, Alex. : vol. II : 254 ; vol. III : 45, 214, 217, 218, 220—222, 226, 227, 230, 234, 260, 277, 286, 288, 290, 293, 294, 296, 300 ; vol. IV : 5, 6, 23, 37, 72—74, 103, 105, 207, 225, 236
Vaida, Mircea : vol. IV : 231
Vaillant, Auguste : vol. II : 15, 205, 239
Valois (dinastia) : vol. II : 159
Vallarga-Adorno, Marietta : vol. II : 52
Vallès Jules : vol. I : 135
Vampa, Laura : vol. II : 121
Vanda (actriţă) : vol. I : 65
Vandervelde, Emile : vol. III : 160, 272
Vanghele : vol. I : 144

Varahiil (călugăr) : vol. II : 209
Vasile Lupu : vol. II : 63, 95, 234 ; vol. III : 102 ; vol. IV : 85
Vasiliu, Teodor : vol. I : 175
Vaugirard : vol. II : 8
Văcărescu (fam.) : vol. III : 33
Văcărescu, Elena : vol. II : 162, 260 ; vol. IV : 20
Văitoianu, Arthur : vol. III : 171, 205, 206, 274, 277, 279
Văleanu (general) : vol. III : 96
Văleanu, Tîncuța : vol. I : 38
Văsescu (d-na) : vol. I : 38, 60
Văsescu, Gh. : vol. I : 38 ; vol. III : 159
Vâlcovici, Victor : vol. IV : 236
Vecchio, Giorgio de : vol. IV : 118
Velea, G. Costin : vol. I : 65, 77
Velica : vol. II : 82
Veniamin Costachi (mitropolit) : vol. II : 181 ; vol. IV : 26
Venizélos, Eleuthérios : vol. III : 97, 259, 260
Ventura, Marioara : vol. III : 145, 154
Ventura : vol. I : 178
Vercingetorix : vol. IV : 93, 115
Verdeanu : vol. I : 42
Verga, Giovanni : vol. I : 187, 224
Verlaine, Paul : vol. II : 21 ; vol. III : 11, 102
Vernescu, G. : vol. I : 226
Veron (Beron) : vol. II : 234
Verzea (colonel) : vol. III : 124, 156
Veterani (general) : vol. I : 89
Vestrin : vol. III : 87 ; vol. IV : 96
Vianu, Tudor : vol. I : XVII, XVIII, 207, 208, 241
Vicol (dr.) : vol. II : 7
Victor-Emanuel al III-lea : vol. IV : 128
Vida, Marco Girolamo : vol. II : 17
Vigna, Amedeo : vol. II : 54
Vilará (dr.) : vol. I : 88
Vilará, Valeria : vol. I : 88
Violet-le-Duc : vol. II : 188

Virchow, Rudolf : vol. II : 35, 241
Virgilius : vol. I : 99, 181 ; vol. II : 43
Vischer, Peter : vol. II : 49
Visnovieţchi : vol. IV : 27
Vizanti, Andrei : vol. I : 155, 158, 164
Vîrgolici, Ştefan : vol. I : L, 158, 160, 173 ; vol. II : 72
Vîrgolicî, Teodor : vol. II : 245
Vîrnav, Const. : vol. I : 38, 201, 202
Vîrnav, Scarlat : vol. I : 202
Vîrnav, Sofronie : vol. I : 38
Vlad, Aurel : vol. III : 227, 228, 297, 300
Vlad Ţepeş : vol. II : 48, 178
Vladimirescu, Tudor : vol. I : 153 ; vol. II : 173, 181, 234 ; vol. III : 34, 168 ; vol. IV : 25, 98, 108, 183, 224, 230
Vlahuţă, Alex. : vol. I : XXIV, L, 137, 193, 195—197, 204, 207, 210 ; vol. II : 6, 58, 60, 61, 139, 167, 190, 241—244, 247, 263, 264 ; vol. III : 9, 10, 14, 34, 134, 151, 252, 268, 273 ; vol. IV : 52
Vlahuţă-Ştefănescu, Margareta : vol II : 264
Vlădescu, M. : vol. III : 54
Vlădicescu : vol. I : 103
Vochiţa, Natalia : vol. I : 33
Voiculescu (spiţer) : vol. I : 41
Voinovici : vol. IV : 184
Volpe : vol. III : 86
Voltaire, François Marie : vol. I : 92 ; vol. II : 18, 83
Vonsovici : vol. I : 191
Vukotici, I. : vol. III : 259
Vulcan, Samuil : vol. II : 151

W

Wachsmuth : vol. I : LI ; vol. II : 43
Waiser : vol. I : 134
Wavrin : vol. IV : 117

Weber, Eugen : vol. I : 168
Weigand, Gustav : vol. II : 12, 224, 236
Weiss, Ioan : vol. I : 204
Weizsacker (prof.) : vol. I : 126
Westrin, Theodor : vol. II : 158
Wetterlé (abate) : vol. II : 15
Wettini : vol. II : 40
Wied, Sofia de : vol. III : 99
Wilhelm I : vol. II : 31, 39
Wilhelm al II-lea : vol. II : 16, 241 ; vol. III : 111 ; vol. IV : 77
Wilhelm de Wied : vol. III : 98, 99, 186, 232
Willamowitz-Moellendorf : vol. III : 26
Winterhalder, E. : vol. I : 189
Wittelsbach, Otto : vol. II : 47, 48
Wiwocki (d-ra) : vol. I : 14
Wojcechowski : vol. IV : 82
Wopicka (diplomat) : vol. IV : 189
Wundt, Wilhelm : vol. I : 169
Wycliffe, John : vol. IV : 81

X

Xenofont : vol. I : 86
Xenopol, A. D. : vol. I : L, LIII, LIX, LXIV, 160, 162, 163, 165—167, 172, 174—177, 216—219 ; vol. II : 18, 38, 63, 64, 67, 113, 115, 156, 221, 245, 247, 251, 262 ; vol. III : 15, 26, 110, 139, 255, 260

Z

Zadic (general) : vol. III : 186
Zaharia, N. : vol. II : 81, 246
Zamfirescu, Dan : vol. II : 265

Zamfirescu, Duiliu : vol. I : XXIV ; vol. II : 87, 176, 232, 247—249 ; vol. III : 297 ; vol. IV : 12, 23, 136
Zamfirescu, George Mihail : vol. IV : 225
Zane, G. : vol. III : 270
Zarifopol, Paul : vol. II : 243, 244 ; vol. III : 299
Zeissberg (istoriograf) : vol. II : 124
Zelea-Codreanu, Corneliu : vol. III : 144, 202, 276, 279, 282, 297 ; vol. IV : 59
Zelea-Codreanu, Ion : vol. III : 202, 217, 228, 276
Zimmermann, Franz : vol. II : 108
Zinkeisen : vol. II : 38
Zola, Émile : vol. I : 138, 211, 212
Zosima (d-na) : vol. II : 84
Zosin, P. (dr.) : vol. I : 223
Zotu (prof.) : vol. I : 93, 98

CUPRINS

XXVIII. Vremuri politice tulburi 5
XXIX. Subt dictatura mascată a lui Ion I. Brătianu 45
XXX. Marile schimbări politice 149
XXXI. O încercare neînțeleasă și nesprijinită . . 204

Note 215
Indice de nume 237

Lector: NICOLAE TEICĂ
Tehnoredactor: ELENA CĂLUGĂRU

Bun de tipar: 11.07.1981. Coli ed.: 14,71. Coli tipar: 9,5

Comanda nr. 737
Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii"
Piața Scînteii nr. 1, — București
Republica Socialistă România

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2025

